

વડોદરા રાજ્યમાં ચાલનાં હાલનાં નવાં ધોરણ પ્રમાણે

ચોથા ધોરણની સંક્ષેપ નોટ.

નેત્રી અંદર ચોથી ચોપડીના અર્થ, બોધ, કવિતાના અર્થ,
ડિક્શનરી, વ્યાકરણ, વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ,
રાજ્ય અધારણ સાથે, જૂઓળ, કોલકો,
લેખાં, ઇબ્બારત ગ્રીકો અને કાગળ લખાઈ
તથા સાદી અરજી, અને સૃષ્ટિ
જ્ઞાનના વિષયો આવેલા છે.

રચનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

અકસેલર: પેટલાઈ (પ્રાંત વડોદરા).

ઉપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

અકસેલર, પેટલાઈ (પ્રાંત વડોદરા).

આવૃત્તિ ૨ જી.

પ્રત

સંવત ૧૯૭૩.

કિ'૩

વડોદરા રાજ્યમાં ચાલતાં હાલનાં નવાં ધોરણ પ્રમાણે

ચોથા ધોરણની સંક્ષેપ નોટ.

નેતી અંદર ચોથી ચોપડીના અર્થ, બોધ, કવિતાના અર્થ,
ડિક્શન, વ્યાકરણ, વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ,
રાજ્ય બંધારણ સાથે, જૂનો, કોષ્ટકો,
લેખાં, ઇન્દિયાની ચીજો અને કાગળ લખતાં
તથા સાદી અરજી, અને સૃષ્ટિ-
ગાનના વિષયો આવેલા છે.

રચનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુકસેલર; પેટલાદ (પ્રાંત વડોદરા).

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુકસેલર, પેટલાદ (પ્રાંત વડોદરા).

આવૃત્તિ ૨ જી.

સંવત ૧૯૭૩.

પ્રત ૩૦૦૦.

સને ૧૯૧૭.

કિંમત ૦-૬-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૧૬
મુજરાતી લગીરાક્ષી મગ્રહ

સર્વે સક્ર સ્વાધિત રા.યા છે.

અમદાવાદ-ખાડીઆ મા આ ત્વા
શ્રી "ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ"માં
જેડલાલ દેવશંકર દવેએ છાપ્યુ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ ત્રિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યોદ્યાના સંક્ષિપ્ત નોટ

વિષય ઈ ૩૫૪૨

પુસ્તાવના.

વડાદરા રાજ્યનાં હાલનાં ચાલતાં નવાં ધોરણોમાં દાખલ કરેલાં વિષયો વિદ્યાર્થીઓને જરા કડિન લાગતા જણાય છે. ગુદા ગુદા વિષયોનું જ્ઞાન એકજ પુસ્તકમાંથી ધણીજ સહેલાઈથી વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે, તે હેતુથી આ નોટ પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

આ ધોરણના ધણી ખરા વિષયો નાની વયના બાળકોને સમજવા મુશ્કેલ છે. કુમળાં મગજમાં આ મહત્તવિષયો સહેલાઈથી ઉતરી શકે, તેટલા માટે તેમાં આવેલા દરેક વિષયો સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાય તેવી ખાસ યોજના કરી અનુભવી સીનીઅર શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે આ નોટ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. ચોથી ચોપડીના પાડોના કહણુ શબ્દોના અર્થ તથા આખા પાઠના ટુંકા સાર આ નોટમાં આપેલા છે. વળી કવિતાની સમજાવતી અર્થ સાથે એવી તો ઉત્તમ પદ્ધતિથી ગોઠવેલી છે કે બાળકો સહેલાઈથી તેનું વિવરણ કરી શકે.

પુસ્તકનો બહોળો ફેલાવો થવા માટે પ્રમાણમાં કિંમત ધણીજ આપી રાખી છે. આશા છે કે આ નાનકડું પુસ્તક સર્વ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક રૂપ અને શિક્ષકને મદદગાર રૂપ થઈ પડશે.

પેટલાદ.

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

તા. ૫-૬-૨૭

બુકસેલર—પેટલાદ.

योथी योपडीना अर्थ.

पाठ १ लो.

भा७=अगाडिना; गुना
 संगीन=अणवान
 पुरातन=बहुं गुनुं; प्राचीन
 कुण=ओलाह; वंश
 वडील=भोटा
 भाअशाणी=सारा नशीअवाणा
 यरित्र=अंङ्गीना हेवाव
 स्वर्ग वासी=देवलोड पामेला
 हरिया पारना=समुद्रनी पेली तरङ्गना
 अथेष्ट=भोटा
 धलकाण=अभिताण; होदो
 शिक्षणु=तालीम, अणुतर
 शिक्षक=केणवणी आपनार
 विसाह=उमंग; होंश
 अज्ञान=समज वगरना
 भमती=होंशथी करनार
 उत्तम=सोथी सारा; अ्रेष्ट
 अयोग्य लाड लडाववां=गेरव्याण्णी
 रीते याववा हेकुं ते.

निआलस=योग्या दीवना; कष्ट
 वगरना
 हसमुभा=आनंटी.
 प्रथमथी=मुणथी; पहेंवेथी
 तरणु=गुवान
 शाहणदो=आदशाहनो कुंवर
 दाऊ=अंतरनी लागणी
 सादाध=डाडभाड के दमाक वगर
 टेव=आहत; हेवा;
 नौकाशास्त्र=वहाणु यलाववानी कणा
 योणना=गोडवणु
 परस्पर=अेक आणने
 सभ्यता=विवेक, नअता
 सामान्य=साधारणु
 साथीओ=सोमतीओ
 धरादो=वियार
 प्रवास=मुसाशरी
 वअत वियारी=समय वर्ती; प्र-
 संभ ओणणी
 वेरभाव=दुश्मनावड

उत्तेजन=मदद; आशरो; सहाय
भरदानी=पुश्पने छोटे तेवी; प-
हाडूरीनी

छाने=धटे; शोभे

भोजनभा=अथोअ सुभ भाखुवुं ते

सशर=मुसाइरी

धर्मना रक्षक=धर्मनुं रक्षायु करनार

संप्रदाय=पंथ; धर्मना भाग

अटकाव=मना; अंध पाडवुं

प्रदक्षिणु=पृथ्वीनी चोतरर शरवुं ते

हरमिआन=अरसाभां

पदवी=अधिकार

वडा=भोटा; तिवाट; पाटवी

भाडीती=अनुभव

प्रवीणु=भाडीतगार

निर्णय=नक्की ठराव

कमे कमे=अेक पछी अेक

भारे मंदवाड=सप्त भांङगी

आंधि=अंधारणु; काहुं

नाणुक=डोमण

सपडाया=कमने आण्वा

निर्माणु=नक्की; मुकरर; ठरावेखुं

अनाव=संज्ञेग

जेअमदारी=जवाअदारी

संअध=भेणाप

युवराजपद=पाटवी कुंवरना छोदो

आदरसतकार=सन्मान; आगता-

स्वागता

तथीयत=तंदुरस्ती

लयडवा=मगडवा

देह छोडयो=भरखु पाभ्यो

दण्डणो=ठाठभाठ

राज्याभिषेक=राजगादी उपर अे

साडवानी क्रिया

क्रिया=विधि

उजववा=महोत्सव करवा

पायतप्त=गादीनुं स्थण

धामधुम=भोटा आडंअरथी

राज्यभक्ति=राजनी सेवा

वशादर=सत्यताथी निमकडवाली-

पणु रहेवुं ते

धर्म=शरज

जगजहेर=दुनियाभां प्रसिद्ध

आण्वादी=अटती

प्रार्थना=स्तुति; अदगी

सार—हिंदना यकवती

आदशाह पांअभा न्योर्न प्रत्ये

आपणो अरो धर्म समण तेमनी

साथे वशादर रहेवुं.

પાઠ ૨ જો.

સ્વામી ભક્તિ=પોતાના ધણીની
સાચા દીલથી સેવા કરવી તે
ધેરો ધાલવો=ચારે બાજુથી આંત-
રવું તે

બચાવ=રક્ષણ

સંભવ=આશ્વા; ભરોસો

આશ્રય=મદદ; સહાય

શરણુ=આશરે; ઝોથે

દિવાલ=ભીંત

સુકામ=પડાવ

જાતે=પડે

કપટી=દગલબાજ

કેદ કરી લેવા=પકડવા

મુલાકાત=મેળાપ

શરણુગત=આશરે આવનાર; શરણુ

આવનાર.

મુખ્ય ધર્મ બાજુએ મૂક્યો=પો-

તાની ખરી શરજ છોડી દીધી.

સપડાત=ઝલાત

શુભ=જાની

બજવી=વાપરી; અદા કરી

ખાસ વિશ્વાસુ=ખરેખરો ભરોસાદાર

ઝપાઝપી=ખાઝાખાઝી

જોખમ=નુકસાન

સોગન=સમ; કસમ

બેટયા=માથમાં ધાલી મળ્યા

કુશળતા=આરોગ્યતા

સમાચાર=ખબર

પ્રસંગ=અવસર; વખત

ચેત્યો=સમજ્યો

મોંઢું ફેરવી પુછ્યું=મરમમાં કહ્યું

શબ્દ કાને પડતાં=ખોલ સાંભળતાં

ખંજર=કટાર જેવું હથિયાર

ક્ષેમકુશળ=સહીસલામત; સુખરૂપ

મોંકી=ખોસી; મારી

નત્રતા=નરમાશ; વિવેક

મુજરો=સલામ

વિશ્વાસઘાતી=ભરોસો તોડનાર

લાગણી=અસર

ઉદાહરણુ=દાખલો; દર્શાવ

નીમકહલાલ=રજક ખાઇને ધણીનું

સાઈ કરનાર

આશ્વા=અચ્છા; ઉમેદ

ફોકટ=નકામી; ખાલી

સાર—નીમકહલાલ માણસો

મોતની પણ દરકાર ન રાખતાં

હમેશાં પોતાના ધણીનું સાઈ તાકે છે.

પાઠ ૩ જો.

ઉદારપણું=મોહું મન
 સિસોદીઆ=રજપુતોની એક જાત
 કુળવાન=આખરુદાર; ઉંચા કુળના
 સૂર્યવંશી=સૂચ ઉપરથી નીકળેલા
 કુળમાં પેદા થયેલાં
 પ્રખ્યાત=જાણીતા
 અંતર=છેદું
 રિવાજ પ્રમાણે=ધારા મુજબ
 ભાવ=હેત; પ્રીતિ.
 એઠક=મેસવાની જગા
 માહું=મોહું
 ધાસ્તી=ખીક; ડર
 પક્ષપાત=તરફદારી; વગ
 ઘકકો=તુકસાન=હાની
 ખેદ=અશ્વસોસ; દિલગીરી; બળાપો
 ટટો=કજીઓ
 યુક્તિ=તદખીર; દિકમત
 મ્યાન=તરવાર રાખવાનું લાકડાનું ઘર
 પાયમાલ=ખુવાર; નાશ
 ઉપયોગ=વાપર
 સોસવું=ખમવું; ફિકરમાં પડવું
 પાણી પાણી થઇ ગયું=નરમ થઇ
 ગયું.

ઝળઝળીઆં=આંસુ
 ગોઠવણું=વ્યવસ્થા
 નિરાંત=જપ; શાંતિ
 પણું=મોલેહું વચન પાળવું તે
 ભૂમિ=સ્થળ; ઠેકાણું
 જન્મભૂમિ=જે ઠેકાણે જન્મ થયો
 હોય તે સ્થળ
 ક્ષણે=વખતે
 ખીજમતદાર=ચાકર
 આદરસત્કાર=સન્માન; આદરમાન
 છેલ્લી નજર=છેવટનું જોવું તે
 નીમણુક=ગોઠવણ
 કામગીરી=નોકરી
 વીત્યા=ગયા
 દેહ=શરીર
 ઝળહળે છે=પ્રકાશે છે
 ધન્ય=જ્ઞાનાશ
 ટેક=મોલેહું વચન પાળવું તે;
 પ્રતિજ્ઞા.

સાર—હરેક માણસે પોતાને
 થતું તુકસાન વેઠીને પણુ ઉદાર
 સ્વભાવ રાખવો, અને મરતાં સુધી
 પણુ પોતાનો ટેક ઠાડવો નહિ.

पाठ ४ बी.

कुम्भ=आरा
 तैयारी=जोड़तो सामान लघ नीक-
 णवुं ते
 संधाते=साथे
 मानतुं=कथुल करतुं
 उपवास=लुप्या रहवुं ते
 वेठवो=सहन करवो
 विकराण=लय उपगवे जेवां
 निश्चय=दृढ विचार
 नकरी=योक्कस
 छिडी गद्य=जती रही
 जेकजक=अमानक; अलुधारी
 कोप=कोष; गुरसो; रीस
 पूर्युं करीश=पाणीश
 आशिष=सारी हुवा; आशिर्वाद
 विज्जेग=धुटा पडवुं
 बीती जशे=जतां रहेशे
 साजे ताजे=सही सलामत; क्षेम
 कुशण
 रक्षा=संभाण; जतन.
 सुजावुं=अकणावुं
 कोमण=नाणुक
 वसमां=धर्यां आकरां; अभी श-
 काय नहि जेवां

आरो=छेडा
 छंड=छकर; जक
 दुपमां भाग लेवा हो=दुःपना
 वपतमां साथे रही धीरज
 आपवा हो
 आग्रह=भाव; अजातकार
 अवस्था=हालत
 भास=जशर
 विनंति=अरज
 यल्लु=उपाय
 जूरी जूरीने=कक्षपांत करीने; वलो-
 पात करीने
 हैयुं भरघ आज्युं=मन गभराटमां
 पडयुं
 वन वेश=वनमां पहेरवानां लुगडां
 धारलु करवो=पहेरवो
 भूर्छा=यकरी, तभर; जेमान थवुं
 तिरस्कार=धिककार; तुच्छकार; शि-
 टकार
 अधर्म=अन्याय; जेरवाजमी
 अरे=नकरी; अचित
 विहाय हाथां=रवाना कर्या; वणाआं
 जेशुद्ध=जेमान
 प्राणुत्याग कीधा=दृढ छोडयो; भरी
 गया

સાર—રામચંદ્રની વાત ઉપરથી પુત્રોએ માતા પિતાની આજ્ઞા પાળવી; લક્ષ્મણની વાત ઉપરથી બાધઓએ માંહોમાંહે સંપ તથા બંધુ પ્રેમ રાખવો, અને સીતાની વાત ઉપરથી સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિના સુખ દુઃખમાં ભાગીઓ તથા પતિ સેવા કરવી.

પાઠ ૫ મો.

દુકાળીઆ=દુકાળને લીધે ભૂખ મરાથી શરીર નબળાં થયાં હોય એવા લોકો

દુબળા=શરીરમાં લોહી વગરના; બળ વગરના

પેટપુર=પેટ ભરીને

ખોરાક=ખાવાતું

એજન=વરાળથી ચાલતો સંચો

કુદરતી=સ્વભાવિક

કાયમ=ગરી; હમેશને માટે

માપવું=હિસાબ કાઢવો

'ધરી=પૈડું' જે ઘાંટી ઉપર ધરે છે તે

નિરંતર=હમેશાં; દરરોજ

ઉછળે=ધબકે

અંગ=શરીરના ભાગ

સમાર=દુરસ્તી; પોષણ

વજન=ભાર; તોલ; વકર

શક્તિ=બળ; સત્તા

દુરસ્ત=સારા; સાફ

પાચન રસ=પચાવવાને ઉપયોગી રસ

ક્ષાર=ખારો પદાર્થ

સાફ=ચોક્કસ

પુષ્ટી=મજબુતી

શ્રેષ્ઠ=ઉત્તમ

વાની=બળ

સાર—મારકસર ખોરાક લેવો જોઈએ; શરીરનું લોહી સાફ કરે, ગરમી ઉત્પન્ન કરી પાચન શક્તિ વધારે, અને હાડકાંને મજબુત બનાવે એવો ખોરાક લેવો જોઈએ.

પાઠ ૬ ઠો.

રળવા=કમાવા

ન્યાય=ઇનસાફ

સખત મજુરી=ઘણીજ સખત મહેનત.

થાકી પાકી=કાયર થયેલી; મજુરી કરીને નરમ થયેલી

નિસાસા=હિલગીરીમાં શ્વાસ નીચો

મુકવો તે

બકવાટ=બૂમાટ; લવારો
 દોષ=વાંક
 અમરીઆ=મીઠું પકવનાર
 અગર=મીઠું પકવવાની જગા
 સમારવા=સુધારવા
 પાળી=છરી
 ગુંછળીઓ=આંટીઓ
 વણુકર=લૂગડાં વણનાર
 નિર્માણુ=ઠરાવેલું; નક્કી કરેલું
 મરજ સારે=કામ પાર પાડે; તંગી
 મટાડે

સમાધાન=ગુચ્યવણુ કે ચિંતાનું મ-
 ટવું તે

સાર—હુનીઆમાં માણુસો
 પોતપોતાનું કામ કરીને ખીજને
 ઓછી વત્તી મદદ કરે છે; એક
 નહિ તો ખીજે રસ્તે એકની મહે-
 નત ખીજને ઉપયોગી થાય છે.

પાઠ ૮ માં.

અવલોકન=ખારીક તપાસ

ખોડું=લંગડું, લુલું

મેર=ખાણુ; તરફ

લાધ્યું=ખાંધ્યું

ધારી=તપાસી

પારખ્યું=ઓળખ્યું

જવાહીર=હીરા, માણુક, મોતી વગેરે
 ગેરે ઝવેરાત.

ઝાડો=તપાસ; ઝડતી

સાક્ષી=પુરાવો, સાહેદી

જાહુગર=ગારડી; ધલમી; ધંતર મં-
 તર કે ખુખી ભરેલા ખેલ
 કરનાર.

નવાધ=અચખો

ગમ=ખાણુ; તરફ

આધું=થોડું દેખાય તેવું

અનુમાન=અટકળ; ધારણા; કલ્પના

શાખાશી=ધન્યવાદ

ખરી રીત=જેમએ તે પ્રમાણે

વાપરતાં=કામમાં લેતાં

ફર=તફાવત; ફરક

સાર—તપાસીને જોવાની તથા
 હરેક બાબતનો વિચાર કરવાની
 ટેવ ધણી કામની છે.

પાઠ ૯ માં.

બલામણુ=સિદ્ધારસ; વગ

ઉમેદવાર=નોકરીની આશા રાખનાર

મહેતો=મુનિમ; ગુમાસ્તો

લાયક=યોગ્ય

શ્રીમાન પત્ર=ચાલતા વખતથી ખ-

ખર આપનારૂં ન્યુસપેપર

પસંદગી=પાસ કરવો તે

નક્કી કરી=કરાવી

રજા આપી=ના કહી

બવસ્થા=સારી ગોઠવણુ

સ્વચ્છતા=ચોક્કખાઈ; સુધડતા

સવાલો=પ્રશ્નો.

વિનય=વિવેક; મરજદ

રીતમાન=ચાલચલગત

સખ્યતા=ધાયકી

ઝોળંગી=કલંધી, ટપી

અગાડી=આગળ

સહેજ=તરત; ઝટ

ચોકસ=સાવધ

કાગળ=ચીવટ

પ્રયત્ન=પ્રયાસ; મહેનત

શુદ્ધસ્થાઈ=ખાનદાની; કુળવાનપણું

લક્ષણ=આચરણ; ગુણ

મરોડદાર=દીપે એવા; સારા વલણ.

વાળા

ઝાંટા=ડાલો; લખકો

રેતદાની=રજીયું

સાવધ=સાવચેત.

પુસ્તું=ઉપાડું

તોલ=સરખામણી; તુલના

ખાતરી=ચોકસાઈ

કીમતી=જરૂરી

સાર—માણસની કીમત તેના

ગુણ અને આવડત ઉપર આધાર

રાખે છે.

પાઠ ૧૦ માં.

પ્રમાણિકપણાનો બદલો=તીતિ રા-

ખવાથી ફાયદો થાય છે તે

ઉછેરી=પાળીપોષી

ગુજરાન=મરણપોષણ

સાધન=સવડતા

ઝોળખીતો=જણીતો

સમયે=વખતે

ઉધમે=ધધે; કામે.

જીંદગીપર્યંત=જીવતાં સુધી

આભાર=ગુણ; ઉપકાર

ભાષણ=બોલ; વચન.

ભાવ=ચાહના; પ્રેમ

વિશ્દ=સામી; ઉલટી

ચાડી=ચુગલી; ખોટું ખોટું કહેવું તે

કસોટી=પરીક્ષા

સોદો=માલ

भावताल=मूल, कीमत
 थोकासी=भातरी
 भरीद करी=वेयातो लघ
 हिसाभ=नाभुं
 रवादारगी=छानी दखली डाढवी ते
 डीमती=मूख्यवान
 हाथमां आरी=जडी
 सरभे भागे=अरघी अरध भागे
 हणदर=गरीआध
 छिटाडी=मटाडी
 भोध=उपदेश
 इरववा=डगाववा, इरवी नांभवा
 मिळकत=पुंछ
 वारस=मालिक; धणी
 सार—प्रमाणिकपल्यानो अदलो
 मग्या वगर रडेतोण नथी.

पाठ ३१ मे.

संसारत्याग=दुनियातो तडेवार छो-
 डवो ते
 अेकांत=अेकला; काध न होय
 तेवी जगाअे
 ताणु=तोटा; तगी
 सारवार=संभाण; अरदास
 आभर अवस्था=दहावस्था

दिवासो=शांति; हिमत, धैर्य
 अेकांतवास=अेकांत जगाअे रडेवुं
 ते; काधनो अवरजवर न होय
 तेवी जगा
 नाभीयो=प्रख्यात
 अदभास=हरामभोर; लुअ्यो माणुम
 टाणी=मंडणी
 संप्याअंध=धुला; पुष्कण
 गुलाम=वेयातो लीधेनो मणुस
 संग्रह=भेगुं करवुं
 पवित्र=कपट वगरनी
 कृत्य=काम
 लागणी=असर
 दुराअरणु=जोटी यास, नडारा लक्षणु
 धर्मिष्टपल्यानी=धर्म प्रमाणे याव-
 वानी
 अमर=कायम रडे तेवुं; नाश न
 पाभे तेवुं
 रस्तो=उपाय; मार्ग
 अशक्य=अनी शके नहि तेवुं; मुस्कळ
 भार=भोजे; वजन
 सडेवाधथा=थोडी मडेनते
 प्रकार=जत
 नडे=हेरान करे; कनडे; दुःख हे

छुटा=भोडणा; शरगत
 इरमान=हुकम; आग्रा
 माथे यडावी=भानी; कपुल करी
 वर्तलुक=यावयवगत
 पवली=इरवी

सार—अइं सुभ भेणववुं होय
 तो पापनां काम करवानां छोडी
 दध प्रभाषिकपणे आलो.

पाठ १२ भा.

भोटा वहेम=गुडी शंका
 अग्रानी=अलुसमणु.
 भांडु=भिमार; आगरी.
 धारे=भाने

ओडअपट=वणगणु
 लगनसरा=विवाहगाणो; लगनगाणो
 अरसामां=वपतमां; तकमां
 भमी=इरी

वास=गंध; सुग

कडक=सभत; आकरो

करडी=सभत; आकरी

नजर=अष्टि

अंगारा=सजगता डायला; देवता

भंदाड=सैग; भिमारी

प्रयोग=अजभायश; अमतरो; अ-

मुक साधनवडे करी अताववुं ते

नजर आंधे=छाणु पाण्णी भेगां करी

थाणी जेडे वाडको योटाडेछे ते

सोडे=गंधाय

उतरी जय=अगडी जय

उकणवा=उनुं करवा.

स्पर्श=पास; पट; अडकवुं ते,

लागवुं.

उतरी=पोथी पडी; अगडी

पडछायो के ओणो=आभडछेट

कसर=भामी; कयास

पुरतुं=पूरेपइं

अराअर=जेधजे तेवी रीते

गुक्तिथी=तदभीरथी

भिनाश=भेज

नलुक=पासे

आपोआप=पोतानी भेजे.

पाठ १३ भा.

सणो=अवात पडवी

अदावत=वेर; दुश्मनावट

यकलाभां=पोण के शेराना नाकभां

उतार=वणगणु काढवा भाटे माथे

उतारेली यीजे यकमालां भूडे

छे ते

ધુપ=લોખાન, ગુમળ જેવી વસ્તુ-

ઓનો ધુમાડો કરવો તે

હમી=છેતરી

રતનજોત=વિલાતી કપાસ

ભોપાળું=પોકળ; તરકટ

દાદો=જળ; પાસો; કપટ.

ફસાય=કપટાય

મસાણું=રમસાન; મુડદાં ખાળવાની

જગા.

વાસ=રહેઠાણ; મુકામ

ધડકે=થડકે; ફટકે

પગ મુકતા નથી=અંદર જતો નથી

જીવ લઈ નાસે=ધણોજ ખીએ.

અવાજ=ખડખડાટ

શોરખકોર=ખુમાટ.

વિગત=વાત; પિના; હકીકત

વિખ્યાત=જાણીતી

અપશુકન=નહારા શુકન

મંછા=ધમ્છા; મનની ધમ્છા

શંકા=વહેમ; શક

વશીકરણુ=વશ કરવાની વિદ્યા, મંત્ર

સાર—ભૂત, પ્રેત, ડાકણ,

સાકણુ, વશીકરણુ, શુકન, અપ-

શુકન એ બધા મનના ખોટા

વહેમ છે, અને વહેમ એ મનની

ખીક છે, માટે કોઈ પણ પ્રકારના

વહેમ લાવવા નહિ.

પાઠ ૧૪ માં.

ભણી=તરફ, ખાત્રુ

તાગ કે છેડો=અંત; પાર.

અપાર=જેનો છેડો આવે નહિ એવું

વાવાઝોડું=પવનનું મોઢું તોફાન.

કાટકા=ગડગડાટ; કડાકા

અતિ વૃષ્ટિ=ધણો વરસાદ

હિમ=ધણી ઠંડા; ઠાર

ધરતીકંપ=જમીનનું ધ્રુજવું તે

જવાળામુખી=ખળતો પહાડ

મંદમંદ=ધીમો ધીમો; થોડો થોડો

મારક=અનુકૂળ

અદ્ભૂત=અચંબો પામીએ તેવું;

ચમત્કારી

ઝીણો વિચાર=ઉંડો ખોળ; ખારીક

તપાસ

ચમત્કારી=અજાયબી પમાડે એવું

દોંગ=છક્ક; તાણુબ

ભયંકર=ખિહામણું

અનંત=જેનો છેડો ન હોય તેવાં

થોડા=મોખાં

બરતી=પાણીનું ચડવું
સ્વભાવશ્ચ=સ્વમાં આવે તેવી હાલ-
તમાં પડેલાં

ખોળીઈ=દેહ

આત્મા=જીવ

અનુભવ=મહાવરાથી જે જ્ઞાન થાય
છે તે

નબળાં=શક્તિ વિનાનાં

નિરાધાર=આધાર વગરનાં

બયબીત=ખીકમાં ગભરાએલા

પાઠ ૧૫ મો.

શક્તા=શક્તિ; મહત્તા; અમલ

વિસાતમાં=ગણતરીમાં; લેખામાં

અમલ=હુકમ; સત્તા

કમળમાં=સત્તામાં

બહાંડ=વિશ્વ; બધી દુનિયાં જેમાં

છે જે આવી અનંત પૃથ્વી-

ઓ જેમાં છે તે

અમર્થ=જેરાવર

કાર્થો=કામ

પાતરી=નિશ્ચય; સાબિતી

બ્યાપી=પ્રકાશી

સર્વબ્યાપી=બધી જગાએ રહેલો

સર્વ શક્તિમાન=બધી શક્તિવાળો

સર્વશ્ચ=બધું જાણનાર

અમુક=દરકોષ

નિયમ=ધારો; કાયદો

આધાર=આશરો

ધડેલા=બનાવેલા

હેતુ=મતલબ; કારણ

નિયમસર=વખતસર

પાળવા=વર્તવા

પૂર્ણ=પુરેપુરું

ખરા ભાવથી=સાચા પ્રેમથી

સાર—દુનિયાં માંહેલા ઈશ્વર-
કૃત્ય કામો જેમને તેની અપાર
શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે,
અને ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ચા-
લનાર હમેશાં સુખી થાય છે.

પાઠ ૧૭ મો.

ફરજ=ધર્મ; કામ

બળવવા=અમલમાં લાવવા; અદા
કરવા

બરફરીએ=દરીઆના મધ્યભાગમાં

ખલાસી=વહાણુ ચલાવનાર

ખડક=ટેકરો; ખરાબો.

ગાબડું=મોડું બાકું.

કપ્તાન=વહાણુ કે આગમોટ ચ-
લાવનાર ખલાસી વગેરેનો
ઉપરી.

વારાશરતી=એક પછી એક.

અવકાશ-વખત; ટાંમ.

ખારીક સમય=ધણી સાવચેતીથી
કામ કરવાનો સમય.

મડબડાટ=ધોંધાટ.

પડાપડી=ઝપાઝપી.

ગુતક=વહાણમાં કેખીન ઉપર અ-
થવા એક છેડેથી તે ખીજ
છેડા સુધી સળંગ પાટીયાં
જડી લઈ ખેસવાનું જે કરેલું
હોય તે.

સ્થળ=ઠેકાણું; મુકામ.

ખનાવ=એકાએક ખનવું તે

ડગ્યા=ખસ્યા; હડયા

ખન=જીવ; પ્રાણ.

સાહસ=વિચાર વગરનું કામ.

વીર=બહાદુર; પરાક્રમી

જળચર=પાણીમાં રહેનારાં પ્રાણી

યાદગીરી=સ્મરણ; નિશાની; એધાણી

કીર્તિસ્તંભ=યાદગીરી રાખવાને

માટે ચણતરનો ઉભો કરેલો યાંભલો.

સાર—બહાદુર પુરુષો પોતા-

ની દરજ બખવવા અને પરાપ-

કારનાં કામો કરવા સાર પોતાના
જીવની દરકાર કરતા નથી, અને
પોતાને કરવાનું કામ પાર પાડે છે.

પાઠ ૧૮ મો.

કાખેલ=હોંશાઆર.

મિસ્તરી=મુખ્ય કડીઓ કે સલાટ

ગણકારી=માની.

અખયખ તરેહનો ખેલ=હેરત પ-
માડે તેવો ખેલ.

ઉકેલતો=ઉખાડતો.

બેદ=મરમ; ગુપ્ત વાત

આખરે=છેવટે.

હીકમત=તદખીર; જીકિત.

ઇલમ=ખદુ.

ખેશક.=નક્કી; જરર; બલો.

આજીજી=નમનતાઈ; કાલાવાલા

અકકલમાં ઉતરી શકતી નથી=ખ્યા-

લમાં આવી શકતી નથી.

સુખે પાર પાડ=ખુશીથી પુરું કર

નિર્ભય=ખીક વગરનું

સ્થાનક=જગા.

કખુલાત=કોલ; વચન; કરાર; કરા-

વ, નક્કી હા, ખાતરીથી કહેવું.

सार-आ पाठ उपरथी पाठ-
आहे रैयतना सुभने सार पोता-
नी बुद्धिनो केवो सारो विपयोग
कुर्यो छे ?

पाठ १८ भा.

ठगाछ=छेतरेवुं ते.

इण=रायदो.

नामुं ठामुं=लेवडदेवडनो हिसाभ

कंटाणो=कायरपछुं.

भीलकुल=तदन; समुणयुं.

भमतुं=कीक लागतुं; इवतुं

आडुं=अवणुं=गुहुं गुहुं

आगण पडवा=वधवा.

हुयी भतनुं=कीमती.

आण वटाव=धीरेला इपीआनुं

भाडु

आण वटावनो धधो=धीरधार

करवानो धधो.

छुट=कसर

हिसाभ=बेथुहेथु

भोणा दीसनो=कपट वगरनो;

विश्रासु.

भिन=भोडुं; हिलगीर.

सइयुद्धि=सारी युद्धि.

पुधातो=भोटी भडाछ भारतो

अणे भनीआ=हे वाष्पीआ

यल ये=याल

तकाण=तरत

कीधर=कपां; कछ तरक

आनाकानी=रकजक करवी ते; हा

ना पाडवी.

भीमज=तभीयत; तोर.

ओध=ओ.

उसकुं=जेने.

इरवी तोण=भोलेखुं इरवी नांभ

पागल=मुर्छ

करता हरता=काम यलावनार;

धशी पता जेवो.

साभ=छजत; आभइ; प्रतिष्ठा

सार-ठगाछ करनारने सुइ

इण भण्णा वगर रहेंतुं नथी.

पाठ २० भा.

छाती=हिंमत

भारे काने=भारा सांभणवामां

इरियादो=राडो; युभो.

भोडुं=असुर.

वंडावुं=रीसावुं; भणतापछुं न

राभवुं.

अशुभनाव=कुसंभ, भणती रास न

आवे ते.

ખનાવ=મળતી રાશ્ચ; સંપ.
 દોરી=ચીતરી
 મશ્કરી=હાંસી; ચેષ્ટા; થેકડી
 નિંદા=મદમોષ; ખોટું ખોલવું તે.
 ઉતરી ગએલું=ઢીલું પડેલું.
 કસુર=ખામી; ભુલ; ગુનો; વાંક
 અટકાવ્યો=થોભાવ્યો
 હાંસી=મશ્કરી
 તળવીજ=તપાસ
 શરમ=સિક્કારસ
 આખરે=છેવટે
 છાપ=નકલ
 કદાપિ=કોઈ વખત
 ચાલ=રીતભાત; વર્તણૂક
 દુર્ગુણુ=અનીતિ
 સાર—હિંમત રાખીને કોઈની
 વગ ન રાખતાં જે વાજખી હોય
 તેજ કરવું.
 પાઠ ૨૧ મો.
 ઉમદા=ઉત્તમ; ઉંચી
 હંદ=શ્રેણી, ટેવ
 પટાવતો=રાજ્યના મુખ્ય સરદારો
 ઠાર મારી=ખુન કરી
 વય=ઉંમર

ધાવ=લાલન પ્રાલનથી પોષણ ક-
 રનાર
 દાવો=હકક; માલિકી
 રણુવાસ=જનાનો, રાણીઓને રહે-
 વાની જગા
 હાહાકાર=કોળાહળ, રોકકળ
 થોજવા=રચવા, ઘડવા
 ઠરાવ=નિશ્ચય
 પાતરાં=પાંદડાં
 છુપી=છાની
 ધીરે સાદે=શાંતતાથી
 ખાળહત્યા=ખાળકને મારી નાંખવું તે
 નિર્દોષ=વાંક વગરનો
 દયાજનક=દયાની લાગણી પેદા
 કરે એવા
 શબ્દો=વચન, ખોલ
 પીગળ્યું=નરમ પડ્યું
 ધાતકી=જૂલમી, કૂર
 વર્ણન=હેવાલ
 વારસ=ગાદીનો માલિક
 કદપાંત=મહુ કળકળવું; વલોપાલ
 રાજ્યભક્ત=પોતાના રાજ્યનું અને
 પોતાના રાજ્યનું બધુ ઇચ્છ-
 નાર

કહ્યું હૈયું=મન્યુત મન, ખરી
હિંમત રાખવી તે
છાનીમાની=યુષ યુષ: કાષ્ટ ન
દૃષ્ટે એવી રીતે

કાસ=ગાડ

અંતરે=છેટે

બચ્ચો=ઉગર્યો

ધાક=ખીક

સહેજ=જરા

બાળ=શોધ

વડીલો=વડોવા; ધરડા

વારો=વખત; તક

ખચાવ કરવા=ઉગારવા

કરજ બજાવી=કામ કરી, ધર્મ
સાચવી

સાર્થક=સરળ

સર્વસ્વ=મધુ

કમુલ ક્યું=માન્યું, હા પાડી

સુંપરત=સોંપણી

ચર્યામ=વાતો ફેલાય

પરિશ્રામ=ફળ

વેઠી=ખમી, ભોગવી

પન્નું=એક જાતનું રતન, પાનુ

હક વાળી=કાષ્ટ ન કરે તેવું ક્યું,

ધણુંજ ક્યું

સાર—પન્નાએ રાજ સેવા
માટે પોતાના પુત્રનો ભોગ આ-
પ્યો માટે રાજબક્ત બનવામાં
પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો કરવો
નહિ.

પાઠ ૨૨ મો.

સુકાની=વહાણ ચલાવનાર
મહલત=ખેડાળજી, ખેદરકારી

ધરાદો=વિચાર

ખપી=વરી; કામ આવી

ચરણે=તાળે

નીમ્યો=ગોઠબ્યો

તૈયારી=સાવચેતી

કુટુંબ=પરિવાર

રાહ=વાટ

ખપી ગયું=વપરાયું

આજીજી=કાલાવાલા

ખોળે=આધાર; નિભાવ

એકલદોક્લ=એકલો

છાતી બરાષ આવી=મળમળો થઈ
ગયો

સંસાર માંડ્યો=ચૂકર્યાત્રમ ભો-
ગબ્યો

કાડ=મનોરથ; સાધો; હોંસ

હક=ચકિત, દીંગ, આશ્ચર્ય

अधु धर्म=भाष्ट तरीकेती करण
 सैके=सो वरसतो काण
 मान्य राप्पी=क्युत्र राप्पी
 सार—भाष्टओमां अरसपरस
 भरा प्रेमथी वर्तवुं जेष्ठमे.

पाठ २३ मे.

हरिदाष्ट=भरेशरी
 अष्टेभाष्ट=कोष्ठंतुं साई जेष्ठने
 अणवुं ते; धर्ष्या
 वर्ग=इलास
 वभाणतो=तारीष्ट करतो
 तोले=भराअर; सरभामणीमां
 समान=सरभो; अराअर
 कुक्षं=अेभ; डाध; भाभी
 गयो=गुडी वांतो यज्ञाववी ते
 दिन परदिन=दिवसे दिवसे
 नकल=कोपी; मत
 भंत=डोंश
 यत्न=मडेनत; प्रयास
 अणिअेल=भारीवो; यीढीओ
 वभोडवा=वींढवा; अवगणुना
 करवा
 न-भाष्टभी=कृष्य भगवानतो न-भ
 दिवस; आवस्य वदी ८

भेजो=त्रष्टां गाडी, घोडां अने मा.
 लुसोनो समुदाय
 पंथ=कोष्ठ पक्ष आभतनो ईंसलो
 करवाने पांथ डे वधारे मा-
 लुसनी मंडणी
 कल्पयो=धार्यो
 इणा=डीकमत
 पसंठ पडतुं=गमतुं; क्षावतुं
 तैयार=अण्ण
 टापु=भेट
 शइ क्युं=आरंभ्युं
 आणा=स्त्री
 नञ्क=पासे; हुंके
 सांभी=भभी; वडी; सडन करी
 शोभा=सुंदरता
 शांत ययुं=डंडुं ययुं; नप वय्यो
 इणइ=अमक्ष
 उवाडां=भुल्लां
 अहार आवी=भुल्ली यध; उवाडी
 पडी; अहेर यध
 छुपी=डांडेली; अनी
 डराव=डरार
 अभिप्राय=मत; विचार
 निराश=आशाभंग

ચીલે=કતરી મયેલે; ઢીલે

ફાળ્યું=વળ્યું

મોં ખાળો=સામું ન જુઓ

સાર—કોઈ પણ માણસે ખી-
જાની ધર્યા કરવી નહિ, પણ
ખીજાનું સાઈ કામ જોઈને તેનાથી
વધારે સાઈ કરવા હરીફાઈ કરવી.

પાઠ ૨૫ મો.

જાત્રા=તીર્થ

સરકાર વાડો=રાજકુટુંબને રહેવા-
ની જગ્યા

સંધ્યા કાળ=સપ્ત સાંજ

બ્યાઘ્રયમ્=વાધનું ચામડું

આરામ=વિસામો

ધમકાવી=ખીક દેખાડી

ભાન=સાન; ખખર

મુકામ=પડાવ

સ્થિર=કાયમ; અચળ

બેઠ=તકાવત; ફરક; ફેર

આસન=પાથરણું

સાર—કોઈ પણ માણસ
અહીં સદાને માટે રહેવાનું નથી.
દરેકમાંથી જુના જાપ છે તે નવા
આવીને રહે છે.

પાઠ ૨૬ મો.

વેશ બદલી=ખીજો પહેરવેશ પહેરી

નગરચર્યા=શહેરની રીતમાત;

નગરમાં થતા બનાવ

મહોલ્લો=શેરી; યોગ

નાકે=યોગને મોઢે

અ=છેલો=મજામાં છે

તેરા ચલે તો માર ડાલીએ=નાઈ

ચાલે તો મારી નાંખજે

પાદરી=ખ્રિસ્તિ ધમનો ઉપદેશ

કરનાર

કુલાયા=કરખાયા

વાણી=વચન

કથા=વાર્તા

પુરાણી=પુરાણોની કથા કરનાર

રસ=પ્રેમ; ભાવ

શ્રાતા=કથા સાંભળનાર લોકો

પીગળી=ગળી; નરમ ધધ

વહે=ટપકે

ભાવિક=આકીનવાળા; ભાવવાળા;

માયાળુ

કામળ=કુમળું

મોટે સાદે=મોટા કાઠીને

ખરાડા=ખૂમો; રાડો

હીકા=ઝાંખા; શરમીંદા

હસ્તાવેજ-લેખ.

જવગીર=જમીન; ગીરાસ; ઇના-

મમાં મળેલી જમીન

જમ કરવા=વધ લેવા

અદે નવાજ=ગુલામપર મહેરખાતી

રાખનાર

વતન=ગામ; દેશ; મુલક

કાયમ=સ્થાયી; હમેશતું.

દેશાધ=વતનદાર

સાર—પહેલાંના પાદશાહો
રૈયતની સંભાળ લેવા સાડ વેશ
અદલીને નગર ચર્ચા ખેતા હતા.

પાઠ ૨૮ મો. ભાગ ૧ લો.

જાંઘી=જીવતર

કુટુંબ=ઘેરાં છોકરાં

લોભ=તૃષ્ણા; લાલસા

ખરો ભાવ=સાચી કીંમત

રકઝક=કડાકુટ; આતાકાતી

આધુ=છેદું

સખત=આકરા

મજલ=મેપ

હેરાન=દુઃખી

રસ્તે=ઠેકાણે; રીતે

રાન=જંગલ

પડપૂછ=તપાસ; તજવીજ

મરત=કાંઈ પણ કીંમત લીધા વગર

ટંગાઇ=વટકાઇ

પાઠ ૨૯ મો. ભાગ ૨ જો.

સોદાગર=વેપારી

લાગલું=તરતજ

રખેને=કદાચ

તાલ=લાગ; દાવ; વખત

ઝીંઝાતો=ડુંચકાતો

યોભાતું=રહેવાતું

કરમરી=કાલાવાલા કરી

ઉતાવળ=ઝડપ

ખુરાં=નકારાં; ભુંડાં

કહેવત=ઉખાણો

સાર—માણસ હદ ઉપરાંત
લોભ રાખવાથી પોતાની પાસે
હોય છે, તે પણ ખુએ છે. અ-
તિશે લોભ એ ધાપતું મૂળ છે.

પાઠ ૩૦ મો.

તળેટી=ડુંગરા કે પર્વતના તીચેના

ભાગની જગા

શરણે=તાબે

कुम=वंश, ओलाह
 कुन्या=हीकरी
 पशु=टेक; नियम
 दराव=दह निश्चय
 पराक्रम=शौर्य; अडादुरी
 सेना=शैल; लश्कर
 तूटी पडतो=आयितो छापो भारते।
 गुश्रा=उडी अणोलो; पो.
 टणवणतां=वलवलतां
 जसुस=भातमीदार
 अ्यान=वर्णन
 हाह=मलको; द्यदभो
 दरज्जे=होहो; भोभो
 अंधकार=पुस्तक अनावनार
 आनदान=उंया कुणतो
 तंगी=पोट; ताशु
 आरीक समय=मुस्कळीना वपत
 निभाव=निर्वाह; गुजरात
 भूमि=जमीन
 छिस्केराध=अनुनमां आवी
 साधी=सोअती; जेडीआ
 गुभावेवा=पोअेवा
 अकणतो=मुआतो
 आतरी=साजिती

स्वतंत्र=कोधना ताआमां न होय
 ते; छुटो
 देशदज=देशना जलानी लागणी
 सार—पोताना देश प्रत्ये
 प्रीति राप्पी देशभक्त यवुं, अने
 गभे तेवां दुःभो सहन करीने पशु
 पोताना देशतो उद्धार करवो.
 पाठ ३६ भो.
 नियमसः=धीरशु प्रमाणे; वपतसर
 पोषणु=गुजरात
 यदनी=आआदी
 गोडवणु=मंदोअस्त
 गोटाणो=गुंयवाडो
 आरंभवुं=शरु करवुं
 अलेख=दरकत; तुकसानः वयमां
 कांछ आडुं आववुं ते
 मुदत=वपत
 अंग=नाश
 छुपाववा=अतो राअवा; संताडवा;
 हांकवा
 गेरडाजर=डाजर नहि ते
 अहानां=कारणे; भीक्ष
 मुस्कळी=अडयणु; मुशीअत
 सवेवाधयी=पोडी भडेनते

अद्युगमती=हावे नदि अेवी
 कीमती=उपयोगी
 नियमितपत्रे=ठरावेला वपत प्रभाषे
 सुकरर=नकरी; योउकस
 वपतसर=टाछमसर
 काशीश=मडेनत; यत्न; पेरवी
 उंधु वणे=मगडे
 वडेवार=क्षेवडडेवड
 धतराण=नापुशी; गुरसो; करडीनजर
 अमूह्य=कीमती; धली कीमतता
 अगत्य=जर
 साधनो=साहित्यो
 सरतां=सोधां
 आसुरा=भोडा
 नडतर=डरकत
 ठरावेव=तीभेले; नकरी करेक्षे
 सार—नियमसर काम कर-
 नारने काछ पशु काम अचड् नथी.

पाठ उर भो.

संगीन=मन्युत
 पुरातन=ब्रह्मं गुतुं
 वडील=भोटा
 पाटवी=तिवाट; सौथी भोटा
 अकण भोत=आयितुं भरलु.

निर्माण=नकरी
 युवराज=भेटो कुंवर; पाटवी
 धवकाय=भिताय
 नौकासैन्य=दरीआछ वरकर
 तावीम=केणवली; शिक्षण
 प्रदक्षिणा=पृथ्वीना भोटा भागमां
 मुसाशरी करवी ते
 अविष्य=आवतो वपत
 निष्पावस=कपट वगरता; योउभा
 दीवता
 मशहुर=प्रख्यात; प्रसिद्ध
 गुमावतां=गाणतां; काढतां
 डसमुष्पां=आनंदी

सार—आदथाडी कुटुंभनां
 मालुसो पशु राजवैभवना भोटा
 सुभमां पडया छतां भोजमजा ते
 आणसमां पडी पोतानो वपत
 नकाभो काढतां नथी.

पाठ उउ जे.

भोड=शरीर संभंधी कांछ पशु
 भाभी
 मणक=डांसी
 हींगणो=हेभावमां तीयो; गटो
 दोष=वांक; गु-डो

વરવો=ખેડોળ; કુરુપ
 શેખી=ખડાઇ
 વીસરી=શૂલી
 વાજખી=ધટીત; લાયક; ચોગ્ય
 સહેજ=તરત; જરા
 આતુર=હોંશીલો; અધીરો
 કાયર=હેરાન
 અન્યાય=ગેરધનસાધ
 હકક=માલીકી
 અવયવ=શરીરના ભાગ
 ખામી=કચાસ
 કૃતિ=કામ

રચના=ખનાવટ
 ચલણ=ખળ; વકકર
 સાર—કાઇની ખોડખાંપણ
 બેધને મશ્કરી કરવી નહિ.

પાઠ ૩૪ મો.

વિનોદી=આનંદ ઉપજાવે તેવો;
 હસમુખો

ચતુરાધ=ડહાપણ
 હાજરજવાખી=તરતજ જવાબ દે-
 નારો તર્કખાજ

વિદાય કર્યા=રજા આપી

ગહાંપનાહ=જગતની રક્ષા કરનાર
 પાદશાહ

અસંખ્ય=ધણાંજ
 ડુંગર જેટલો=ધણો મોટો
 મધ્યમ=સાધારણ
 વર્ગ=જાત
 પાર=છેડો; અંત
 ઉંચા દરજ્જાવાળો=મોટા હોદ્દાવાળો
 સડ=છક; દીંગ; તાબુખ
 ખંચાતો ખંચાતો=અચકાતો
 અચકાતો

ખુદ=આપ; પોતે
 નામદાર=માનવંતા
 બંદે નવાજ=ગરીબોતું રક્ષણ કર-
 નાર પાદશાહ

બેઅદખી=અવિવેકી
 માફ=દરગુજર; ક્ષમા
 જાન=જીવ; પ્રાણ

તતકાળ=તરતજ
 રદ કર્યો=ફેરવી નાંખ્યો; અંધ કર્યો

સાર—સમયસૂચકતાવાળી
 ખુદિથી માણસના જાન બચે છે
 તથા ધણાં કામો સુધરે છે.

પાઠ ૩૫ મો.

વર્ગ=ભાગ

ચહેરો=ધાટ; મોંનો આકાર

પહેરવેશ=પોષાક

પરખાઈ=ઓળખાઈ

વર્ણુ=જાત

રીતરિવાજ=ધારો; દસ્તુર; ચાલ

અનુસરતા=લગતા

બેટ બાંધે=કડ ઉપર લાંબુ કપડું

વીંટાળે

ધનુર=એક જાતનો લેંઘો; પગથી

તે કડ સુધી પહેરાય તેવું

જુલતું શીવેલું કપડું.

લાજ=ધુમટો

પડદે=ઓઝલમાં

સુરવાળ=ચોરણો

સદરા=છેક ડુંકી બાંધતું પહેરણુ

કરતી=સુતરના ઘોળા દોરા જેવી

જનોઈ

રિવાજ=ચાલ

નાત બહાર=જાતીથી દૂર

હાથે વાળે=વર પરણવા માટે જઈ

કન્યાનો હાથેહાથ મેળવે છે તે

ખાંડું=કન્યાને માંડવે વર ન જતાં

વરની તરવાર મોકલવામાં

આવે છે તે

વિધવા=રોડેલી; ધણી વમરની; જેનો

ધણી મરી ગયો હોય એવી

પુનર્લગ્ન=રીથી પરણતું તે

બાધ=હરકત; અટકાવ

ખરચ=વરો.

માટી=માસ; ઘોસ

શબ્દ=મડદું

ભાકર=રોટી; રોટલી

સાર—અગાઉના અને હા-

લના રીત રીવાજોનો મુકાબલો

કરીને નહારા રીવાજો બંધ કરવા

અને સારા દાખલ કરવા.

પાઠ ૩૬ મો.

જાણીતાં=પ્રસિદ્ધ

ક્ષત્રિય=રજપૂત

આશ્રમ=રહેવાનું સ્થળ

વાની=ચીજ; જથ્થા

ઉત્તમ ભોજન=ઉંચા પ્રકારનું જમણુ

મૃગયા રમવા=શિકાર કરવા

કામધેનુ=જે ઇચ્છીએ તે આપે

એવી દેવતાઈ ગાય

ડગી=ખસી

ખળાતકારે=જેર જુલમથી

અગણિત=ત્રણ

ઝંખવાઈ=શરમાઈ
 તપોબળ=તપ કરવાથી જે શક્તિ
 પ્રાપ્ત થાય છે તે
 પદવી=દરજી; અધિકાર
 ભૂલથાપ=ભુલાવો
 અહર્ષિ=આહાર્યુ ઋષિ થયો હોય તે
 રાઋષિ=ક્ષત્રિય કુળમાંથી જે પુરુષ
 તપ કરી ઋષિ થયો હોય તે
 નિમંજ=ચોકસું; પવિત્ર
 ભારે શ્રમ=ધ્યોજ પ્રયાસ
 સિદ્ધિ=મેળવવાને કઠણ એવી વસ્તુ
 કે શક્તિ; અહ્ભુત બળ
 માન=ગર્વ; અહંકાર
 ઉચો=મોટો; કીમતી

સાર—જ્યાં સુધી મનમાંથી
 માન ને કોષ ગયાં નથી, ત્યાં
 સુધી ઉચા ગુણો અને સિદ્ધિની
 પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પાઠ ૩૭ મો.

વિદ્વન્ન=અડચણ; હરકત
 વ્યાયક્ષો=શીકણ; હિંમત વગરનો
 પરવા=દરકાર
 વખત વિચારી=પ્રમથ ઝોળખી
 જારી=શરૂ; આધતું

ખરા નિયત્તવાળો=ચોકસ વિચાર-
 વાળો
 સંયોગી ભૂમિ=જમીનના બે મોટા
 ભાગને સાંધનારો જમીનનો
 નાનો ભાગ
 મહાભારત=જંગી; મોટું
 ખ્યાલ=નક; વિચાર
 તોડ=નિકાલ
 નાણું=ધન
 ફેડયાં=કાપ્યાં; મટાડયાં
 સીધી=દમશી નામે એક જાતના
 આખીસિનીઆ દેશના લોકો
 અગર=અથવા
 દુષ્ટ=નકારો; ખરાખ
 ગુલામગીરી=ગુલામ કરવાનો ધારો
 સરળ=જાણીભુત; સિદ્ધ
 તરીકે=પેઠે; રાતે
 પાધરાં=પાંસરાં; સીધાં
 એશક=નકી; ખરેખર
 છુટા થઈ ગયા=જુટી ગયા
 સાર—ગમે તેવું અધરૂ કામ
 હોય તો પણ તે હિંમતથી પાર
 પડે છે. કહેવત છે કે હિંમતે મ-
 રદા તો મહદે ખુલ્લ.

પાઠ ૩૮ માં.

પરોવાયું=ગુંચાયું

સાણી=ડાહી; સમગ્ર

ચાતક=નપૈયા

પ્રતિદિન=રાત દિવસ; અડોનીશ

ખર=ગધેડો

નિજ=પોતાના

વાસ=રહેઠાણ

સુખે સૂએ=શાંતિની સુધ રહે.

બપૈયા, ચકવા અને ચંચળ પુરુષો

એ ખવા રાત દહાડો ઉઠાસ રહે

છે, પણ ગધેડો, ધુઅડ અને

મૂર્ખ માણસ એ તો પોતાને ઠેકાણે

સુધ રહે છે.

હરાયો=મીઠતો; પારડો; હરામતો

જતન=રક્ષણ

વિસ્તારી=વ્યાપી; વિસ્તાર કરી

પત્ર=વખેત્રો કાગળ

દી=દિવસ

ભે=ડર; બીક

આકળા=અંતીરા

દીનોનાથ=ગરીમતો ખેતી; પરમેશ્વર

ખેતવા=રમવા

ખટ=ત્રવ, ખેત, આજેમેત્રો કકડો

લહાવો=ઝોરીઓ; લાભ

દાવો=કક્ક; માલિકી

રણુસંગ્રામ=વડાઇનું સ્થાન

પાણી=તેજ, પરાક્રમ, શૌર્ય; બગ

બાણુ=તીર

ચોટ=મૂક; દાવ; ધા

કાચી=ઝોડી

બાગ્યે=જવલ્લે; કદાચ

પક્ષોટાયા=કેળવાયા

અમાગણી=માગવહીણ; કમનસીપ;

નિર્ભાગી

ખાળો=રોકાણુ; અટકાવ

કાળજાં કાડે=પરથરાવે; કંપાવે

સંતાપ=દુઃખ

શેતરંજ=ખુદ્ધિ ખોત્રવચાની રમત

વિલાસ=સુખ અને આનંદ ભોગ-

વવાને

પ્રતિદિન=દરરોજ

સાર—ચતુર પુરુષને પોતાના

કામની શિકર અડોનીશ રહ્યાં

કરે છે.

પાઠ ૪૦ માં.

અકલ્પનો તો છાંટાએ તહનો=જ-

રાએ ખુદ્ધિ પહોંચતી નહોતી.

ઉદ્ધત=મરજી પ્રમાણે ગમે તેમ ચા-

લનાર; સ્વછંદી

બહાનાં=ખોટાં કારણો

આતુરતા=છીંતેભરી

શરત=કરાવ; કરાર

રાહ=વાટ

પ્રતિબિંબ=પડછાયો

પહેરો=ચોઢી

પળાતી=અમલમાં આવતી

હળુરી=ખીજમતદાર; હળુરમાં ર-

હેનાર

સાર—શુદ્ધિવાન માણસો

પોતાની અક્ષયથી અણુસમન્તુ મા-

ણુસને કેવી રીતે સમજાવે છે, અને

પોતાનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી

લે છે, તે અક્ષયજાણની વાત

ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૪૧ મો.

મધરાતે=અરધી રાતે; રાતન મ-

ધ્ય ભાગમાં

શુભારે=આશરે

ફેરણી=ફેરો; ચોઢી

પડાકડ=તડોતડ

ફંખાઈ=ગુંગળાઈ; અકળાઈ; મુંગાઈ

છોક=તદન, સાવ

તાજ=ચોડખા; ખુસ્લા

જગૃતિ=માન; હુંશીઆરી, શુદ્ધિ

પાધરો=લાગલોજ; ઝટ

ખેમાન=શુદ્ધિ વગરનો

અણીશુદ્ધ=હતાં તેવાં; સાજાં તા-

જાં; ધમ વગરનાં

આંકડી=ખેચીને તોડવાનું લાકડા-

વાળું દધિયાર

આગ=કાચ

ઝોલવાઈ=ખુજાઈ

સાર—મિત્રની પરિક્ષા દુઃખ-

ના વખતમાંજ ધાય છે.

પાઠ ૪૨ મો.

કરડા=આકરા; સખત

પાધર પ્રદેશ=વેરાન મુલક

વિચિત્ર=જીદી જાતનો

આખેહુમ=અસલ હોય તેવું; અસ-

લની ખરી નકલ

મૃગજળ=પાણી નહિ છતાં છેટેથી

પાણી જેવો ભાસ ધાય તે

ભર ઉનાળામાં=સખત તાપમાં;

ઉનાળાના વચલા ભાગમાં

લાલચે=માસાએ

દેખાવ=આભાસ

માહીતગાર=અનુભવી
 ભોમીઓ=માર્ગ ખતાવનાર
 ચક્રિત=વિસ્મય; તાજુબ; દીંગ
 પ્રવાસી=મુસાફર
 નિરાશ=નાઉમેદ; આશાભંગ

સાર—મૃગજળ અગર ઝાં-
 ઝવાતું પાણી એ ખઈ જળ નથી,
 પરંતુ સૂર્યના તાપથી રેતીના ર-
 લુમાં અથવા ખારાપાટના સપાટ
 મેદાનમાં જળ જેવો ભાસ યાય છે.

પાઠ ૪૩ મો.

મહિમા=મહત્તા; ખુષી
 નજરમાં=મરજીમાં; ધ્યાનમાં
 કાહલો=શિઆળ
 બંદોખસ્ત=ગોઠવણ
 લુચ્યો=દગાબાજ; કપટી
 વખત ચૂકવી=તક ભૂલવી
 આંતર્યો=આવતાં અટકાવ્યો
 પરવાનગી=રજ
 માથાથી પગ સુધી ઝાળ ઉઠી=ધણો-
 જ ક્રોધાયમાન થયો
 અપમાન=મેરઆખર; માનભંગ
 અમધડી=હમણાને હમણા
 ખખર લઉં=તપાસ કરું

પીસ્યા=કચર્યા
 ગર્જના=મોટી ત્રાડ; ચીસ પાડવી
 ઘોષ=પડછંદો, સામો અવાજ; પડધો
 બાથ બીડવા=લડવા
 ઉપાય=યુક્તિ; ઇલાજ
 મન મેળવવું=પરસ્પર સ્નેહ કરવો
 બુદ્ધિ આગળ બળ પાણી ભરે=મજ
 કરતાં બુદ્ધિ વધે

સાર—ગમે તેટલું બળ વા-
 પર્યાથી કોઈ કામ પાર પડતું
 નથી, પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર-
 વાથી હરકોઈ કામ પાર પાડી
 શકાય છે. અક્કલ ચાહે તે પ્રમાણે
 કરી શકે છે.

પાઠ ૪૪ મો.

વસ્યો=રહ્યો.
 જન્મારામાં=જન્મીમાં
 ઠેર ઠેર=ઠેકાણે ઠેકાણે
 ખુટતું=ઓછું થતું; ઘટતું
 જવલ્લે=માગ્યેજ; કદાચ
 ગોઠવણ=અવસ્થા; રચના
 તીકમ=ચાંચવો
 ઝોજાર=હથીઆર
 પેચ=રૂઠું

સકાવો=પેચ

ટાટી=ચકલી

સુધરાઇ ખાતુ=મ્યુનિસિપાલીટી

ખાતુ

સગવડ=ગોઠવણ; સોઇ

સ્થળે=ઠેકાણે

જંગી=ધણી મોટી

આપદા=દુઃખ; પીડા

નિયમ=સ્વભાવ

જમાનો=સમય; વખત

બોધ=જ્ઞાન; સમજ

સાર—નળ વડે થોડી મહે-
નતે બધા ગામને પાણી પૂરું પડે
છે. એથી પૈસાનો, વખતનો અને
મહેનતનો બચાવ થાય છે.

પાઠ ૪૫ મો.

પ્રમાણ=સરાસરી સંખ્યા; માપ

સુખાકારી ખાતાના=શરીરની આ-

રોગ્યતાના

અમલદાર=અધિકારી

તંદુરસ્તી=આરોગ્યતા

સમજ=મજામુત

મિમારી=માંદગી

મરડો=પેટમાં દુખાવો કે આંકડી

આવીને ઝાડે જવું પડે તે

સંધરણી=વારંવાર ઝાડે ફરવા જવું

પડે તે

અભાવ=અચ્છી; અપ્રીતિ; ઇચ્છા

નહિ તે

મધુરું=ઝીણું ઝીણું

ખુલાસો=હેવાલ

ખાટલે પડેલા=ધણા માંદા

ચાંપતા=જાગુ પડતા

લાગણી=લીલગીરી

કાસળ=મૂળ

બર=ખીચોખાચ; ધણી

જનરું=ઝાડે ફરવાની જગ્યા; પા-
ચખાતું

મરી=પચી; ઉતરી

જંતુ=ઝીણાં જીવડાં

કોઠ=ઢોર બાંધવાની જગા

ગંદી=દુર્ગંધવાળી

વિદાય થયા=ગયા

સાર—પાણી અને દૂધ ચો-
કખાં ન વાપરવાથી શરીરમાં રોગ
ધાય છે.

પાઠ ૪૭ મો.

અવયવો=શરીરના ભાગો

વર્તણૂક=રીતમાત

પ્રમુખપદ=સભાનું ઉપરીપણું

हजुर=समक्ष; उभर
 रणु=दाफल
 अम=महेनत
 परवशती=पालवती; पोसाती; उयती
 श्रियाद=अरज; राव
 तरेदी=महेनत
 वैतइं=मजुरी
 जूलम=अन्याय; देर
 मीहुं मरयुं बलराती=रात वधा-
 रीने डहेवी ते.
 मधुर=मुंहर
 टहुडे=अवाज
 धोर=भयंहर
 गांउपयु=भूर्भाभ
 नली=टकी
 आवेश=जुरसेा
 परिष्ठाभ=इण; लाभ
 सुकता=वेवाता
 अवरथा=हालत
 टटार=हता तेवा, ताज

सार—येक जीवनी सहा-
 यता वगर कोष पयु काम साई
 थनु नथी.

पाठ ४८ भा.

रणआमणुं=शोभितां
 नकशी=कारिगरी
 मोह=अयरज; ता लुपी; नवाह
 सुगम=महेहुं, सुतर
 वाहन=भेसवानुं साधन
 छावणी=त्रशकरतो मुकाम
 विशाण=भोटुं
 रमलियु=शोभितां; मुंहर
 आदिनाथ=जैन धर्म स्थापनारा
 पहेला तीर्थकर. (अपमहेव)
 पारीक=जीशी
 वजन=तेल
 रोज=हलाडानो पगार
 नेमिनाथ=जैनधर्मना आवीसमा
 तीर्थकर
 पार विनानी=त्रशीज
 गभारो=हरेराना जे धुमटवाजा
 भागमां मूर्ति होय छे ते
 सभामंडप=देवण मांडेवो आगवो
 भाग
 निर्जव=जव वगरना
 प्रवीलु=अनुभवो; जलुपीता
 नजर करी जय=गरकाव थछ जय;
 तल्लीन थछ जय.

સાર—વસ્તુપાળ અને તે-
જપાળે ધણુંજ ધન વાપરી ખં-
ધાવેલાં દેહરાંની સુંદરતા જોઈ મન
ખુશ થાય છે, અને અગાઉની
અદ્ભૂત કારીગરી જણાઈ આવે છે.
પાઠ ૫૦ મો.

પરદુઃખમંજન=પારકાનું દુઃખ
ભાગનાર

શ્લોક=એ ચાર ચરણની કવિતા;
૭૬

દક્ષિણા=ધનામ
હંચીરમરણશક્તિ=ધણીજ યાદશક્તિ
મતલબ=હેતુ; સખખ; કારણ
વડવા=આપદાદા; ધરડા
પુરાવો=સાબિતી, સાક્ષી
હેતું=કરણ; ઋણ
ખનાવટી=તર્કટી; કપટથી જે નવું
ખનાવેલું તે

ધારા=નિયમ; રિવાજ
સ્તબ્ધ=સુનમુન; તાજુખ; ચકિત
સાબિત=નક્કી; ચોકસ; ખઈ
કારણ=મતલબ; હેતુ
પ્રપંચ=તરકટ; જળમેદ.
હાસ=વિસામો; નીરાંત; જ'પ
શિરામખ=નાસ્તો; હુમો; ખાવાનું

વેદકશાસ્ત્ર=રોગ ઝાળખવા અને
તેની દવા કરવા વગેરે ખા-
બતની વિદ્યા

હાનિ=નુકસાન

સાર—અગાઉના રાજઝો
અદ્ભૂત ન્યાય કરતા, વેશ બદલીને
રૈયતની તપાસ રાખતા અને વિ-
હાનોને આશરો આપતા.
પાઠ ૫૧ મો.

વસાવવા=નવી વસ્તી કરાવવા
સંબંધ=ખાબત
તાણુ=વોટો; તંગી; ઝોટ
શરઆત=આરંભ
ધમણુ=પવન ભરાય તેવું નળીવાળું
ચામડાનું સાધન
જાતે નર્ચા=શરીરે સાબતાબ;
નિરોગી

ખનિજ=ખાણુમાંથી ખોદી કાઢેલા
ખળનો=દુબનો ભંડાર
સદ્ગૃહસ્થ=સારો માણસ
આબાદ=સુખી; ચઢતીવાળું

સાર—નવું ગામ વસાવવામાં
બધી કામના માણુસોની જરૂર
પડે છે.

पाठ पर भा.

नाभांकित=प्रसिद्ध; प्रख्यात
जीष्म प्रतिज्ञा=बन्धुनी आकरी टेक
कांती=स्वल्प

विकंठा=आतुरता; हांश
भागुं कीधुं=भाग्यी करी
सहेजभां=वभर महेनते
वारस ठरे=भासिक थाय
अकनो अे न यथो=मान्युं नहि
नयानक=बन्धुनी आकरी

धृच्छा=उभेद
कोल=वयन; वेणु
अज्ञयारी=कुंवारा रहेवानुं प्रत
पाणनार

गंभीर=अडुअ भारे
दावो करे=भासिकी धरावे
स्वार्थ=पोतानी मतलम के लाभ

सार—भीष्म पोताना पिता-
ने सुभ आपना भाटे स्वार्थना
त्याग करी सदाय अज्ञयारी रखा;
तेजीज रीते स्वार्थ कोरे भूझी
पितानी सेवा परा अंतःकरवुथी
करसी.

पाठ पउ भा.

धरवाभी=भुसधमानी
वेरान=उमड
मंदिरे=देवण
नृत्य=नाय
भोग=देवने नवेद धराववुं ते
हयाति=प्रसिद्धि; नामना
हस्तो=हमसो; यदाध
अंडन=नाथ करवो
जभाअ्युं=भेगुं कथुं.

कूय करी=पलायन कथुं.
पत्र वडेवार=अरसपरस धामन
क्षमवानो रिवाज
जंगीआ=तोपनी पारीआ
ताकात=भण; सता

पुनरेण=कतव
नामना=ख्याति; कीर्ति
विसारे पडपां=भूझी जयभां आव्पां.
सभराअ्युं=सुधराअ्युं
अघापि=हणु सुधी

सार—पोताना धर्मनुं रक्षक
करवा भाटे हिंडुआजे प्रायुती
पथु दरकार करी नाह.

પાઠ ૫૪ મો.

ખાંડ=વહાણુ લાંગર કરવાની જગા

દેખાવ=ઠાઠ; બબડા

સરકાન=આદરમાન

કાફલો=વસ્કર

હરિશાહ=સ્પર્ધા

દત્તા=ધીરજ; હિંમત

પોટુગીઝ=પોટુગાલ દેશના રહે-

વાશી; એમને ફિરંગી પણ કહે છે.

અગ્નિ નૌકા=તરત બળી ઉઠે એવી

ચીજો ભરેલી હોય, અને

શત્રુઓના વહાણને ભેરવીને

આળી મૂકવાને આંકડીઆ

હોય એવું વહાણુ

કોલકરાર=અરસપરસકસવ; બોલી

કોઠી=પેઠી; વખાર

રજન=પરવાતગી

ખીજ=મૂળ

સર્વત્ર=અધે ઠેકાણુ

ફેલાઈ=પસરાઈ

મથક=મોટું ઠેકાણુ

વલંદા=હોવાઈ દેશના રહેવાશી;

એમને ક્ય પણ કહે છે.

કરડી નગર=વૈરમાને

નિશાન=એ ધાણુ

ચઢતી કળા=આખાદી

પડતી દશા=નઠારી હાલત

અરસામાં=વખતમાં

સાર--હર દેશના રહેનાર

અંગ્રેજ લોકો હિંમત ચલાવી

હિંદમાં વેપાર કરવા માટે આવ્યા,

અને પોતાના બુદ્ધિબળથી રાજ્યના

ધણી થયા.

પાઠ ૫૬ મો.

સ્થાપન=શરૂ

ટપાલખાતું=કાગળ લઈ જવા લા-

વવાતું કામ કરતાં ખાતું

સવડ=ગોડવણુ

પરખીડીઆં=ખીડી શકાય તેવાં કવર

મારફતે=હથુ; વડે

ખેપીઆ=કાગળ કે સંદેશો લઈ

જનાર લાવનાર; કાસદ

માનવાચક=આવકાર આપનાર

તિર્થરૂપ=તિર્થ જેવા પવિત્ર

ચિરંજીવી=વધારે વખત જીવનાર;

ઊકરાના નામની પહેલાં વડી-

લ આ શબ્દ વાપરે છે.

સોભાગ્યવંતી=પરણેલી સ્ત્રી; જેને

પતિ જીવેલો હોય તે

ગંગા સ્વરૂપ=આ શબ્દ વિધવા
 સ્ત્રીના નામ પહેલાં વપરાય છે
 પત્નો=શોધ; ખખર
 સૂચના=હકીકત
 નમુનો=નકલ
 રવાના કરવું=મોકલવું

સાર=માખાપ, અધિકારી;
 ગુરૂ, મિત્ર વગેરેને પત્રો લખવામાં
 કેવાં વિશેષણો વાપરવાં તે આ
 પાઠ ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૫૮ મો.

કૃમરે હિંદ=એ નામનો એક ઇલ-
 કાચ છે

ઉંચા દરજ્જાનું=મોટા અધિકારનું
 દેખરેખ=તપાસ

અવસ્થા=કિમ્મર; વૃદ્ધાવસ્થા
 લાયકાત=યોગ્યતા; ગુણ; લાયકી
 નિષ્ઠા=આસ્થા; ભાવ

ઉમદા=ઉંચા; ઉત્તમ

દમદમો=દાઠમાઠ

પરગણુ=પારકાની દાઠ ગણુનાર

ધુળુ=કદર; ગણુના

મમતા=માયા; પ્રેમ

લહેનાતમાં=લહેનામાં

હસ્તક=હથુ

ગહેરનામું=સરકાર તરફથી નીક-

જેલી છાપામાં છપાએલી

ખખર

હંદેરો=ગહેર ખખર

સંદેશો=સમાચાર

દાઠ=લાગણી

વિસ્તાર=ફેલાવો

આખાદી=સલાહશાંતિ

પૂજ્યભાવ=પવિત્ર લાગણી

સાર—દેવી તુલ્ય મહારાણી

વિગેરીઆએ સલાહશાંતિથી રાજ્ય

ચલાવી હિંદની રૈયતને સુખી કરી

પાઠ ૬૦ મો.

પુરાણુ=એ નામના હિંદુઓના ગ્રંથ

યાદવકુળ=એ કુળનો મૂળ પુરુષ

યદુ નામે સખ હતો, તેના

નામ ઉપરથી એ યાદવ કુળ

પડ્યું છે.

આણુ=શરૂ

સગમ=એ નદીઓ ભેગી થાય તે

ઠેકાણું

સ્થાપના=સરૂઆત

ધારી=ગહેર; મોટા

मूलतत्वे=ने मुदा के सिद्धांतो
 उपर धर्म रखायो होय ते

बेभ=हस्तावेज

लिपि=अक्षर

उकिलतां=वांयतां

हिंसा=वध, नाश

अमथु=साधु

उडाडि=अरयाण; अप करतां वधारे

अरय करनार

हणीमणी=संपसंपी

वृतांत=चरित्र; हेवाह

पैत्र=दीकरानो दीकरो

सार—अगाडिना वपतमां

राज्यो धर्मनो भडिभा वधारवा

भाटे वांभी मुसाहरी करतां ने

रैयतने सुभ आपता.

पाठ इ२ भा.

हरमिमान=अरसाभां

निडर=भीक वगरनो

ओकवयनी=ठेकदार; ओलेलु वयन

पाणनार

सांभी=अभी

अडेर=भागी गयेवां भडान

कतल=अपाक्षपी

शेडवे=पोताना पक्षमां वेवा

धरयो=होडयो

पटावत=राज्यतो मुप्य सरदार

वंश=परिवार; विस्तार

ओरस=भेजे

सार—ज्यश्रिअरना आगा

सुरपाणने सामा पक्ष तरदधी धरुपी

लाहयो भणवा छतां तेखे भरतां

सुधी निभकहवाही राणी उग्यो

नडि.

पाठ इ२ भा.

हेअरेअ=संभाण

पुप्त उंभरनो=जुवान वयनो.

कायम=हयात; सदाने भाटे.

कदावर=मज्युत; उंयो; भराडि

आमणा=काणा

नास=डर; भीक

भाहसा=पोताने कणजे

आथु=हुवाध; हुकम

धातकी=जुलभी

शैव=शिवनो धर्म पाणनारा

हंत कथा=जेडी काठेवी वात; भो-

दानी वात

आध=अटकाव; इरकत

भाद करे=संभारे

वृत्ति=दानत; विचार

सार—डाढा राज्ञो रैय-
तने पोतात्रा जेटा जेटी प्रभाणे
गण्डी राज् राभता.

पाठ ६३ भा.

प्रतापी=पराक्रमी

पाटनगर=राजगादीनुं स्थान रा-
जधानी

जेगम=मुसलमान पादशाहनी राज्णी
अधटित=गेरवाजणी

आहत=मुसिमत, दुःख; अडयल्य
रभवाण=सायवनार

काव्य ग्रंथ=कवितानुं पुस्तक

सार—करल्य राजनी जेटी
दानतथी तेनुं राज्य पायभास थयुं.

पाठ ६४ भा.

हाकिम=डिपरी

पश्चाताप=पस्तावो

अतःकरल्य=मन

घोर=पापी

अहस=व्याजणी

वाटपाडु=रस्ते घुटनार

वेद्य=सारी

सरहद=सीमाडो

प्रवाह=वलन; वहेल्य

सार—राज खेवाना खोभथी
अहमदे पोताना दादा मुज्जर-
शाहने भरावी नांज्यो जे अहम
हलकुं काम कर्युं.

पाठ ६५ भा.

भोजलो=वैभवी

शितुर=मणवो; अंड

दाग=वजन; रोड

वश=ताभे.

यांथीआ=हरीआमांथोरी करनार
नजराणो=भेट

नकशीदार=कारीगरीवाणां

किस्ताह=ताक्षीम आपनार गुर

श्रीमंत=पैसादार

पाठ ६६ भा.

सर करी=शुती

लगाम=सत्ता

जधावी=पयावी; लघ भेध

अधिर=गरजड; धोंटाणो

कर=वेरो

हर=नकी करेवो आंकडो

अहया=भेट कर्यां; आया

ફતેહ=જીત

ફેડો=પૂઠ; પીછો

હવાલો=તાબે; કબજો

મગરૂબ=અભિમાની

માપઘાત=ખોતાની મેળે મોતાનો

જીવ કાઢવા તે

પાઠ ૬૭ મો.

ઘટા=ઝાઝાં ઝાડનો જયો

ઘેરાઇ=જવાઇ

અમકારા=અખકારા

ઝોઠીવત્તી=યોડીધણી

બીજી=પલળી

ઝાડળ=ઝોમ; સવારમાં ઠરેલાં

પાણીનાં ટીપાં.

પાઠ ૬૮ મો.

વાંક=ઘેરાવો; વાંકો ભાગ

આરપાર=મોંસરી.

ફેરો=આંટો.

સાર—પૃથ્વી પોતાની ધરી

ઉપર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ૨૪

કલાકમાં ફરી રહે છે અને તે પૂર્વ

તરફ ફરતી હોવાથી સૂરજ પૂર્વથી

પશ્ચિમમાં જતો દેખાય છે. પૃથ્વી

ધરી ઉપર ફરે છે તેથીજ રાત્રિ

દિવસ થાય છે.

પાઠ ૬૯ મો.

વાર્ષિક=વરસની

દાખલો=દક્ષાંત

ગતિ=ચાલ; ગમન; વેગ

જ્યોત=તેજ; પ્રકાશ

કિરણ=સીધી લીટીમાં પડતો પ્ર-

કાશ

વાંકાં=વાંસાં

કાશ

સાર—પૃથ્વી સૂર્યની આ-

સપાસ લંબ ગોળ માર્ગમાં ૩૬૫

દિવસમાં ફરી રહે છે, તેથીજ

પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર

જુદી જુદી વખતે શિયાળો, ઉનાળો

અને ચોમાસું થાય છે. પૃથ્વી

સૂર્યની આસપાસ એ પ્રમાણે ન

ફરતી હોય તો જુદી જુદી ઋતુઓ

થાય નહિ. પૃથ્વીને એ ગતિ છે. ૧

દૈનિક અને ૨ વાર્ષિક.

પાઠ ૭૦ મો.

કરાંઠી=કપાસ, તુવર વગેરેના સુ-

કાષ ગયેલા છોડ

ખુપરાં=ખર, બાજરી વગેરેનાં

સુકાં ઠુંકાં

કાંસ=પાણી જવાનો રસ્તો.

ખાતર=કાઠી ગયેલો પુંજો છાણ
વગેરે

ખરીફ=ચોમાસુ પાક

રવીપાક=શિયાળા ઉનાળામાં કુ-
વાનું પાણી પાકને તૈયાર
કરેલો પાક.

નીંદવું=વાવેતર સિવાયનું ધાસ
ખોદી નાંખવું તે

હેલી=ધણા દિવસ સુધી વરસાદનું
જરૂરી આવવું તે

નિરાંત=ઝંપ; શાંતિ

કાઠી=સડી

માફકસર=જોઈએ તેવો; અનુકૂળ
પડતો

ધમાલ=ધાંધળ; બીડ

ખળી=અનાજ સાફ કરવાની જગા
કરવી દે=રાંપડી દે

ધારાના=વસુલાતના; વિધોટીના

સાર—ખેડૂતને કાંઈ દિવસ
નિરાંતે બેસવાનો વખત મળતો
નથી, હમેશાં કામ હોય છેજ.
તે હમેશાં સાદો ખોરાક ખાય છે
ને સ્વચ્છ હવામાં રહે છે, તેથી
શરીરે મજબુત રહે છે. ખેતીનો

ધધો સર્વ ધંધામાં સર્વોત્તમ
ગણાય છે.

પાઠ ૭૨ મો.

વકીલ=ઇ-સાફની કોર્ટમાં સલાહ
જવાબ કરવાને વાદીપ્રતિવા-
દીએ પોતાના તરફથી ઠરાવેલો
મુખત્યાર

સલામ=કાંઈ મોટા માણસને માન
આપવા માટે હાથ ઉંચા કરી
કપાળે લગાડવો તે

સલામતી=હથીઆર નમાવી સ-
લામ ભરવી તે

અધિકાર=હોદ્દો; અમલ

મુહકી=વસુલાતનું; ઉપજનું; રેવ-યુ

રેલ=પુર

ચાંદીકામ=રૂપાનું કામ

રોગિષ્ટ=રોગ ધામ તેવી

નિમણુક=ગોઠવણ; ખંદોખસ્ત

મંત્રી=પ્રધાન

અદાલત=કચેરી

પાઠ ૭૨ મો.

ફાંટા=રસ્તા; માર્ગ

વૈભવ=સમૃદ્ધિનો ઝળકાટ; સુખ
સાહિત્યનો મોટો કાઠ; મોટી
સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ

विस्तार=धैरावी; ल'आध पडोणाध
 भरतां जमीनतुं जे माप
 आवे ते.

दालु=जकात
 गीरही=बीड.

पाठ ७३ मे.

पूख=नदी, भाडी वगेरेने आणः
 गीने जवा माटे तेना उपर
 लाकडानां पाटीयां, बोडाना
 पाट, पत्थर, छोट वगेरेथी
 आंधिलो रस्तो

याक=वधारे मडेनत करवाथी शरी-
 रना भाजो नरम पडवा ते; श्रम

पोडी=भोणे वाहेलो अणक

वखुजार=पोडीनुं टाणुं

काश्लो=गंध्यो; समुह.

पाठ ७४ मे.

सही=संको

धाक=डर; भीक

जे नमुन=उत्तम; श्रेष्ठ; जेना जेडो
 नहि होय तेवी

धुरणे=तोप वगेरे मुठवाने किल्ला-
 ती अहार पडती आणुजे जे

ड्युं जाणाकर पोखुं अजर
 नकर अखेखुं होय ते

पाठ ७५ मे.

अखेख=झाडला

वजन=तोख

ट'कोट'क=छेक उपर सुधी

उपसी=कुली; अहार आवी
 धन=नकर

अवाही=जेना रेवो याखे ते

संकारी=सभो करी

पाटोपाट=अेक छेडाथी आण छेडा
 सुधी.

पाठ ७६ मे.

तदन=भीलकुल

उलटी=गुदी

वाट=पाटो

गडो=गांगडो

स्वश्य=अइ ३५

हुंशणुं=गरम; काडीतुं; जितुं

विहाडरथु=दंष्ट्रांत; दाअलो

अर्थ=मतलम

मुकाअलो=सरआमखी.

पाठ ७७ मे.

तुई=दीडं

उपयोग=अणभायश

गयरकां=ओडकार

पास=पट

अडआहार=योसबाअध

रज=आरा

अटकाववा=भटाडवा

पाठ ७८ भो.

भोरी=भाण

कटाणुं=कडवुं

रह=नकाभां

पाठ ७९ भो.

भोभ=छापराते वयले भागे भोडुं
आडुं लाकडुं नांभे छे ते

सरपणु=मणतणु; लाकडां

संगीन=धट; मज्जुत

ईका=भोणा

वृद्धि=वधारे

हीसुं=अट शेटे जेवुं

परनाण=नेवानुं पाणी जीववानुं

लाकडा के दोढानुं साधन

भीयोभीय=पासे पासे; अडोअड;

जेडाजेड

ओकाकार=ओकमेक; ओक सरधुं

नीपडे=टके

जीवड=जीवणुं

अढीआतो=इसभ, अष्ट; वधे तेवे
आकृति=नमुनो.

पाठ ८० भो.

सुगंधीदार=सारी वासवाणुं

ढांकणु=पड

नाणुक=कोमण

सणंग=आभो

भीमशय=भीम अनवानुं स्थण

पाठ ८१ भो.

पोसवा=पोषणु करवा

भावजत=संभाण; अवर

विभाग=गुहा गुहा भाग

छडी=आडी

पती=यध; पार पडी

योन्न=गोठवणु

पाठ ८२ भो.

छिद्र=काणुं

अंग=भाग

द्वीदण=भे शडवाणा

सत्व=कस

सोसाध=यूसाध

अंकुर=रखुगो

नकाभो=भाणी; ईकट

पाठ ८३ मे.

सृष्टि=दुनीयां; पृथ्वी

अंश=भाग

प्राणुरक्षक=प्राणुतुं रक्षयु करनारा

रेषा=बीटी

कषु=परमायुः; जीवु रज

पाठ ८४ मे.

नर्या=अेकधा

विचित्र=गुटी तरेडना

मसणे=योगे

जगृत=सावध

सोडम=गंध; वास

छाछर=छाछरी

वपरासभां=कामभां

अनियमितपक्षे=नियम वगर

इदणहार=नेछअे ते करतां वधारे

पाठ ८५ मे.

अभीरी=भोटो दरजणे

मिन्ह=निशानी

निर्धन=गरीण; पैसा वगरना

डमडा=कामती; मुख्यवान

छांट=टपकुं

अंकाप=नक्षी थाप; करावाप

पाठ ८६ मे.

गुंगणाध=मुंजाध

निभाववा=टकाववा

गरमाणो=हुंर; गरमी

सरकी=असी

इलेसां=याटवा वडे पाणुी कापतुं

ते

सुकान=जेने मरडवाथी वहायु

होडी आभतेम दिशा अदधी

याले ते लाकडुं.

तीष्या=अखुीदार; धारवाणा

टोणाभां=अथ्याभां

पाठ ८७ मे.

विस्तारी=पडोणा करी

सकोयी=सांकडी करी

करोड=अरडानुं हाडकुं

अजभावी=वापरी

कयरधायु=ककडे ककडा.

पाठ ८८ मे.

देष्या दीधी=अथ्याया

सेवाण=क्षीक

गुम थपुं=देष्यापुं अंध थपुं ते

येन=अंध; भज; निरांत

भव=अवतार; अंधणी

रमुअ=आनंठ वपजने अेवी

પાઠ ૮૯ મો.

વળામણુનો=વિદાય થતો; હાથીઓ
ગોરાડુ=પીળાશ પડતી; છુટી થઈ
જાય એવી

ખરપડી=એ નામનું જીવડું; એને
આપણા કોકો ખરપડી કહે છે
માદા=મા

ખાકિયરા=ભુખાળવા
હીણુભાગી=અભાગી; નિર્ભાગી;
કમનસીબ

ખાળી=રોડી; અટકાવી
ધાણુ=નાશ

પાઠ ૯૦ મો.

અમચમે=બળે
વાસો=રહેઠાણુ
કદ=ધાટ; આકાર
વિવિધ=તરેહ તરેહના
કિંવનાઇન=તાવ કાઠવાની દવા
બધિઆર=વહેતું નહિ તે; અટકેલું
કુરૌસીન=આસતેલ

પાઠ ૯૧ મો.

રસાલો=માણુસો, વાહન, સામાન,
હાથી, ઘોડા વગેરે
આવત=હાથીનો હાંકનાર

ટરવુ=આણી
અંખાડી=માથે છત્રીવાળો હોદ્દો
પુષ્ટ=જાડા; શરીરે જરાઉ
શાંત=ધીમું

પાઠ ૯૨ મો.

બેમાલમ=ખબર ન પડે તેવી રીતે
તલપ=કાળ; થેકડો
ગોંધ્યા=પુર્યા; રાખ્યા
પલટાય=મદલાય
લોભાવે=મોહ પમાડે
પરિપકવ=પુરેપુરું પાકેલું
ગર=ગરબ; સત્વ

પાઠ ૯૩ મો.

નમુનો=નકલ
ગરનાળાં=પાણી જવાનો રસ્તો
ક્ષીણુ=નબળું; કમજોર
શિરા=નસ
રેંટમાળ=પાણી કાઢવાનું ઢાંચકાં
જેવું ચક્રર
સ્નામુ=જે તાંપુવડે હાડકાંને માંસના
રેસા વળાવેલા રહે છે તે

પાઠ ૯૪ મો.

જઠર=પેટનો ભાગ જેમાં ખોરાક
પડે છે તે

ઘટ=તોટા; ખોટ
 વીધરી=ઝોગળી; પીગળા
 આંતરડાં=એ જઠરની નીચે ડાખી
 આજુમાં છે; ગુચળું વજેલો
 દોરડાં જેવો પેટનો ભાગ
 કાઠું=શરીરનું અધારણ; ગળું
 સૂકમ=ઝીણું
 શેષ=ખાકી
 મળ=ઝાડો; મેલ
 ફેફસાં=છાતી માંહેલી જે ઇદ્રિઓ
 વડે શ્વાસ લેવાય અને બહાર
 કઢાય છે તે.

પાઠ ૯૫ મે.

મંદવાલક=ધીમે વહેતારી
 છિદ્રાણુ=કાણાંવાળું
 મેળાપ=સંયોગ
 સચવાય=જળવાય
 શેષણુ=ચૂસવું
 જભાવ=ભેગું થવું
 ઝોળીના ખંડ=કમખા બનાવવા-
 ના કકડા
 ખાદી=ગાડા પોતનું સફેદ લુગડું.

પાઠ ૯૬ મે.

લાટ=કપાસ પીલવાની ચરખાની ધરી
 તંગ=સખત; મજબૂત
 ગાબલું=પીંજેલા રૂનો ગોટા
 કસ્તર=રજ; ઝીણો કચરો

પાઠ ૯૭ મે.

કાસેટા=રેશમના કીડાએ તાંતણા
 વડે ખારેક જેવું બનાવેલું
 ધર
 તવંગર=ધનવાન

પાઠ ૯૮ મે.

કાલુ=શેરડી પીલવાનો લાકડાનો
 કે લોઢાનો કાલ
 છારી=પોપડી
 ટપકી=વહી; નીતરી
 ધાડો=ગડો; ઘટ
 કિઝરડી=ખોતરી; કખેડીને ભેગું કરી
 ચાસણી=ખાંડને પાણીમાં નાંખી
 ઉકાળીને માંહેથી તાર નીકળે
 તેવી ઘટ કરવી તે
 આયાત=બીજા ગામ કે દેશથી
 માલનું આવવું
 છેદે=કાપ દે.

કવિતાના અર્થ.

પાઠ ૭ મો.

આજ અને કાલ.

હસ્તેમુખ=મલકતે ચહેરે; હસ્તે મોઢે
વેર્યા=ઢોલ્યાં; ફેંક્યાં
નસીબ=ભાગ્ય; પ્રારબ્ધ
વણીશું=લઈ લેશું
અત્યારે=હમણાં; અખધડી
વિપત=દુઃખ
વણતોલે=ધણુંજ; જેતું માપ કે
તોલ ન થાય તેટલું
બૂલીને=બૂલથી; અજાણતાં
ભુંડું=પુરું; નઠાઈ
માફ=ક્ષમા; ગુસ્સો ન કરવો તે
અન્યાય=ગેરધનસાધ
ગુસ્સો=ક્રોધ; દાઝ.
ધટવા=ઓછો થવા

ધીરી=આપી
રાખી=સાચવી; જાળવી.
પાખી=વિના; સિવાય
ધીરેલાં=આપેલાં
ગાળો=નઠાઈ વચન બોલવું તે
નાણાં=ધન; પૈસા
વાંકુ બોલી=બોલું બોલી
બાળે=જુએ; દેખે
શરિઆદી=નાણાં લેવા માટે સરકા-
રમાં અરજી કરવી તે
વખત=કુરસદ; નવરાશ.
ચટપટી=ચટકો; ખટકો; સંતાપ.
અટપટી=ગુચવણ બરેલી; અધરી
માલે=આનંદમાં રહે.

(૧) નસીબના યોગે સારાં કામ રૂપી ગુલાબનાં ફૂલ જે હસ્તે મોઢે રસ્તામાં વેર્યા છે. તે આપણે નીચા નમીને ક્યારે વીણી લઈશું? હે બાઈ! આજને આજ હમણાંજ વીણી લ્યો. (મતલબ કે જેમ કુલ ઝટ કરમાઈ જાય છે તેમ સારાં કામ કરવાની તક પણ ઝટ જતી રહે છે. માટે સારાં કામ તરત કરવાં. તેને કાલ ઉપર મુલતવી રાખવાં નહિ.)

(૨) પણ તે (નસીબ) ગુસ્સો કરીને કહે, કે તને ધણુંજ દુઃખ પડશે તો પછી દીલગીરી ક્યારે થવું? હે બાઈ! કાલે.

(૩) ભૂલ ખાઇને કોઇએ આપણું છુદ્ કર્યું, અને આપણને આવી દુઃખ દીધું તેને (છુદ્ કરનારને) ક્યારે માફ કરીશું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ માફ કરો.

(૪) ગેરબ્યાજખી યતું અટકાવવાને અને મનમાંથી ક્રોધ ઝાઝો કરવાને જો તેને (ભુંડું કરનારને) વઢવું, તો ક્યારે વઢવું ? હે ભાઈ ! કાલે વઢવું.

(૫) આપણને કોઇએ ધન આપીને (આપણી) આખર રાખી હોય, પણ તે ધીરનાર માણસ ધન વિના દુઃખી થતો હોય, તો પછી તેનું લીધેલું ધન આપણે ક્યારે પાછું આપવું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ આપવું.

(૬) આપણને કોઇ ધીરેલું ધન પાછું આપે નહિ, અને ઉલ્લટું વાંકું ખોલી આપણા સામું પણ ન જુએ; ત્યારે કહો, આપણે તેના ઉપર ફરિયાદી ક્યારે કરવી ? હે ભાઈ ! કાલે કરવી.

(૭) સારા ગુણવાળાં કામો વણ્યાં કરવાં; પણ કામકાજને લીધે જો વખત ન મળે, તો પછી તે (સારાં કામો) ક્યારે કરવાં ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ કરવાં.

(૮) ગુસ્સો, ગાળો અને મનમાં ખટકે એવી ચિંતા એ બધાં એની મેજે એચિંતાં કુદરતી રીતે આવે છે; તે મનમાં જઈ આનંદથી ક્યારે રહે ? હે ભાઈ ! કાલે.

પાઠ ૧૬ મો.

ધ્રુવજના પિતા ને નારદ ઋષિ.

નિસાસા=દીલગીરીમાં શ્વાસ મુકવો તે

નરપતિ=રાજા

વિભાસે=પરતાય; વિચાર કરે

હેડે=હેયામાં, હૃદયમાં; અંતરમાં

રાજને નિસામાં નાંખતો, બહુજ દીલગીરીમાં જોઈને ઋષિ
મનમાં વિચારીને કહે છે કે—તું તો પૃથ્વીનો રાજ છું, તો હે રાજન!
તારે શું દુઃખ છે? નારદ કહે છે, કે હે રાજ! સાંભળો. તું પૃથ્વીનો
ધણી છું, છતાં તારે એટલું બધું શું દુઃખ છે, જે છાતીમાં તારો
શ્વાસ માતો નથી? (મનમાં દીલગીરીનો પાર નથી.)

બોધાધ.

ધરો=રાખો

પ્રજ=રૈયત

ઉદર=પેટ

ભક્તિરૂપ=ભક્ત જેવો

વેશ=ડોળા; આચાર

લીલારાજ=રાજ વૈભવનાં સુખ

સધીર=ધીરજ આપનારો

નયણે=આંખે

વહે=ટપકે; ઝરે

રાજવૈભવ=રાજની મોટી સમૃદ્ધિ-
નો ઉપયોગ

સોય=રૂપાળા; સુંદર

અતિ=ધણી

નીર=આંસુનાં પાણી

વહે=પ્રોલે; કહે

રૂઠે=મનમાં, હૃદયમાં

દર્શણ=કરુણાવાળો

ટાળો=મટાડો; કાપો

સંચર્યો=ગયો.

મૂઠમતિ=કડોર બુદ્ધિ; દલકી બુદ્ધિ

પરવરી=ચાલી; નીકળી

અપરાધ=વાંધ; ગુન્હો

મંદમતિ=જોડી બુદ્ધિ

દુભવ્યો=દુઃખી કર્યો; સંતાપ્યો.

સાધ=સાધુ જેવા

પરહયા=વજયા; છોડ્યા

નિશ્વાસ=નિસાસો

બુઠ=વિકટ; મોટું

વિકરાળ=ભયંકર

કોમળ=નાબુક

રવિકરણ=સૂર્યનો તાપ

સહેશે=ખમશે; વેકશે

સંચર્યું=ગયું.

નીરખું=મોઢ

અબ્જુત=અહાના પુત્ર; નારદઋષિ
 શૂપત=રાજ
 અવતાર=જન્મ
 અવાસ=મુકામ, ધામ
 ભૂમિ=પૃથ્વી; જમીન
 ચરણે=પગે

ચાંપી=દાખી; સ્પર્શ કરી
 નિશ્ચયિન=રાત દહાડો
 સર્ણ=સાર્થક
 કુળ=વંશ પરિવાર
 સંસાર=દુનિયાં
 તારણહાર=તારનાર

(૧) હે રાજ ! ભક્ત જેવો તમારો આચાર છે, વળી તમારા દેશમાં મ્હોં માગ્યો વરસાદ વરસે છે, અને રૈયતનાં પેટ ભરો છે, છતાં આટલું બધું દુઃખ શા માટે લાવો છો ?

(૨) હે રાજ ! રાજ વૈભવનાં સુંદર સુખ ભોગવો; તને કાંઈ પણ દુઃખ થશે નહિ. રાજની આંખોમાંથી ધણાં આંસુ પડતાં જ્યેષ્ઠ નારદે શાંતિ આપનારાં વચન કહ્યાં.

(૩) રાજ બોલો છે કે હે ઋષિ ! સાંભળો. મારા મનમાં બહુજ દુઃખ છે. મારો દીકરો વનમાં ગયો છે, તેના વિયોગનું દુઃખ હે દયાળુ ! તમે મટાડો.

(૪) મેં ધણીજ મૂર્ખાઈ કરી, જેથી મારો બાળક વનમાં ચાલી નીકળ્યો. મારી ઝોઘી બુદ્ધિને લીધે મેં સાધુ જેવા મારા પુત્રને દુઃખ દષ્ટિ આવું પાપનું કામ કર્યું.

(૫) તેથી મેં બધા સુખ ભોગ છોડી દીધા છે, અને વધારે દીલગીરીમાં બરાથો છું. તે મોટા ભયંકર વિકટ વનમાં મારો બાળક એકલો કેમ રહી શકશે.

(૬) તેવું મોહું મહું ક્ષમણ છે, તેા મુર્ખના વાપ સી રીતે

ખમી શકશે ? માઈ સુખ તો ધ્રુવની સાથે ગયું, તે કારણથી હું દીલગીર થાઉં છું.

(૭) હે દયાળુ ! માઈ એ દુઃખ તમે મટાડો, કે હું એકજ વાર (મારા) પુત્રને આંખે જોઉં; એવાં વચન રાજનાં સાંભળીને નારદઋષિ રાજ પાસે જોડ્યા.

(૮) હે રાજ ! તારા અવતારને ધન્ય છે, કે (તારા કુળમાં) ધ્રુવજનો જન્મ થયો. તેની માતાને પણ ધન્ય છે, કે ધ્રુવ જેવો રાજ તેને પેટે જન્મ્યો.

(૯) તે શહેરને અને તે રહેઠાણને પણ ધન્ય છે. વળી ધ્રુવ પાસે જે માણસ રહે છે, તેને પણ ધન્ય છે. ધ્રુવજ જે જમીન ઉપર પગ મુકીને યાત્રે છે, તે જમીનને પણ ધન્ય છે. (તેમના પગનો સ્પર્શ થાય છે તેને.)

(૧૦) તે પંખીને અને વનને પણ ધન્ય છે, કે રાત ને દહાડો ધ્રુવજના શરીરનાં દર્શન થાય છે. હે રાજ ! તારાં ઇકાંતેર પરીઆંને તારનાર ધ્રુવજના જન્મથી તારો અવતાર સફળ થયો.

પાઠ ૨૪ મો.

વિચારીને જોલવા વિષે

સુવાક્યથી=સારાં વચનથી
સ્નેહ=હેતુ; પ્રેમ
સદૈવ=હમેશાં; રોજ

વાધિ=વધે; યામ
કુવાક્યથી=નહારાં વચનથી
કલેસ=કલ્યાણ

લાધે=શ્યામ

અરે=હે !

કશોએક=કાંઈપણ

યાર=ભાઈ; મિત્ર

ઉચાર=ખોલ

વાણી=વચન

વિશ્વ=દુનિયાં

વખાણે=તારીફ કરે; પ્રશંસા કરે

કીર્તિ=આખર

પડે ચડે=ચડતી પડતી થાય

પ્રાણી=જીવ; માણસ

પ્રભ=રૈયત; માણસો

યાળે=કેહરે

ઉચાર=ખોલી

બલાઈ=સારાપાણું; મિઠાશ

ખુરાઈ=નકાઈ; વાંકું

રાજકુમાર=રાજાનો છોકરો

ગરીબ=નિર્ધન

અમૂલ્ય=જોની કિંમત ન થાય તેવું

પણી=ડોકલી

માનવી=માણસ

મૂકચું=ખોલ્યા

વિમાસશો=પસ્તાશો

હાણી=નુકસાન

છેદ=કાપ; ઘા

મજે=જડે; મળે

કાપ=ઘા

રૂએ=મટે

બલો ખુરો=સારો નકારો

તણો=નો

બડાકો=અવાજ

હડાકો=સપાટાખંબ; એકઠગ; ખેસખેર

તાણી=રોડા

વિષે=માં

(૧) સારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં હૃદય વધે છે, અને નકારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં કજીઓ થાય છે. માટે કાંઈ પણ વિવેક લાવીને હે ભાઈ! વિચારીને વાણી ખોલો.

(૨) સારાં વચનથી બધી દુનિયાં વખાણ કરે છે, અને નકારાં વચનથી માણસોમાં આખર જણાતી નથી. માણસની ચડતી પડતી જીભવડે થાય છે. (સાઈ ખોલવાથી આખર વધે છે અને નકાઈ ખોલવાથી આખર ઘટે છે.) માટે હે ભાઈ!.....

(૩) જીઓ કે માણસો પોપટને ઘેર પાળે છે, અને ઘુડ પોતાના માળામાં પણ સુખે સુખ રહેવા પામતું નથી. એ બધું બોલીને કારણ બાણીને હે ભાઈ !.....

(૪) હે ભાઈ ! જીભથી સાઈં બોલીને બલાશ તો લે ? અને જીભથી નહાઈં બોલવાથી લોકો નહાઈં (વાંકું) બોલશે. (મતલબ કે જીભ સાઈં બોલવા માટે આપી છે.) પછી બલેને (બોલનાર) ગરીબ હોય, રાજાનો કુંવર હોય, કે રાણી હોય, તોપણ તેનું વાંકું બોલશે. માટે હે ભાઈ !.....

(૫) સારાં વચનથી દૂધ, દહીં અને ધી આપશે, અને જેની વાણી કિંમત બેસતી હશે, તે થોડી કિંમતે આપશે. પણ નહારાં વચનથી કોઈ પવાળું પાણી પણ પાશે નહિ. માટે હે ભાઈ !.....

(૬) મોઢેથી જે વચન બોલ્યા, તે જેમ થુકેલું પાણું મોંમાં ફરીથી ગળાતું નથી, તેમ બોલેલું વચન પાણું મોંમાં લેવાતું નથી. પણ પાછળથી પસ્તાવો ને નુકસાન થશે. માટે હે ભાઈ !.....

(૭) છરાનો ધા વાગ્યો હોય, તો તેનો ઉપાય ઝટ મળે છે, પણ કાચની કોઠી કાણી થઈ ગઈ હોય, તે જેમ સારી થતી નથી. તેમ નહારાં વચન રૂપી ધા કોઈ દિવસ રૂઝાતો નથી. માટે હે ભાઈ !

(૮) તોપનો અવાજ હવામાં સારો કે નહારો સપાટાળ બંધ ચાલ્યો જતો હોય, તેને તમે કેવી રીતે રોકી શકશો ? (મતલબ કે રોકી શકાશે નહિ.) તેમજ મોઢામાંથી નીકળેલો સારો કે નહારો અવાજ (બોલ) રોકી શકાતો નથી. માટે હે ભાઈ !.....

दाहरी.

विचारी=समष्ट
 वदो=भोलो; कहे
 कहि=कोष्ठ द्विवस
 न=नहि

भारतोत्त=वक्कर
 वल्लुशे=अगडशे
 भवा=सारा
 जन=भाणुसो

जे विचार करीने वयन भोलशो, तो कोष्ठ द्विवस तभारं, काम
 अगडशे नहि. इक्षपतराभ कवि कहे छे, के सारा भाणुसोमां तभारे
 भोज रहेशे.

पाठ २७ भो.

सुभ दुःख मनमां न लाववा विषे.

धट=धरीर
 धडीयां=मनाव्यां
 टाव्यां=मटाड्यां
 रघुनाथ=परमेश्वर
 धडीयां=वाव्यां; योड्यां
 भव्यां=रभड्यां
 अंधवा=माध; अंधुओ
 नयणे=आंभे
 निद्रा=उंध
 आली=वावी
 सती=पतिवता बी
 सरशे=यशे; पार पडसे

स्वामी=पति; धली
 हरी=हरणु करी
 महा=मालुं मोडुं
 भस्तक=माथुं
 छेदाध=कपाध
 सतवाहीओ=सायुं भोलनार
 विपति=दुःख
 साय=मड्ड
 नीय=हलडा.
 अर्थ=भाम; मतलभ
 आजे=आमण
 बीड=संकट; दुःख; तंभी

સમર્થા=મન્યા; સંભાર્યા
અંતરગમી=મનની વાત જાણનાર
પ્રભુ

ભાવટ ભાંગી=દુઃખનો નાશ કર્યો
ભૂધર=પૃથ્વી ધારણ કરનાર પ્રભુ

(૧) હે ભાઈ ! મનમાં સુખ દુઃખ કાંઈ પણ લાવવાં નહિ.
(સુખ દુઃખ એ તો ફક્ત મનની કલ્પનાજ છે.) કારણ કે એ તો
જન્મથીજ શરીર સાથે ચોટલાં છે, વળી તે પ્રભુનાં ચોટાડેલાં છે,
તે કોઈનાથી મટાડયાં મટે તેમ નથી, માટે સુખ દુઃખ મનમાં
લાવવાં નહિ.

(૨) નળ રાજા જેવો કોઈ પુરુષ નથી. જેની દમયંતી રાણી
નામે હતી, તો પણ તેઓ અર્ધે લૂગડે રખડયાં, અને અન્ન તે
પાણી પામ્યાં નહિ; માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ.

(૩) પાંચ પાંડવ જેવા ભાઈઓ હતા, અને જેને દ્રૌપદી રાણી
હતી, તેમને પણ આર વરસ વનવાસ ભોગવવો પડ્યો, અને આંખમાં
ઉંઘ પણ લાવ્યા નહિ. માટે સુખ દુઃખ.....

(૪) સીતાના જેવી સતી નહિ. જેના રામચંદ્રજી જેવા સ્વામી
હતા; તેને પણ રાવણ હરણ કરીને લઈ ગયો, તેથી સતી ઘણું દુઃખ
પામી. માટે સુખ દુઃખ.....

(૫) રાવણ જેવો ખળવાન રાજા હતો, જેની મંદોદરી નામે
રાણી હતી. તેનાં દશ માથાં પણ કપાઈ ગયાં, અને અંધી લકા લૂંટાઈ
મઠ. માટે સુખ દુઃખ.....

(૬) હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી હતો, તેની તારાબોયની નામે
રાણી હતી, તેમને એટલાં બધાં દુઃખ પડ્યાં કે ત્રીય માણસને વેર
પાણી ભરવાં પડ્યાં. માટે સુખ દુઃખ.....

(૧૭) એવું બધીને હે બાઇ! પ્રભુને બળે, તે મદદ કરશે. તમે જોશો તો, તેણે અગાઉ ધણાને મદદ કરેલી છે. તેથી હરીને બજવાથી કામ થશે. માટે સુખ દુઃખ.....

(૮) સર્વ કામને માથે બ્યારે દુઃખ પડ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રભુને સંભાર્યાં. તેથી નરસે મહેતાના સ્વામી પ્રભુએ તે બધાના દુઃખનો નાશ કર્યો. માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ.

પાઠ ૨૯ મો.

લોભ વિષે.

સરીતા=નદી

નીર=પાણી

સિંધુ=દરિયો

પુર્ણ=પુરેપુરું

દુઃખિ=સંતોષ

અંતરમાં=મનમાં

જગદીશ=પરમેશ્વર

કરણા=દયા; કૃપા; મહેર

જામે=આવે; લાવે; પ્રકટે

ઘટતું=જેમણે તેવું; યોગ્ય

છતું=હોય તે; છતમાં

પાસનું=આગળનું.

(૧) ધણી નદીઓનું પાણી દરિયામાં જમને સમાય છે, તો પણ દરિયાનું પેટ કોઇ દિવસ પુરેપુરું ભરાતું નથી.

(૨) તેવીજ રીતે લોભી માણસને ધન મળે, તો પણ સંતોષ માનતો નથી; પાંચ મળ્યા હોય, તો પણ મનમાં દેશની ઇચ્છા કરે છે.

(૩) પણ પ્રભુએ દયા લાવીને સૌ સૌને જેમણે તેટલું આપેલું છે, છતાં લોભી માણસ લોભને લીધે પોતાની પાસે હોય છે, તે પણ ગુમાવે છે.

पाठ ३६ मो.
स्वदेश प्रीति विषे.

स्वदेश प्रीति=पोताना देश उपर
प्रेम

भारत भूमि=भरतभंड
भरत राजना नाम उपरथी
अे नाम पडेकु छे

विषे=मां

भियारो=गरीम

भोम=भूमि; नमीन

धारी=बडासी

मुञ्ज=मान वगरतो; समञ्जस
वगरतो

भारे=भोजनरूप; भाररूप

दाज=दागणी

शुभ=सुकुं

वञ्ज=कडसु; पीमणे नदि अेवुं

कदापि=कदाहि दिवस

सक्ष्मीवाणे=वनवान

वडा=भोटे

वैभवी=वैभववाणे; सुख संपत्ति-
वाणे

इपाणे=स्वरूपवान

अभाञ्जे=पेठे; रीते

विवेकी=विनयवाणे

टाणे=नटाडे; ओंठां करे

पाणे=रक्षसु करे; सायरे

कल्याणु=महुं

दाभ=दायदा

बेजे=गणे, माने

पूरा प्रेमथी=भरा हेतथी

पेजे=गुअे

विद्वता=विद्वानपणुं

वापरी=कामे लगाडी

देश दाजे=देशना भडा भाटे अत-

रमां दागणी राप्तीने

वृथा=झोकाट; नकामे

स्वदेशाभिमानि=पोताना देश।

भाटे भगश्री राभनाः

न-म=शुद्धान्ती; अवतार

भोयो=गुमान्ये

कमाणी=सार्थक; पेदास

विदेशे=परदेश

वसी=रही

काण=वभत

માળી=કાઠી
 બાઅશાળી=નશીબવાન
 વિયોગી=વિષ્ટા પડેલા
 ભૂમિ=જમ-મજૂમ; જમીન

ભેટી=મળી
 બાવે=હોંશી
 હર્ષ=આનંદ

(૧) આ સારી ભારતભૂમિમાં હમેશાં રહ્યા છતાં આ મારો સારો દેશ, આ મારી સારી ભૂમિ, મને જીવથી (અંતઃકરણથી) પણ હમેશાં એ વહાલી છે, એવું જે કાંઈ નથી બોલતો, એવો બિચારો કાણુ હશે ? (મતલબ કે એવો કાણુ હોવો જોઈએ ?)

(૨) જેને પોતાના દેશની જરા પણ લાગણી નથી, એવો સમજણ વગરનો (મૂર્ખ) પૃથ્વીને મારે મારે છે. (મતલબ બોજગરૂપ છે.) જેનું હૃદય હમેશાં વજ્ર જેવું કઠણુ છે, અને જણુ છે કે મારે કાંઈ પણ લેવું દેવું નથી. મતલબ કે મારે દેશ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

(૩) કદાપિ તે બહુ ધનવાન, સ્વરૂપવાન અને મોટા રાજ વૈભવવાળો હશે, તો પણ તેને વિવેકી પુરૂષો વખાણુશે નહિ. કારણ કે કાગડા અને કીડાની પેઠે તે પોતાનું પેટ ભરે છે.

(૪) ખરો સ્વદેશાભિમાની તેજ કે જે દેશીઓનાં દુઃખ મટાડે, અને હજારો માણસોનું હમેશાં પાલણુ કરે; વળી લોકોના ભલામાંજ પોતાનો શયદો ગણુ; તો તેને ખરેખરા હૈતથી કાણુ ન જુએ ? (મતલબ બધા હૈતથી જુએ.)

(૫) (વિદ્વાન હોઈને) દેશના ભલાને માટે પોતાની વિદ્વાનો ઉપયોગ કર્યો નથી, (ધનવાન છતાં) લોકની આબરૂ રાખવાને માટે પાંચ પણ વાપરી નથી. વળી પોતાના દેશના ભલાને માટે

મગરૂરી ધરાવતાં છતાં, સ્વદેશાભિમાનનાં કામ કર્યાં નથી, તેણે પોતાની જીંદગાની ફાકટ ગુમાવીને (મનુષ્ય જીંદગીનું) શું સાર્થક કર્યું ? (મતલબ કાંઈ સાર્થક કર્યું નહિ.)

(૬) જે સારો ભાગ્યશાળી (પુરૂષ) પરદેશમાં ધણો વખત રહીને પાછો પોતાના દેશમાં જાય, અને જ્યારે વિખુટાં પડેલાં પોતાનાં સગાં વહાલાં તથા સ્વદેશ ભૂમિને હેતથી મળે, ત્યારે કહો કે આનંદનાં આંસુ કોને ન આવે ? (મતલબ હર્ષનાં આંસુ બધાને આવે.)

પાઠ ૪૬ મો.

નરસિંહ મહેતાની ઉના ગામમાં પધરામણી.

ધાધ=દોડી

ભાવે=હોંશી; હેતે

ભેટયા=મળ્યા

આત=ભાઈ

સાય=કુટુંબ, મંડળ

સામગ્રી=સામાન; ચીજો; જથ્થો

વરીક=વધારે; ઝાઝા

વસમો=કંઈ; અધરો

હામ=હેકાણું

છાજ=છણું

દોહણ=ખને બાણુ

વેખ્યવ=વિખણું ધર્મ પાળનાર

તાત=ત્યાપ

હસણી=હેકડી કરનાર; મસ્કરીખોર

વધારો=બાકી

સુંદરી=ભી

સાથ=સોબત

કુટડો=રૂપાણો

તુહડો=પ્રસન્ન થયેલો

મરડો=મલકાવ

શબ્દ=અવાજ; ગણુગણાટ

ચંગ=કાંસાળેડ; કરતાળ

પટકે=શુભડે

કાષ્ટ=શાકડાં

કોતક=મન; અન્યથા

ટાળ=હાંસી; મસ્કરી

કચ્છેત=મહતભંગ; આખરૂ વગરનો

મરમ=મસ્કરી; ભેદ

લખવ્યું=ખોલ્યું

કઠણખોલ=આકરાં વચન; મન

દુખાય એવાં વચન

મચ્છર=છર; તોર

પુઠળ=પછવાડે; પાછળ; વાંસે

બકબડો=બકો; લવો

લખેશરી=લક્ષ્મીધિપતિ; ધનવાન;

પૈસાવાળો

ખપ=કામ

રાંક=ગરીબ

મેર=મેરૂ પવત

મનમાને=મરજીમાં આવે;

મન કમુલ કરે.

(૧) નરસિંહ મહેતો આવ્યાનું સાંભળીને શ્રીરંગ મહેતો દોડીને આવ્યા, અને જાને વેવાઈઓ હેતથી મળ્યા, વળી જમાઇ અને જમાઇનો ભાઇ મળ્યા, તથા બધા નાગરનું કુટુંબ મળ્યું.

(૨) બધા કપટથી મળીને પાછા ખસી જાય છે, અને મહેતાનો સામાન જોઈને હસે છે; જ્યાં ધણા ચાંચડ અને મચ્છર હતા એવું ધર તેમને ઉતરવાને આપ્યું.

(૩) ઢેકાઢળીઆવાળો મારગ આકરો હતો, અને તેના (જાપરા) ઉપર એકે નળીયું નહોતું. છળું સળી ગયેલું અને વળીઓ જીની હતી. વળી જાને જાંજીની ભીંતો નખી ગએલી હતી.

(૪) જ્યાં ધણા માકલુ અને ધણા જીઆ હતા, એવા ધરમાં મહેતાને ઉતારો આપ્યો. વેવાઇ ઉતારો કરીને ગયા, એટલે મસ્કરી-ખોર નાગરની નાત ખોલવા લાગી.

(૫) કુંવર વહુનો ખાપ વેખ્યવ છે, તો તેમનાં કર્મ કરવાથી (જેવાથી) ખાપ જતાં રહેતે. (એમ જાણી જાણી) ધરો-ધરથી આનંદમેર મહેતાને જેવા માટે નીકળી.

(૬) તેઓ ખોટા ભાવથી મહેતાને પર્ગે લાગતા, અને કહેતા કે કીક થયું જે તમે આંહી આવ્યા. માંહીમાંહે સ્ત્રીઓ વાતો કરતી, કે મહેતાને જોયાથી જાણે પ્રભુ દીઠા.

(૭) તેના સોબતીઓ જુઓ કેવા રૂપાળા છે ! જાણે એને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોયતી ! ! હવે કુંવર વહુનું બધું દુઃખ જતું રહ્યું એમ કહીને મોહું મરડતાં.

(૮) મહેતાજીના બજાદ તો જુઓ, તેના ઉપર કેટલી બધી બગાઇઓ ગણગણે છે ? મંડપમાં આવીને ઝાંઝ વગાડશે, એટલે નાગરી નાતમાં રંગ રહેશે.

(૯) લુગડે બાંધેલી કરતાજની આ ગાંસડી વજગાડેલી લટકે છે; તુળસીના લાકડાનો એ ભારો છે, હવે મામેરામાં શું બાકી છે ?

(૧૦) છાબમાં તુળસીદળ મુકી ઉભો રહીને શંખ વગાડશે, સાધુઓ પ્રભુના ગુણ ગાશે, એટલે મામેરૂં પૂરું થશે.

(૧૧) આ પ્રમાણે નાગરી નાત મઝાહ કરતી, અને એણી કરીને પાછી વખતી. મામેરૂં લખને મારો બાપ આવ્યા છે, એવી વાત કુંવરબાઇએ જાણી.

(૧૨) તેથી (બાપને) મળવાને માટે ઉતાવળી દોડી, એટલે તેની નણદ મરમમાં હસીને બોલી, કે બાપ દીકરીને આટલું બધું શું હેત, કે નકામો ફજેત કરવા આવ્યો છે ?

(૧૩) તેણે પોતાની સાત પેઠીનું નામ બોલ્યું. તેની સાથે આ વેરાગીઓનું શું કામ હતું ? શું મળવાને માટે એકલાં જાઓ છો ? પણ એ બાપથી તો બાપ વિનાનાં સારાં.

(૧૪) એવાં આકરાં વચન સાંભળીને કુંવરબાઇ પાછી વળીને
બોલી કે નણ્ણી ! તમારે આટલો બધો મદ શો ? હે બાઇ ! પછવાડે
શું બડબડો છો ?

(૧૫) જેનો બાપ સુખી હશે તે દીકરીને ઘણો લાભ હશે.
કાઇનો બાપ લક્ષાધિપતિ હોય, તે મારે શું કામ આવે ?

(૧૬) મારો ગરીબ બાપ મારે ઘેર આવ્યો, તો મારે તેનું
એક કાપડું સોનાના મેડું જેટલું છે. તમે મરજીમાં આવે તેમ બોલો,
પણ મારે તો એ બાપ જીવતો રહો.

પાઠ ૪૯ મો.

ધંધર સ્તુતિ.

સ્તુતિ=ગુણગાન ગાવા

નિદ્રામહી=ઉંઘમાં

તન=શરીર

બાન=શુદ્ધિ; ખમર

પુરણુ=પુરેપુરે

રક્ષણુ=જતન; સંભાળ

પ્રભાત સમયે=સવારના વખતે

પ્રથમે=પહેલાં

સ્મરું=સ્મરણું; યાદ કરું

કાર્યો=કામ

પાલન=પોષણ

કાળે=માટે

રચના=બનાવટ; ખુખી

તેજસ્વી=પ્રકાશવાળા

શશી=ચંદ્રમા

પ્રકાશતા=અજવાળું આપતા

જીવનશક્તિ=જીવનબળ

મેઘ=વરસાદ

તિમિર=અધાડ

બમી=ફરી

આરામ=વિસામો; નિરાંત

ભરનીંદ=સારી ઉંઘ

શ્રમ=મહેનત

નિયમિત=નિયમસર

વ્રષ્ટિ=વરસાદ
 પ્રુલાઈ=પ્રકૃષ્ટિત થઈ
 સૃષ્ટિ=દુનીઆં
 કઠિન=આકરાં; અધરાં
 કષ્ટ=દુઃખ
 અનેક=અલ્પાં
 સૃજ્યાં=જનનાં
 ચાકરી=સંભાળ
 નીતિપંથ=ન્યાયનો માર્ગ
 જીવન=જીવંદગીનાં સાધન

પાવક=અગ્નિ
 ધૃશ્ણ=પરમેશ્વર
 વડી=મોટી
 સાધન=સમવડ
 યાપી=મુકી
 સદિવ=હંમેશાં
 સદ=સારી
 સંશય=શક; શંકા; વહેમ
 ચરણે=પગે
 ઠરં=રહું

(૧) હું જ્યારે ઉંઘમાં હતો, ત્યારે મારા શરીરનું મને જરાએ જાન નહોતું. તે વેળા જુઓ કે, જેણે માઈ પુરેપુરે રક્ષણ કર્યું, તેવા પ્રભુને હું સવારના સયયમાં પહેલાં સંભાઈ; ત્યાર પછી દિવસનાં બધાં કામો કરૂં.

(૨) એ પ્રભુ (બધા) જીવોનું હમેશાં પ્રેમથી પોષણ કરે છે, અને (બધા) પ્રાણીને માટે આ જગતની રચના તેણે બનાવેલી જણાય છે. અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવોની જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

(૩) (સૂર્ય ચંદ્ર) રાત દહાડો આકાશમાં ફરીને અંધાઈ ટાળે છે, અને એક પળવાર પણ આરામ લેતાં નથી. આખા દિવસની મહેનતથી બધાં પ્રાણીઓ માફી જાય છે, તેમને ભરપૂર (ખૂબ) ઉંઘ લાવી સારી રાત સુખ આપે છે.

(૪) વરસાદનું મંડળ નિમમસર વરસાદ વરસાવે છે, તેથી

સંતોષ અને આનંદમાં દુનિયાં પ્રયુક્તિ અને છે. પૃથ્વી વનસ્પતિવડે પૈસો અને અનાજ આપે છે, (વનસ્પતિથી ધન અને ધાન્ય જમીન-માંથી મળે છે) અને પ્રાણીઓનાં ઘણાં કઠણ દુઃખ મટાડે છે.

(૫) પરમેશ્વરે પવન, પાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે ! ! એ ત્રણે પ્રાણીઓનું હમેશનું જીવન છે. માણસની સંભાળ એ ત્રણેને આપેલી છે. (માણસની સંભાળ લેવાનું કામ એ ત્રણે એટલે પવન, પાણી ને અગ્નિને સોંપેલું છે.) આહા ! સુખના સાધનને માટે (પરમેશ્વરે) કેવી રચના કરેલી છે ?

(૬) હે પ્રભુ ! માણસને મન અને બુદ્ધિ આપેલી છે, અને બધાં પ્રાણી ઉપર તેની (માણસની) સૌથી મોટી સત્તા મૂકેલી છે. આવું સાઈં પોષણ જે હમેશાં કરે છે, તેને (પ્રભુને) ભુલી જઈને જે બળે નહિ, તે પાપી માણસ છે.

(૭) હે પ્રભુ ! હું સારી બુદ્ધિ અને નીતિને માર્ગે ચાલવા માગું છું. વળી મને ભુલાવામાં નાંખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો. મારો ધર્મ (દરજ) માનીને બધાં કામ કરૂં, અને સાચી બક્તિથી (ખરા મનથી) પ્રભુના પગમાં રહું. (પ્રભુની સેવામાં રહું.)

પાઠ પપ મો.

સમરથા.

સમરથા=મંકેતમાં કહેવું તે
 શિર=માથું
 કોટે=રોકે
 રૂંદ=ખોપરી

વૃષભ=વળદ
 વાહન=એસવાનું
 ત્રિશુ=ત્રિના; વચર
 ભૂપાળ=પૃથ્વીનો પાળનાર; રાજ.

નીરશું=પાણી સાથે
 નેહ=પ્રીત; હેત; રનેહ
 દિનાદન=દિવસે દિવસે
 દાખવે=દેખાય; જણાય
 કિતમ=ત્રેહ; સૌથી સાડું
 પરવરે=ચાલે; જમ
 ઉજવણ=યોજો
 અંગે=શરીરે
 ઓપતો=શોભતો; દીપતો
 જમો=વાધો; અંગરખું
 ડાળ=છલંગ; કુદકો
 મૃગ=હરણ
 શ્વાન=કુતરો
 ચતુરમુજલ=ડાહ્યા માણસ
 શુક્રાચાર્ય=દૈત્યના ગુરુ
 હરનિશ=રોજ
 મેડક=દેડકો
 નિર્મળ=ખળ વગરના
 કાલ=કોવલ

વિતર=જવાબ
 કાયર=નાદાન; બીકણ
 કર=હાથ
 રક્ષણી=સાચવનારી
 તારણી=જીવાન સ્ત્રી
 પઠતો=ભણતો
 એતએ=સમજાવે
 પંડિત=ભણેલો
 પવિત્ર=ચોકખાં
 વાચા=બોલવાની શક્તિ
 વનવાસી=વનમાં રહેનારા
 કામની=સ્ત્રી
 કીર=પોપટ
 ચરણ=પગ
 સાથો=પકડયો
 એધાટ=ગોટમગોટા; ગુંથાયલો
 વિચરે=ચાલે; જમ
 વસમી વાટ=કંઠણુ રસ્તો
 નર ધારીએ=જાણીએ

૩૦ જેના માથા ઉપર સંગા રહે છે, અને ડોકમાં ફેંટની માળા છે,
 એવા પૃથ્વીના માળનાર શિવજી વિના ખળહતું વાહન બીજું
 કાણુ કરે ?

૬૦ જે એકવાર ભરાય છે તે એકવાર ઠલવાય છે. વળી હમેશાં
 પાણી સાથે પ્રેમ છે, અને રોજ રોજ ફરતું દેખાય છે, એ તે
 રેંટણું ચક્ર છે.

- પ્ર૦ એક પુરૂષે બીજા પુરૂષને ગળ્યો, તથા તેનું શરીર શાભે છે; એ તો બહો ઉત્તમ માણસ છે. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો, (કે એ શું હશે ?)
- ઉ૦ જે પગ વિનાનો ચાલે છે, અને બધા માણસો જેના પર પ્રેમ રાખે છે; વળી ઉજળો હોવાથી શરીરે શાભિતો લાગે છે, એ તો જામે છે.
- પ્ર૦ થેકડા મારે છે, પણ હરણ નથી, તેમ સસલો કે કૂતરો પણ નથી. મોં ઉચું છે, પણ મોર નથી. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો. (કે એ શું હશે ?)
- ઉ૦ એ શુક્રાચાર્યનું વાહન છે, અને રોજ પાણીમાં રહે છે; એને જીભ નથી, તોપણ બહુ ખોસે છે. એ તો દેડકો કહેવાય છે.
- પ્ર૦ નારી છે પણ બળ વગરની નથી. (બળવાળી છે). રંગે કાળા છે પણ કામલ નથી. દરમાં રહે છે, પણ નાગણી નથી. એનો ઉત્તર કહો ?
- ઉ૦ જે બીજાના હાથમાં શાભતી નથી, અને શરવીરને મન તે સહેલી છે. વળી આ ઉત્તમ દેહને જાળવનારી છે. એ તો સ્ત્રી જાતિની તરવાર છે.
- પ્ર૦ ભણે છે પણ પંડિત નથી. કેદમાં છે, (પાંજરામાં પુર્યો છે) પણ ચોર નથી. તમે ડાહ્યા હો તો સમજો, કે તેનો રાગ મંતુરો છે, પણ મોર નથી. (તો એ શું હશે ?)
- ઉ૦ પક્ષીઓની પવિત્ર જાતમાં હે બાપ ! જે વાણી ખોસે છે, વળી વનમાં રહેનારાની સાથે વનમાં પેદા થાય છે. હે સ્ત્રી ! એ તો ધોપટ છે.

પ્ર૦ હાડે છે; પણ પગ નથી. ઉડે છે, પણ પાંખો નથી. લાખો માણસો પકડે, તો પણ રહેતો નથી. (પકડાતો નથી.) અને જેને બધાં આંખથી દેખે છે. (તો એ શું હશે ?)

ઉ૦ તે ગગન તરફ ઉડે છે, ને ધરમાં કંઈ મુંઘ કરે છે. (ધરમાં માણસને મુંઝાવે છે.) હે માણસ ! એને દુભાડો જાણીએ. વળી તે સાંકડા રસ્તામાં યદને પણ જઈ શકે છે.

પાઠ ૫૭ મો.

વર્ષા ઋતુનાં ચિન્હ.

વિકળાટો=બકારો; ધામ

ભારી=વણો; બહુ

અન્ન=વાદળાં

સકળ=બધા

વૃષ્ટિ=વરસાદ

ચાળા=ચિન્હ; નિશાની

ચક્ષુ=ચક્ષુ

પસરી=પહોળી કરી

સાદ=ચોકખી

અરણ્યવ=સમુદ્ર; દરીઓ

કંડ=ટાંકો

રસ=મધુર રાગ; મીઠો અવાજ

યંત્ર=સતાર, સારંગી વગેરે વાજીંત્રો

શ્યામા=સારા; મુંઝ

અધિક=વધારે

પસરો=ફેલાઈ

કમી=ઓછી

પીંગળાએ=ઓગળે

તજવીજ=તપાસ

પીત=પીળો

સૂર્યાસ્ત=સૂર્યનું આથમવું

ભાસ=દેખાવ

નૈઋત્ય=દક્ષિણ ને પશ્ચિમ વચ્ચેનો

ખુણો

ઉજળું=ધોળું

આસપાસ=આજુબાજુ

શીતાળા=કંડા; ટાંકો

(૧) (જ્યારે) ઘડીક ઘડીકમાં તડકો અને છાંમડો ફરતો જાય છે, વળી તાપ (ગરમી) ને લીધે પ્રાણીઓને ધણેજ ખરાબ થાય છે; અને ઠાણાં વાદળાં આમથી તેમ બહુ દોડતાં જણાય છે. ત્યારે બધા માણસો કહે છે કે, એ તો વરસાદ આવવાના ચાળા થાય છે.

(૨) જ્યારે ચક્ષીઓ પોતાની પાંખો ધુળમાં ફડફડ ફડકાવે છે, અને બગલાઓ પોતાની ચોકખી પાંખ પહોળી કરીને બેસે છે, અને પક્ષીઓને સમુદ્ર તરફથી કાંડા તરફ આવતાં દેખીએ; ત્યારે બધા માણસો.....

(૩) જ્યારે રાત ને દહાડો ટાઢો વા ફરફર આવે છે, અને ઝાડો ડોલવાથી ધરર ધરર એવો અવાજ થાય છે; અને વાજીરામાંથી સારા મધુર રાગ નીકળે છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૪) જ્યારે હમેશના કરતાં વધારે ઠંડી (બીનાશવાળી) હવા જણાય છે, અને ફુલમાં વધારે આવતી સુગંધી ફેલાય છે; છોટથી ઘંટના ખાલી અવાજ થતા સંભળાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૫) જ્યારે ગરમી એાછી થાય, અને હવાથી ખાર એાગળી જાય; અને ઉધક, કીડીઓ, મકોડા જેસબેર બહાર નીકળી આવે છે, અને પક્ષીઓ માળા બાંધવાને તજવીજ કરતાં જાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૬) જ્યારે સૂર્ય આયમ્યા પછી અને હોગતી વખતે આકાશનો રંગ પીળો થઈ સાફ મેઘ ધનુષ્ય જણાય છે, અને ચંદ્રની આબુ-આબુ મોટું ઘોળું કુંડાળું દેખાય છે, ઇશાનમાં ધણી વિજળીઓ થાય છે, અને નેત્રકત્ય ખુણામાં ઠંડો પરન વાય છે. ત્યારે બધાં માણસો.....

पाठ पद भो.

राजगीत.

देव=प्रभु

महाराज=मोटा राजेंद्र

प्राद=ब्रह्मा मोटा

रक्ष=रक्षण करना

जयवंत=जयवाणी

भस=ब्रह्मा

यज्ञ=आपन्न

लंभाव=टकाव

वेरी=दुश्मन; शत्रु

विभेदवा=नाश करना

इड=गुस्से था; कोपायमान था

आणु=बाव

काण=भात

अंधपाड=मटाड

द्वेष=भेद; पार; अहोपाध

जंप=शांति; निरांत

संप=इणीमणीने रहेवुं ते

सधो=थाओ

कल्याणु=महुं

सर्वं काण=अधि वपते

गंज=दमला

अष्ट=उत्तम

जयु=हमेबां; कायम

क्षेम=आरोज्य; कुशल

सद्भिमाने=उत्तम लागणीया

पूज्य=शिरोमणी; पूजवा लायक

प्रत्ये=उपर

पांभमां=पडभाभां

राजेश्वर=मोटा राज

धर=राज

शक्तिमान=सत्तावाणी

महाशानी=मोटा शानवाणी

शुभकार=साई करनारी

पार=छेडा; अंत

अकडील=भरा मनथा

स्वीकार=मान; कथुल कर

राजभक्त=पक्षाघर

(१) हे प्रभु ! तुं मोटा राजेंद्रतुं रक्षण करणे. असे ब्रह्मा मोटा राज वधारे वरस जवणे. हे प्रभु तुं राजतुं रक्षण करणे.

अभने वधारे आमजवाणी करणे, अने सुभ अने कीर्तिने जय आपणे; वणी तेतुं राज वधारे वरस टकावणे. हे प्रभु ! तुं राजतुं रक्षण कर.

(૨) હે જગતના બનાવનાર પ્રભુ ! તું ઉઠ અને ગુસ્સે થઈ દુસ્મનનું જઈ મુળ કાઢી નાંખી લેમનો નાશ કર.

કજ્જો અને વેર બધે ઠેકાણે મટાડો, અને હુન્નર અને જ્ઞાનમાં વધારો કરો, વળી અમારે ઘેર જ'પ અને સં'પ થાઓ, અને બધે ઠેકાણે હંમેશાં સાફ થાઓ.

(૩) મહારાજા જ્યોત્સ્ન ઉપર હંમેશાં બળ, આબરૂ અને આરોગ્યતાના ઉત્તમ દાનનો તું દર્શવો કર.

રાજા અને ગરીબ ઉત્તમ લાગણીથી એમનું રાજ્ય પુન્ય બાવ ગણે અને જ્યાં ત્યાંના લોકો તેમના નામ ઉપર બહુજ પ્રેમ લાવે.

(૪) હે પ્રભુ ! એ મોટી શક્તિવાળા રાજેન્દ્રને તારા પડખાનાં રાખ. અમારા સ્વામી મોટા જ્ઞાનવાળા છે.

આ સાફ કરનારી પ્રાર્થના પૂર્વથી પશ્ચિમ છેડા સુધી ખરા દીલથી રાજબક્ત તરીકે થાય છે. તે તું સ્વીકાર. હે પ્રભુ ! તું મોટા રાજેન્દ્રનું રક્ષણ કર.

પાઠ ૭૦ મો.

ઋતુઓનું વર્ણન.

શીતળ=ઠંડો; ટાઢો
પેદા થાય=તીપળે
ધરે=ચોપડે; લગાવે
તંબોળ=નાગરવેલનાં પાન
ધરે=પહેરે
ધરે=ઓઝ થાય.
ભલીભાત=સારી રીતે
હોળ=પાણીની મોટી ટંકા

કુવારા=સિંચેથી ઉચે જઈ પાણું
ધારમાં નીચે પડતું પાણી એ
પાણી પડે તેને માટે કરેલી
જે મુક્તિ તે
પંખા=વીજણા
મીઠા=સારા
બોલ=વચન
વલુતોલ=ધણેજ; તોલ ન થાય તેટલો

ખાસું=મન્નનું

દીસે=દેખાય

ડુખાડુખ=છકછકાં; ડુખડુખાં;

પાણીથી ભરપૂર

ઉચારે=ખોલે

મલાર=એક રાગનું નામ

ખેતીદાર=ખેડુત

ડુલાય=ખીલે

ચાખડીઓ=પગમાં પહેરવાનાં લા-
કડાનાં પાવલાં.

(૧) શિયાળામાં ઠંડો વા વાય છે, પાન ખરે છે, અને વૃદ્ધી નીપજે છે. ગોળ, કપાસ અને કઠોળ યાય છે, લોકો શરીરે નેત્ર ચોળે છે, અને નાગરવેલનાં પાન ચાવે છે.

(૨) લોકો શરીરે ડગલી પહેરે છે, અને શાલ ઝોટે છે. અને ગરીબ માણસોના ગાલ ફાટી જાય છે. શિયાળામાં દિવસ નાના અને રાત ઘણી મોટી હોય છે, અને શરીરમાં સારી રીતે બળ આવે છે.

(૩) ઉનાળામાં પાણી (તાપને લીધે) ડંડાં જાય છે, અને તળાવ તથા નદીઓનાં પાણી સુકાઈ જાય છે. બધી વનસ્પતિને નવાં પાંદડાં આવે છે; તથા હાયદાકારી સારાં કેસુડાં યાય છે.

(૪) (ઉનાળામાં) ઢોજ, ડુવારા અને બગીચા સારાં લાગે છે, તેમજ સુખડ અને પંખો પણ વહાલાં લાગે છે; કાચલ મધુરાં વચન ખોલે છે, ને તાપ ઘણોજ પડે છે.

(૫) ચોખાસું તો ખાસું મન્નનું છે, ને દુનિયાં પાણીથી ભરપૂર દેખાય છે; લોકો મલાર રાગ ગાય છે, અને ખેડુત લોકો ખેતરમાં વાવે છે.

(૬) ચંપા, ચંબેલી, જીંઘ, જમ, અને મુલાખનાં ફૂલ સારાં ખીલે છે; ચોખાસાના સુખને માટે છત્રી, પાવડીઓ અને હાંચોળા ખાટ છે. એ બધાં સારાં લાગે છે.

पाठवार डिक्शनना अघरा शब्दो.

हिंद
 विक्टोरीआ
 जोर्ज
 चरित्र
 स्वर्गवास
 ज्येष्ठ
 ग्रीनीच
 विलायत
 निर्माण
 एलेकझांडा
 पिता
 लग्न
 प्रिन्स आल्बर्ट
 एडवर्ड
 विचारवंत
 अभिमानी
 विद्याभ्यास
 इच्छा
 बुद्धि
 हौशि
 विषयो

शांति
 उत्पन्न
 उद्यमी
 युद्ध
 सिपाई
 दरियाई
 हिंदुस्तान
 स्वामिभक्ति
 प्रार्थना
 रजपुतस्थान
 निखालस
 नौकाशास्त्र
 विजयसांग
 प्रदाक्षिणा
 आश्रय
 किल्ला
 दिवाल
 शूरा
 विश्वासु
 गुप्त
 भोंकी

जन्मा
 पृच्छयुं
 नम्रता
 विश्वासघात
 सिसोदिआ
 सूर्य
 प्रख्यात
 इस्वीसन
 दिवस
 रिवाज
 युक्ति
 हृदय
 दूर
 निरांत
 भूमि
 दिल्ली
 विकराळ
 निश्चय
 पूर्ण
 विजोग
 आशिर्वाद

कृपा
 विनंती
 सुमित्रा
 बन्धो
 मूर्खा
 विदाय
 बेशुद्ध
 वसिष्ठऋषि
 तिरस्कार
 बिचारा
 सिवाय
 ऐजीन
 निरंतर
 मिठाश
 दूध
 शक्ति
 श्रेष्ठ
 पुष्टि
 निसासा
 लातुं
 चित्त
 मित्र
 व्यवस्था

स्वच्छता
 वृद्ध
 स्थिति
 प्रयत्न
 चोकरां
 गृहस्थाई
 चिठीओ
 प्रमाणिक
 विरुद्ध
 हिसाब
 दिलासो
 पवित्र
 कृत्य
 मिलकत
 धर्मिष्ठ
 पुष्कळ
 पत्थर
 विना
 मूढ
 मूळ
 फूल
 भूत
 भ्रम

विषे
 वर्तणुंक
 पृथ्वी
 अतिवृष्टि
 हिम
 स्पर्श
 जुक्ति
 वनस्पति
 अद्भूत
 आश्रय
 पर्वत
 स्वमां
 निराधार
 विसात
 नित्य
 इंद्रिओ
 ब्रह्मांड
 चमत्कारी
 सर्वव्यापी
 मूर्ख
 आयर्लांड
 किनारे
 कीर्तिस्तंभ

मिस्त्री
 निर्भय
 मूक्यो
 लुच्चाई
 खिन्न
 सदबुद्धि
 शिक्षा
 मिजाज
 निंदा
 कदापि
 दुर्गुण
 विक्रमाजीत
 खून
 निर्दोष
 चितोड
 पश्चिम
 श्रावक
 कल्पांत
 सर्वस्व
 परिणाम
 निश्च
 चिंता
 चित्र

जन्माष्टमी
 अभिप्राय
 निराश
 हरिफाई
 स्थिर
 भाविक
 हिंदु
 प्रसन्न
 नाळियेर
 स्त्री
 जन्मभूमि
 निभाव
 स्वतंत्र
 नियमीत
 अमूल्य
 घडिआळ
 ईंग्लंड
 डेन्मार्क
 पत्नी
 ड्यूक
 सेनापति
 कल्प्यो
 अभिप्राय

शिष्य
 प्रश्न
 कृति
 विनोदी
 महोळो
 दक्षिणी
 कच्छी
 सिंधी
 ब्राह्मण
 दरज्जो
 क्षत्रिय
 शूद्र
 काठियावाड
 विधवा
 पुनर्लग्न
 विश्वामित्र
 काग्य कुब्ज
 मृगया
 आश्रय
 नंदिनी
 अगणित
 हिमालय
 इंद्र

ब्रह्मर्षि
 राजर्षि
 निर्मळ
 भ्रम
 सिद्धि
 विघ्न
 शिवाजी
 फ्रान्स
 विल्वरफोर्स
 नौकासैन्य
 भविष्य
 विस्तारी
 शिकार
 सिंह
 पूर्वदिशा
 प्रतिबिंब
 धूजतां
 आगियार
 अणीशुद्ध
 सृंड
 विचित्र
 मिनारा
 महिमा

दुर्दांत
 फूट
 हुंभर
 विमारी
 प्रख्यात
 चित्रकूट
 विस्मय
 निर्जीव
 विद्वान
 श्लोक
 प्रतिदिन
 पंडित
 स्मरणशक्ति
 स्तब्ध
 मिनिट
 अच्छेर
 हानि
 अमृत
 विषय
 भट्टी
 सदगृहस्थ
 नामांकित
 भिष्मप्रतिज्ञा

हस्तीनापुर
 प्रीति
 मत्स्यगंधा
 इस्लामी
 मूर्ति
 नृत्य
 ख्याति
 द्रव्य
 अद्यापि
 संग्राम
 उद्धत
 अग्निनौका
 निशान
 ओफिस
 टिकीट
 परविडोआं
 तिर्थरूप
 चिरंजीवी
 शिरनामुं
 संपूर्ण
 अभिमान
 निष्ठा
 बूज

एखभाव
 द्वारका
 पाटलिपुत्र
 बिहार
 चंद्रगुप्त
 मूळतत्वो
 नीति
 लिपि
 हिंसा
 हित
 श्रवण
 वृतांत
 वृद्धि
 गुर्जर रट्ट
 जयशिखरी
 सिद्धराज
 जयसिंह
 मुळराज
 श्री स्थळ
 सहस्रलिङ्ग
 देवागिरि
 पश्चाताप
 भूशिर

सुशोभित
 श्रीमंत
 विशाळ
 किरण
 दिवाळी
 कामिशनर
 महाराष्ट्र
 सहाद्रि
 रोगिष्ट
 कोल्हापुर
 डिरेक्टर
 द्विपकल्प
 लक्षाधिपति
 विस्तार
 सिप्री
 प्रसिद्ध
 कर्नल वुडिंग्टन
 उष्णता
 पित्तळ
 आकृति
 वज्रपत्र
 विभाग
 छिद्र

द्विदळ
 सृष्टि
 ओक्सिजन
 क्रिया
 पुष्टि
 कृष्ण
 चिन्ह
 निर्धन
 अमेरिका
 ब्लीचिंग
 विविध
 सूक्ष्मदर्शक
 क्विनिन
 शियाजीराव
 श्वास
 आफ्रिका
 पित्त
 वार्षिक
 ऋतु
 रात्रि
 शियाळो
 मूळतत्वो
 पात्र

કાવ્ય ગ્રંથ
દૃષ્ટિ

ઉસ્તાદ
શ્રીમંત

તરુન
છિદ્રાણુ

વ્યાકરણ.

હાલમાં ચાલતાં મુધારેલાં ધોરણ પ્રમાણે જે પદ્ધતિએ વ્યાકરણ શીખવવાનું સૂચવ્યું છે, તે પદ્ધતિને અનુસરીનેજ વ્યાકરણનો વિષય લખવામાં આવ્યો છે.

આ ધોરણમાં વાક્યના વિભાગો (ઉદ્દેશ્ય, ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય તે વિધેયવર્ધક,) નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ ને અવ્યય; તથા નામને જ્ઞાતિ, વચનને વિભક્તિ લગાડતાં તથા ટુંકા વાક્યો બનાવતાં આવડવું જોઈએ.

પ્ર૦ વ્યાકરણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ ભાષાના નિયમ બતાવનાર શાસ્ત્રને વ્યાકરણ કહે છે.

પ્ર૦ વ્યાકરણ શીખ્યાથી શું સમજાય છે ?

ઉ૦ આ શુદ્ધ કેમ, ને આ અશુદ્ધ કેમ ? શુદ્ધ શી રીતે બોલવું અને શુદ્ધ શી રીતે લખવું. તે વ્યાકરણ શીખ્યાથી સમજાય છે.

પ્ર૦ વ્યાકરણના કયા કયા ભાગ થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરવિચાર, શબ્દવિચાર ને વાક્યવિચાર.

પ્ર૦ વ્યાકરણના આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ શા કારણથી થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરથી શબ્દ બને છે, શબ્દથી વાક્ય બને છે, અને વાક્યથી ભાષા બને છે, તેથી વ્યાકરણના મુખ્ય ત્રણ ભાગ થાય છે.

પ્ર૦ અક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ આપણે જે બોલ બોલીએ છીએ, તેને જે નિશ્ચાનીઓની મદદ વડે લખી બતાવીએ છીએ, તે નિશ્ચાનીઓને અક્ષર કહે છે.

- પ્ર૦ અક્ષરના કયા કયા પ્રકાર છે.
- ઉ૦ અક્ષરના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ મૂળાક્ષર, ૨ ખારાક્ષરી, ૩ જ્યોક્ષર.
- પ્ર૦ મૂળાક્ષર કોને કહે છે ?
- ઉ૦ જે અક્ષરની સાથે ખીજો કોઈ અક્ષર મળેલો ન હોય તેને મૂળાક્ષર કહે છે.
- પ્ર૦ મૂળાક્ષરના કયા કયા ભાગ છે
- ઉ૦ સ્વર અને વ્યંજન.
- પ્ર૦ સ્વર કોને કહે છે ?
- ઉ૦ ખીજા અક્ષરની મદદ વગર જેમના ચોક્ષ્યા ઉચ્ચાર થાય છે, એટલે જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવામાં ખીજા કોઈ પણ અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી તેને. સ્વર ૧૧ છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઌ, ઍ, ઓ, ઔ.
- પ્ર૦ અનુસ્વાર કોને કહે છે ?
- ઉ૦ સ્વર ઉપર જે મીઠું મુકવામાં આવે છે તેને અનુસ્વાર કહે છે. જેમ—અં.
- પ્ર૦ વિસર્ગ કોને કહે છે ?
- ઉ૦ સ્વર આગળ જે બે મીઠાં મુકવામાં આવે છે તેને વિસર્ગ કહે છે. જેમ—અઃ
- પ્ર૦ વ્યંજન કોને કહે છે ?
- ઉ૦ જે મૂળાક્ષરોનો ઉચ્ચાર સ્વરની મદદ લીધા વગર ચોક્ષ્યો બોલી શકાતો નથી તેને વ્યંજન કહે છે. વ્યંજન ૩૪ છે. જેમ—ક, ખ, ગ, ઙ, ઘ, ઘ, ઙ, ઘ, ઙ, વગેરે.
- પ્ર૦ સ્વરના કયા કયા ભેદ છે ?
- ઉ૦ હ્રસ્વ કે લઘુ અને દીર્ઘ કે ગુરુ. અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ હ્રસ્વસ્વર છે. અને આ, ઈ, ઊ, ઋ, ઌ, ઓ, ઔ, એ સાત દીર્ઘ સ્વર છે.

પ્ર૦ બારાક્ષરી કોને કહે છે ?

ઉ૦ વ્યંજનની સાથે જુદા જુદા સ્વર મળવાથી તેનાં જે જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, તેને બારાક્ષરી કે બારાખડી કહે છે. આ સ્વર આખા જોડવામાં આવતા નથી, પણ તેની અમુક નિશાનીઓ જોડવામાં આવે છે.

પ્ર૦ જોડાક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ એ અથવા વધારે વ્યંજનો વચમાં સ્વર આવ્યા વગર એકઠા જોડાવાથી જે રૂપ થાય, તેને જોડાક્ષર કહે છે. જેમ ક, રૂ, ને અ મળીને ક, પ, ન, ને અ મળીને ખ; શ, ન, ને અ મળીને શ.

શબ્દ વિચાર.

પ્ર૦ શબ્દ કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે વધારે અક્ષરો ભેગા મળ્યાથી કાંઈ પણ અર્થ સમજાય તેને.

પ્ર૦ શબ્દના વર્ગ કયા કયા છે ?

ઉ૦ નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ ને અવ્યય.

પ્ર૦ નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ વગેરે સમજવામાં આવે છે, તેને નામ કહે છે. જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેનું કોઈપણ નામ પાડેલું હોય છે. નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ અને ગુણ વગેરેની ખબર પડે છે. માણસ, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, વેલા, છોડ, જીવ, દયા, પ્રેમ, બળ, ગળપણ વગેરે નામે છે. માણસ, તારાચંદ, ગાય, કચુતર, ઘોડો, માછલાં, એ પ્રાણીનાં નામ છે. ઝાડ, છોડવા, વેલા એ વનસ્પતિનાં નામ છે. સોનું, રૂપું, મેજ, ખુરશી, ઈંટ, લાકડું, ઘડીઆળ એ પદાર્થનાં નામ છે; અને જીવ, દયા, પ્રેમ, દુઃખ, વડાઈ, બલાઈ, એ નામ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે. કેમકે તે ગુણ અથવા ભાવ ઉપરથી

થયેલા નામો છે.

પ્ર૦ નળરે ન દેખાય પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે એવાં નામ ક્યાં છે ?

ઉ૦ પરમેશ્વર, ધર્મ, વિદ્યા, ગુણ, અવગુણ, આખર, વહેમ, સુખ, દુઃખ, ભુખ, તરસ, ખોલી, ખોલ, રમત, ગમત, મગ્ન, શ્રમ, મન, તન, અંગ, કસરત, તાપ, ટાઢ, અજવાળું, અંધારું, લાભ, નુકસાન, હાર, જીત, મારામારી, લડાઈ, ધખાકો, મરબડાટ, અવાજ, ફિકર, સંતોષ, ગરમી, ગાઢ, કોશ, આગ, લાય, અથાણું, ભડકો, તેજ, વખત, ખુદ્દિ, ગંધ, વાસ, પવન, હિંમત, મીઠાશ, ખરાશ, કડવાશ, તીખાશ, ગળપણ, કાળાશ, મઝાઈ, ભુંડાશ, બહુતર, માવતર, મત, યાત્ર, સમજણ, રોગ, સંતાપ, ગરજ વિગેરે.

પ્ર૦ સર્વનામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ નામને બદલે જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તેને સર્વનામ કહે છે. હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કોણ જે સર્વનામ છે.

પ્ર૦ સર્વનામ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ મોતીલાલ હિસાબ ગણતો હોય, તેને પૂછીએ કે તું શું કરે છે. તે એમ નહિ કહે કે મોતીલાલ હિસાબ ગણે છે. પણ કહેશે કે હું હિસાબ ગણું છું. આમાં મોતીલાલને ઠેકાણે હું શબ્દ આવેલો છે માટે હું સર્વનામ. મગન જગનને કહે કે ચોપડી લાવ; પણ જગનના નામ વગર ખોલવું હોય તો કહે કે-તું ચોપડી લાવ. આમાં જગનને ઠેકાણે તું શબ્દ આવેલો છે માટે તું સર્વનામ. જગનલાલ કનુને કહેતો હતો કે મનુ ગાતો હતો. હવે નામ વગર કહે કે-તે ગાતો હતો. આમાં મનુને ઠેકાણે તે શબ્દ આવેલો છે, માટે તે સર્વનામ. આ કોટ ચીમન પોતે પહેરે. આમાં પોતે એટલે ચીમન પોતે. માટે પોતાપણ વાપરવું હોય તો પોત સર્વનામ વપરાય છે. જમન ગામથી આવ્યો. આમાં ગામથી કોણ

આભો? છગન. આમાં કોણ એ શબ્દ છગનને ઠેકાણે આવ્યો; માટે કોણ એ સર્વનામ.

પ્ર૦ મુખ્ય સર્વનામ ઉપરથી ખીજાં ક્યાં સર્વનામ થાય છે ?

ઉ૦ હું ઉપરથી મેં; મને, મારે, અમને, મારા, મારી, મુજ, મુજને. તું ઉપરથી તે, તને; તારે, તમને, તમારા, તમારી, તમે, તુજ, તને, તુજને. તે ઉપરથી તેઓ, તેમને, તેહ; તે, ને બદલે એ પણ વપરાય છે.

પ્ર૦ વિશેષણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ખીજા શબ્દનો ગુણ કે સંખ્યા બતાવે છે; અથવા જે નામને ઓળખાવે છે, તેને વિશેષણ કહે છે. ગુણ બતાવે તે ગુણ વિશેષણ, અને સંખ્યા બતાવે તે સંખ્યા વિશેષણ.

પ્ર૦ ગુણ વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ રાતી ગાય ચરે છે, એમાં રાતી એ ગાયનો ગુણ છે માટે રાતી વિશેષણ. ઘોળું ક્યુતર ઉડે છે, ગળી ફેરી ખાધી, ઉચો દરવાજો પડ્યો, લાલ ઘોડો દોડે છે, મીઠાં લીંધું આપ્યાં, બલો માણસ આવ્યો, ગોળ લખોટો લીધો, ઉંનું પાણી આપ્યું, ગરમ ખોરાક ખાધો, તીખું શાક ન ખાધું, આંધળો માણસ જાય છે, એમાં ઘોળું, ગળી, ઉચો, લાલ, મીઠાં, બલો, ગોળ, ઉંનું, ગરમ, તીખું ને આંધળો એ શબ્દો ગુણ બતાવે છે, માટે તે ગુણ-વિશેષણ કહેવાય.

પ્ર૦ સંખ્યા વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ એક હાથી આવે છે, એ ઉંટ જાય છે, પાંચ ઘોડા વેચ્યા, ખાર ફૂતરા પાલ્યા, પાંચમો છોકરો અહીં આવે, બેવડો લાભ મળ્યો, અરધી કાગળ ફાડ્યો, પાંચસો મણ પાક્યું, ચોવડું લૂગડું વાળ્યું. એમાં એક, બે, પાંચ, ખાર, પાંચમો, બેવડો, અરધી, પાંચસો, ચોવડું એ સંખ્યા બતાવે છે, માટે તે સંખ્યાવાચક

વિશેષણ કહેવાય છે.

પ્ર૦ વિશેષ્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ વિશેષણ જે નામનો ગુણ બતાવે છે, તે નામ તેનું તેનું વિશેષ્ય કહેવાય છે. જેમ બહો માણસ; એમાં બહો વિશેષણ ને માણસ એ વિશેષ્ય છે. મોટો ભોટો, એમાં મોટો વિશેષણ ને માણસ એ વિશેષ્ય છે. મોટો ભોટો, એમાં મોટો વિશેષણ ને ભોટો એ વિશેષ્ય. સાદો ખોરાક, એમાં સાદો વિશેષણ ને ખોરાક એ વિશેષ્ય. લાલ લૂગડું, એમાં લાલ વિશેષણ અને લૂગડું એ વિશેષ્ય છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ક્રિયા અથવા સ્થિતિ બતાવે છે, અથવા જે પદ કે શબ્દથી કોઈ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય છે તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયા=કામ અને પદ=શબ્દ એટલે કંઈ પણ કામ બતાવનાર જે શબ્દ તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ આવે એવાં વાક્યો જોશો.

ઉ૦ બેંસ ખરાડે છે, ગાય ચરે છે, ઘોડો ચાલે છે, છોકરો ચોપડી વાંચે છે, પરસાતમ દીલ્લી ગયો. આમાં બેંસ, ગાય, ઘોડો, છોકરો, પરસાતમ એ કાંઈ કામ કે ક્રિયા કરે છે. અને તે ખરાડે છે, ચરે છે, ચાલે છે, વાંચે છે, ગયો, એ શબ્દોથી તે ક્રિયા સમજાય છે માટે તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદના ખીજા દાખલા આપો.

ઉ૦ આવ, જાય, ખોલ, વાંચ, ખા, સુ, બેસ, ઢોડ, સંતા, રમ, લખ, કહે, જમ, રહે, દે, મર, પડ, લડ, હસ, રો, ખમ, ફેદ, ભસ, બળ, આપ, લે, પી, જો, દેખ, કંઈ, કર, ખાળ, દાટ, કંધાડ, વાસ, શરમા, ખૂલ, કનડ, ધમ, માન, વહે, ચર, ચાલ, વદ, બમ, કરડ, નહા, ખરાડ, ગણ, બણ, વણ, ફેરવ, દોર, ખેંચ, તાણ, ખાંચ, ઊડ, હલાવ, ઉડાવ, ઉમાડ, ઉપણ, વાટ, બેસાડ, પગેર.

પ્ર૦ અવ્યય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દના રૂપમાં કાંઈ પણ વધઘટ ન થતાં જે હ્રસ્વેશમાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે. અવ્યયને જ્ઞતિ, વચન ને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી.

પ્ર૦ અવ્યયના કોટલાક દાખલા આપો.

ઉ૦ ઝટ, અને, સહ્યાં, ઠીક, હા, જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, અથવા, તથા, કે, જો, પણ, માટે, તો, કદાચ, કેમકે, કેમજો, ન, નહિ, તથાપિ, અરે, આહા, હાયહાય, અધધધ, અરેરે, વાહ, વોયવોય, રે, ખેશ, એટલે, ઉપર, નીચે, તળે, દૂર, અગાઉ, આસપાસ, આગળ, પાછળ, પછવાડે, પૂંઠે, માંહે, અંદર, નીચે, ઉંચે, વાડ, હાસહાસ, વાડ વાડ, ભલે, શાખાશ, ધિક્ક, ફટ ફટ, છટ, ઝોહો, હે, કિંવા અગર કાંજો, નીકર, ખરે, ખરેખાત, ચૂપ, પોઇશ, ધન્ય, હાકિ, હાંહાં, યુઃ, છીઃ, હત, પરંતુ, લીધિ, વડે, વાસ્તે, વતે, મોઝાર, રચ્યે, બણી, તરફ, ગમ, લગણ, સરસ, ખસસ, કદાચ, રખે, ધણું કરીને જ, હા, ના નવ, માં, આમ, એમ, તેમ, કેમ, જેમ, ધીમં, હવે, હાલ, પૂર્વ, કેદ, નજીક, અધવચ, પણે, હમણાં, હાલ વગેરે.

વાક્ય વિષે.

પ્ર૦ વાક્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે એકથી વધારે શબ્દથી બોલનારનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજી શકાય, ત્યારે તેને વાક્ય કહે છે ?

પ્ર૦ વાક્યના ક્યા ક્યા ભાગ છે ?

ઉ૦ ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્ય વર્ધક, ને બીજો વિધેય અને વિધેય વર્ધક.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જેને ઉદ્દેશીને કે મનમાં આણીને કહેવામાં આવે છે એટલે જેને માટે કહેવામાં આવેલું હોય તેને ઉદ્દેશ્ય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાચે છે, એમાં મહેતાજી વિષય કહેવામાં આવ્યું છે માટે મહેતાજી એ ઉદ્દેશ્ય. સિપાઈએ ચોર ઝાળ્યો, પડધમ

વાગે છે, એમાં સિપાઇ અને પડખમ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, માટે સિપાઇ અને પડખમ એ ઉદ્દેશ્ય છે.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્યવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તેની એટલે ઉદ્દેશ્યની સાથે જે વધારાના શબ્દો વાક્યમાં વપરાય છે, તેને ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો; એમાં સિપાઇએ એ ઉદ્દેશ્ય છે, અને બહાદુર એ ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે. ધણી ગુણવાન છોકરો મળ્યો; એમાં “ ધણી ગુણવાન ” એ ઉદ્દેશ્ય વર્ધક છે.

પ્ર૦ વિધેય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, એટલે ઉદ્દેશ્યને વિષે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેને વિધેય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાંચે છે; પડખમ વાગે છે; એ વાક્યોમાં પાઠ વાંચે છે, અને વાગે છે એ વિધેય છે.

પ્ર૦ વિધેયવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેમાં જે વધારાના શબ્દો વાપરવામાં આવે છે, તે વધારાને વિધેયવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો, એ વિધેય છે. એ વાક્યને ફેરવીને બહાદુર સિપાઇએ દહાડે ધણી ચાલાકીથી ચોર ઝાલ્યો એમ ખોલીએ તો “ દહાડે ધણી ચાલાકીથી ” એ વિધેયના વધારાના શબ્દો છે, તેને વિધેયવર્ધક કહે છે.

પ્ર૦ નીચે આપેલાં વાક્યોના ભાગ પાડો.

ઉ૦ ૧ તપેલીનું પાણી દેવતાથી બળી મયું.
૨ જમીનપરની હવા પલ્લુ ધીમે ધીમે ઠંડી થાય છે.
૩ પાદશાહે ઇતીમદખાનને મોટા મલકામો બક્ષ્યા.
૪ જયશિખરી યાહોમ કરીને ભુવડ ઉપર ધસ્યો.

૫ મહારાષ્ટ્રીની રીતમાત ધણી દમદમા ભરેલી હતી.

૬ તેમણે આખા મહાપાર કાંઠાપર થોડા સમયમાં ધણી સત્તા મેળવી.

૭ હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી જત્રાણુઓ દહેરૂં જોવાને તથા મૂર્તિને ભોગ ધરાવવાને આવતા.

૮ એક વેળા શાંતનું રાજ કરતા કરતા જમના નદીના કાંઠા પર આવ્યા.

ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય વર્ધક (ઉદ્દેશ્યનો વધારો)	વિધેય.	વિધેય વર્ધક (વિધેયનો વધારો).
૧ તપેલીનું પાણી	૦	ખળી ગયું	દેવતાથી
૨ હવા	જમીનપરની	કાંડી થાય છે	પણુ ધીમે ધીમે
૩ ઇવીમદખાનને	પાદશાહે	ઇલકાખો બધ્યા	મોટા મોટા
૪ જયશિખરી	યા હોમ કરીને	ધરથો	જુવડ ઉપર
૫ મહારાષ્ટ્રીની રી. તમાત	૦	દમદમા ભરેલી હતી	ધણી
૬ તેમણે	આખા મહાપાર કાંઠાપર	ધણી સત્તા મેળવી.	થોડા સમયમાં
૭ જત્રાણુઓ	હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી	ભોગ ધરાવવાને આ- વતા.	દહેરૂં જોવાને તથા મૂર્તિને
૮ શાંતનું રાજ	એકવેળા કરતા કરતા	કાંઠાપર આવ્યા	જમના નદીના

પ્ર૦ નીચે આપેલા શબ્દો ઉપરથી વાક્યો બનાવો.

ઉ૦ ૧ આ, કિલ્લાઓ, અગાઉના, હતા, રાજધાની, વખતમાં, રાજની.

૨ કેવાં, પાણી, બનાવ્યાં, પરમેશ્વરે, છે, પવન, અને, અગ્નિ.

૩ કરે, કોણ, એવા, વિના, શિવજી, પાળનાર, પૃથ્વીના, વાહન, કોણ, બળદનું, ખીજું.

૪ શોભીતો, ઉજળો, વળી, લાજે છે, હોવાથી, શરીરે.

૫ નાંખનારી, મને, મટાડો, શંકાઓ, બુલાવામાં, બધી, મારી.

૬ ચંદ્ર, સૂર્ય આપનારા, અજવાળું, જીવોની, કરે છે, વધારો, શક્તિમાં, તમામ, જીવન, અને, પ્રકાશી, રોજ.

૧ અગાઉના વખતમાં આ કિલ્લાઓ રાજની રાજધાની હતા.

૨ પરમેશ્વરે પવન, પાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે ?

૩ એવા પૃથ્વીના પાળનાર શિવજી વિના બળદનું વાહન ખીજું કોણ કરે ?

૪ વળી ઉજળો હોવાથી શરીરે શોભીતો લાજે છે.

૫ મને બુલાવામાં નાંખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો.

૬ અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

પ્ર૦ જાતિ કાને કહે છે ?

ઉ૦ પ્રાણીઓમાં નર અને નારીનો ભેદ હોય છે; પ્રદાર્થમાં એ ભેદ ન હતાં તે નર કે નારીની પેઠે વપરાય છે; કોઈ તો નર કે નારી બેમાંથી એકની પેઠે નથી યોજતાં. આ ભેદને જાતિ કહે છે.

પ્ર૦ જાતિ કયી કયી છે ?

ઉ૦ નર જાતિ, નારી જાતિ અને નાન્યતર જાતિ.

૩૦ નર જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરૂષપણું બતાવે છે અથવા પુરૂ-
પની પેઠે બોલાય છે. તે નર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે
પુરૂષ, બળદ, મોતીલાલ, ખડીઓ.

૩૦ નારી જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં સ્ત્રીપણું બતાવે છે, અથવા જે
સ્ત્રીની પેઠે બોલાય છે, તે નારી જાતિનું નામ કહેવાય છે.
જેમ સ્ત્રી, ગાય, ભક્ત્રી, પાટડી, જળા વગેરે.

૩૦ નાન્યતર જાતિનું નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરૂષ કે સ્ત્રીપણું કંઈએ બતાવતું
નથી, અથવા જે પુરૂષ કે સ્ત્રીની માફક બોલાતું નથી તે
નાન્યતર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે-માણુમ, પશુ, પક્ષી,
ધર, છાપરું, લોહું, પાણી વગેરે.

૩૦ જાતિ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ જેને છેડે કેવો લાગે તે નરજાતિ, જેમ-પાટડો કેવો, લાહુ
કેવો. જેને કવી લાગે તે નારી જાતિ, જેમ-નદી કેરી, પૂરી કેવી,
છોકરી કેવી. જેને કેવું લાગે તે નાન્યતર જાતિ, જેમ-કચ્છતર કેવું,
છોકરું કેવું, ઘેટું કેવું, ઘણુંકરીને જેને છેડે આ હોય તે નરજાતિ.
જેમ-છોકરો, ઘોડો, પાટડો; જેને છેડે ધ હોય તે નારીજાતિ,
જેમ-છોકરી, ઘોડી, પાટડી, વાછડી. જેને છેડે ઉ હોય તે નાન્ય-
તર જાતિ, જેમ છોકરું, લાકડું, બકરું, ઘેટું. પરંતુ આ નિયમને
અપવાદ ધણા છે. ઓઠારાંત છતાં નારીજાતિ થાય. જેમ ઘો,
જળો; ધકારાંત છતાં નર કે નાન્યતર જાતિ થાય. જેમ મોચી,
કવિ (નર) પાણી, મોતી, (નાન્યતર) ઉ કે ઉ છતાં નર કે નારી

જાતિ યાય; જેમ કે ઘણી, લાકુ, વાયુ (નરજાતિ) વસ્તુ, સાસુ, જૂ, (નારીજાતિ)

પ્ર૦ એકથી વધારે જાતિમાં વપરાય એવાં નામો કયાં છે ?

ઉ૦ ચાહ (કેવો) અને ચાહ (કેવી) સોપારી (કેવી) અને સોપારી (કેવું) ગુજરાત (કેવો) ગુજરાત (કેવી), અને ગુજરાત (કેવું). બાગ (કેવો) અને બાગ (કેવી).

પ્ર૦ વચન કાને કહે છે ?

ઉ૦ વસ્તુ એક છે કે એકથી વધારે તેનામના જે સ્વરૂપથી જણાય તેને વચન કહે છે.

પ્ર૦ વચન કયાં કયાં છે ?

ઉ૦ એકવચન ને બહુવચન.

પ્ર૦ એકવચન કાને કહે છે ?

૦ જેથી વસ્તુના એકપણાનું જ્ઞાન યાય તે એકવચન-જેમ કે છોકરો, ચોપડી, છાપડું, ઘોડી, પાટડી વગેરે.

પ્ર૦ બહુવચન કાને કહે છે ?

ઉ૦ જેથી વસ્તુના અનેકપણાનું જ્ઞાન યાય છે તે બહુવચન. જેમ કે-છોકરા-છોકરાઓ; પાઘડીઓ; ઘોડા-ઘોડાઓ; છાપરાં વગેરે.

પ્ર૦ એકવચન અને બહુવચન શી રીતે ઝાળખી શકાય ?

ઉ૦ ગુજરાતીમાં એકવચનનો કાંઈ પ્રત્યય નથી. નામનું જે મૂળ રૂપ હોય છે, તે એકવચન બતાવે છે. જેમ છોકરો, છોકરી-છાપડું, ઘોડો. બહુવચનનો પ્રત્યય ઝાળે. જેમકે રાજા એનું બહુવચન રાજાઓ, ચોપડી એનું બહુવચન ચોપડીઓ. નરજાતિ ઝાકારાંત નામનું બહુવચન બે રીતે યાય છે. ઝાનો આ

કરવાથી અને આ કરીને આગળ ઓ વધારવાથી. જેમકે છોકરો એનું બહુવચન છોકરા અથવા છોકરાઓ. નાન્યતર જ્ઞતિ ઉકારાંત નામનું બહુવચન પણ જે રીતે થાય છે. એક ઉનાં આં કરવાથી, અને આ પછી ઓ વધારવાથી. જેમ-છોકરું એનું બહુવચન છોકરાં અથવા છોકરાંઓ. જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ હોય, તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળ રૂપ રહે છે, કે તે પછી ઓ વધારાય છે. જેમકે-માણસ-માણસો; રાજ-રાજાઓ; પાઘડી-પાઘડીઓ; પશુ-પશુઓ.

નરજ્ઞતિ સિવાયનાં ઓકારાંત નામ હોય, તેમના બહુવચનમાં ઘણું કરીને નામનું મૂળ રૂપજ વપરાય છે. જેમ જજો-જજો; મોં-મોં.

પ્ર૦ એકવચનમાં રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ પાણી, સોનું, ડાંગર, રામ, રૂપું. એનું બહુવચન થતું નથી.

પ્ર૦ બહુવચનમાંજ રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ ઘઉં, મગ, અડદ, વાલ, વખાણુ, લાડ વગેરે. એનું એકવચન થતું નથી.

પ્ર૦ વિભક્તિ કેને કહે છે ?

ઉ૦ જ્યારે કોઈ નામ કે સર્વનામ વાક્યમાં આવતાં કોઈ ખીજ શબ્દ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ બતાવે, ત્યારે તેને જુદા જુદા પ્રત્યય લાગીને તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, એ રૂપને તે નામની વિભક્તિ યમ કહે છે. જેમ હું ઘેરથી આવ્યો; તે છોકરાની પાટીમાં કાણું છે; મોહન ગામમાં ફરવા ગયો.

પ્ર૦ વિભક્તિઓ કેટલી છે તે તે દરેકના પ્રત્યય કયા છે ?

ઉ૦ વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલીનો પ્રત્યય નથી; (નામનું મૂળ રૂપ રહે છે) બીજીનો પ્રત્યય-ને; ત્રીજીનો પ્રત્યય-એ, વતે, વડે; ચોથીનો પ્રત્યય-ને (એની પછી કાજ, વાસ્તે, માટે, સાથે એવા અવ્યય આવે છે); પાંચમીનો પ્રત્યય-થી, થકી; છઠ્ઠીનો પ્રત્યય-નો, ની, નું, ના, નાં, ને, છે. (સર્વનામમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય-રો, રી, રૂં, રાં તથા જો, જી, જું, જાં થાય છે.) સાતમીનો પ્રત્યય-માં, એ, વિષે, એકાદર; એ સિવાય આઠમી સંબોધન વિભક્તિ છે તેનો પ્રત્યય નથી, (મૂળ રૂપ વપરાય છે. પણ જે તે નરજાતિઓકારાંત કે નાન્યતર જાતિ ઉકારાંત હોય તો એ અને ઉંના આ થાય છે).

પ૦ અને વચનમાં વિભક્તિના પ્રત્યય તેના તેજ છે કે જુદા છે ?

ઉ૦ એકવચનમાં વિભક્તિ હોય ત્યારે નામના એકવચનને, અને બહુવચનમાં હોય, ત્યારે નામના બહુવચનને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. પ્રત્યય જુદા નથી.

પ૦ વિભક્તિ કાર્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ કેટલાંક નામનું રૂપ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ફેરવવું પડે છે, એ ફેરફારને વિભક્તિ કાર્ય કહે છે. જેમ “છોકરો” અને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવો હોય, તો “છોકરા” એવું રૂપ ફેરવવું પડે છે.

પ૦ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ક્યાં ક્યાં નામોને વિભક્તિ કાર્ય થાય છે ?

ઉ૦ ૧. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિના નામના છેડાનાં સ્વરને ઠેકાણે ‘આ’ કરવો પડે છે. જેમકે છોકરો—

છોકરાથી; છાપર-છાપરાથી.

૨. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામોને ઓ અને ઉનો આ ક્યાં પછી કે તેમને ખીલકુલ કાઢી નાંખીને ત્રીજાનો એ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે છોકરો-છોકરાએ અથવા છોકરે; ઇંકુ-ઇંકા એ અથવા ઇંકે; એજ રીતે કાષ વખત આ-કારાંત નામમાંથી આ કાઢી નાંખીને ત્રીજાનો પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે-કાકા-કાકે; મામા-મામે; દાદા-દાદે.

૩. અકારાંત નામોને અ કાઢી નાંખ્યા પછી ત્રીજાનો પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે-માણસ-માણસે (માણસ એ થાય નહિ;) પવન-પવને (પવન એ થાય નહિ).

પ્ર૦ નામની વિભક્તિઓનાં રૂપ આપો.

ઉ૦ ઓકારાંત નરજાતિ છોકરો.

એકવચન.

બહુવચન.

૧ છોકરો	છોકરા, છોકરાઓ.
૨ છોકરાંને	છોકરાને, છોકરાઓને.
૩ છોકરાએ, છોકરે.	છોકરાએ, છોકરાઓએ.
૪ છોકરાને	છોકરાને, છોકરાઓને.
૫ છોકરાથી	છોકરાથી, છોકરાઓથી.
૬ છોકરાનો-ની-નું.	છોકરાનો-ની-નું છોકરાઓનો-ની-નું
૭ છોકરામાં	છોકરામાં, છોકરાઓમાં.
૮ છોકરા	છોકરા-છોકરાઓ.

ઇકારાંત નારીજાતિ ચોપડી.

૧ ચોપડી.

ચોપડી, ચોપડીઓ.

૨ ચોપડીને.	ચોપડીને, ચોપડીઓને.
૩ ચોપડીએ.	ચોપડીએ, ચોપડીઓએ.
૪ ચોપડીને.	ચોપડીને, ચોપડીઓને.
૪૦	૪૦

ઉકારાંત નાન્યતર ભતિ ઇંડુ.

એકવચન.

ઇંડુ

ઇંડાને

ઇંડાએ, ઇંડે; ઇંડે, ઇંડાએ, ઇંડાઓએ.

ઇંડાને

ઇંડાથી

ઇંડાનો-ની-નું ઇંડાનો-ની, ઇંડાઓ નો-ની-નું-નાં.

ઇંડામાં.

ઇંડા.

બહુવચન.

ઇંડાં, ઇંડાંઓ.

ઇંડાને, ઇંડાઓને.

ઇંડાંને, ઇંડાંઓને.

ઇંડાંથી, ઇંડાંઓથી.

ઇંડાંમાં, ઇંડાંઓમાં.

ઇંડાં, ઇંડાંઓ.

લાડુનાં રૂપ.

લાડુ.

લાડુને.

લાડુએ.

લાડુને.

૪૦

લાડુ, લાડુઓ.

લાડુને, લાડુઓને.

લાડુએ, લાડુઓએ.

લાડુને, લાડુઓને.

૪૦

વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ.

પ્રશ્ન—તમે કોના રાજ્યમાં રહો છો ?

ઉત્તર—શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના.

પ્ર૦—એ રાજ્ય કયા ભાગમાં આવેલું છે ?

ઉ૦—ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં.

પ્ર૦—ગાયકવાડી રાજ્યના રાજકિય વિભાગો કયા છે, તે તે ક્યાં આવ્યા ?

ઉ૦—૧ વડોદરા પ્રાંત, ૨ નવસારી પ્રાંત, ૩ કઠી પ્રાંત તે ૪ અમરેલી પ્રાંત. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં કઠી પ્રાંત છે, મધ્ય ભાગમાં વડોદરા પ્રાંત છે, દક્ષિણ ભાગમાં સુરત જીલ્લાની સાથે સેળમેળ નવસારી પ્રાંત છે, અને કાઠીઆવાડમાં કેટલોક છુટા છવાયો મુલક છે તેને અમરેલી પ્રાંત કહે છે.

પ્ર૦ ગાયકવાડ સરકારની અસલ રાજધાની ક્યાં અને હાલની ક્યાં ?

ઉ૦ અસલ રાજધાની સોનગઢ તે નવસારી પ્રાંતમાં છે, તે હાલની રાજધાની વડોદરા તે વડોદરા પ્રાંતમાં છે.

પ્ર૦ આપણા દેશમાં ક્યાં ક્યાં જાતનો પાક થાય છે ?

ઉ૦ કપાસ, અપીણ, શેરડી, ઘઉં, ડાંગર, અનેક જાતનાં કઠોળ તથા પુષ્કળ ફળફળાદિ થાય છે. નવસારી પ્રાંતના આગાયતી, ગામોનો મેવો ઘણો વખણાય છે.

પ્ર૦ ગાયકવાડી રાજ્યમાં ક્યાં ક્યાં જાતનાં લોક વસે છે ?

- છં. હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી.
- પ્રં. સુધારામાં પાછળ પડેલી જાતો કયી છે ?
- છં. કોળી, ભીલ, ધાણુકા, તળાવીઆ, દુબળા, ચોધરા, અંત્યજ વગેરે.
- પ્રં. આ જાતોને સુધારવા શ્રીમંતે શા ઉપયોગ લીધા છે ?
- છં. શ્રીમંતે કૃપાવંત યજ્ઞને પુસ્તક સામાન મહત આપી ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી બ્રાહ્મિણો વગેરેની સવડ કરેલી છે.
- પ્રં. હિંદુઓ કયા કયા ધર્મ માને છે ?
- છં. વેદધર્મ માનનારા, તેમાં કેટલાક શિવમાર્ગી, કેટલાક વૈષ્ણવ, કેટલાક સ્વામીનારાયણ પંથના, કેટલાક આર્યસમાજ અને કેટલાક જૈન ધર્મ પાળનારા છે.
- પ્રં. મુસલમાનો કયા પંથના છે ને તે કોને માને છે ?
- છં. કેટલાક શીયાપંથના ને કેટલાક સુન્ની પંથના છે, તેઓ મહમદ પેગંબરને માને છે.
- પ્રં. પારસીઓ કોને માને છે ?
- છં. જરથોસ્તને માને છે. તેઓ આતસ બહેરામને અથવા અગ્નિને પવિત્ર ગણીને ખોદાની બંદગી કરે છે.
- પ્રં. ગાયકવાડી રાજ્યની રૈયતમાં નાત જાતનો ભેદ છતાં સંપર્થી વર્તવાનું કારણ શું ?
- છં. માતૃભ્રૂમમાં વસનારા સહુ બાધચારાથી વર્તે છે, પ્રજાના કોઈ વગને અદાવત કે વેર જેવું રાખતા નથી, પોતે એક દેશનાં સંતાન છીએ એવું અભિમાન છે, પોતાના રાજ્ય માટે મોટી માનની લાગણી ધરાવે છે, પોતપોતાના રીતરિવાજ પાળવાની છુટ હોવાથી બંધુતામાં ઉમેરો થાય છે, આખા રાજ્યના

લોકો એકજ કાયદાને માન આપે છે, અને રાજ્યકર્તા તે કાયદા પ્રજાની સમ્મતિથી અમલમાં મૂકવાને આતુર રહે છે. આ કારણથી રાજ પ્રજા વચ્ચે ઘણો પ્રેમ રહે છે અને સંપત્તિ ચાલે છે.

પ્ર૦ હિંદુઓ કયા વંશના ગણાય છે ?

ઉ૦ આર્યવંશના.

પ્ર૦ આર્ય લોકો આ દેશમાં કયારે આવ્યા અને તે વખતે તેમનામાં વર્ણભેદ કયા હતા ?

ઉ૦ લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર આવ્યા; તે વખતે તેમનામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એવા વર્ણભેદ હતા.

પ્ર૦ આ વર્ણો પૈકી રાજ્ય કરવાનું કામ કોણુ કરતા ?

ઉ૦ ક્ષત્રિયો.

પ્ર૦ ઘણાં વર્ષો ઉપર દારકાંમાં કોનો અમલ ચાલતો ?

ઉ૦ યદુવંશના મહાન પ્રતાપી કૃષ્ણનો. એમને હિંદુઓ ઈશ્વરનો અવતાર માનતા હતા. કૌરવ પાંડવના મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોએ શ્રી કૃષ્ણની મદદથીજ જીત મેળવી હતી.

પ્ર૦ યદુવંશમાં કિપ્તન થયેલાને શું કહે છે ?

ઉ૦ તે બધા યાદવ કે જાદવ કહેવાય છે. એ વંશમાં કૌરવી પ્રખ્યાત રાજા શ્રી કૃષ્ણ થયા હતા, તેમની રાજધાની દારકા હતી, તેને દારામતી પણ કહે છે.

પ્ર૦ યદુવંશ પછી ગુજરાતમાં કોનો અમલ ચાલુ થયો ?

ઉ૦ સેંદ્ધો વરસે મૌર્ય વંશના રાજાઓનો અમલ ચાલુ થયો.

પ્ર૦ એ વંશમાં પ્રખ્યાત રાજા કયા થયા ? તે તે કાળી પ્રખ્યાત થયા ?

- ઉં ચંદ્રચુમ અને અરોહ-તેમાં અરોહ રાજની કીર્તિ દેશ દેશ-
વર પહોંચી હતી, તેણે અનેક લોકોપયોગી કામો કર્યા હતાં.
પ્રજાને સુખી કરવાનો રાજનો ધર્મ છે એમ સમજીને તેણે
ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને દવાખાનાં બંધાવ્યાં હતાં;
તેમજ કેળવણીને અર્થે અનેક ડેકાણે નીતિબોધના લેખો કોત-
રાવ્યા હતા, તેમાંના કોઈ કોઈ આજે પણ જોવામાં આવે છે.
- પ્રં આ વખતે ગુજરાતના કેટલા ને કયા ભાગ કરવામાં આવ્યા
હતા ?
- ઉં ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧ સૌરાષ્ટ્ર ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર
થયું છે, તેની રાજધાની દારકાં હતી. ૨ ગુજરાતના ઉત્તર
ભાગને આનર્ત કહેતા, તેની રાજધાની વૃદ્ધનગર જેને હાલ
વડનગર કહે છે તે હતી. ૩ લાટદેશ મહી અને તાપી ન-
દીની વચ્ચેના ભાગને લાટ દેશ કહેતા.
- પ્રં શ્રીકૃષ્ણના સમય પછીના રજપૂતો કોના ઉપાસક હતા ?
- ઉં સૂર્યના ઉપાસક હતા, તેથી ઇતિહાસમાં સૌર રજપૂતોના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સૌરનું ખીજું નામ ચાવડા હતું.
- પ્રં આ રજપૂતોને કોની સાથે સંબંધ હતો ?
- ઉં વલ્લભીવંશના વલ્લભીપુરના રાજાઓ સાથે.
- પ્રં વલ્લભીપુરના રાજ્ય વિષે શું જાણો છો ?
- ઉં ભાવનગરની ઉત્તરે થોડા ગાઉ ઉપર વળાગામની પાસે આ
શહેર હતું, ત્યાં વલ્લભીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા,
તેનો મૂળ પુરૂષ ભદ્રાક હતો, એ શિવમાર્ગી હતો, એ રાજ્ય-
માં કેટલાક રાજાઓ થયા, છેલ્લો રાજા શિલાદિત્ય હતો,
તેનો પરાભવ થવાથી રાજ્યની પડતી થઈ, ત્યારે તેમાંના

કેટલાક રજપૂતો પંચાસર જઈ રહ્યા, ત્યાં રાજ્ય સ્થાપનાર ચાવડા વંશના કહેવાય છે.

પ્ર૦ પંચાસર વિશે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એ કચ્છના રણની કોરે આવેલું છે, હાલ તે રાધનપુરના નવાળના તાબામાં છે. ૪૦ સ૦ ના સાતમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં જયશિખરી નામે ચાવડા વંશનો પ્રતાપી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો, તેને કચ્છાણુ નગરના જૂવડ રાજા સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તે હાર્યો, મરાયો તે પંચાસરના રાજ્યનો નાશ થયો.

પ્ર૦ જયશિખરી ને જૂવડ રાજા સાથે લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ જયશિખરીના રાજ્યમાં શંકર નામનો કવિ હતો, તે એક વખતે જૂવડ રાજાના દરબારમાં જઈ ચઢ્યો, જૂવડે તેને પૂછ્યું કે-કવિરાજ તમે ક્યાંથી આવો છો ? ને તમારું નામ શું ? કવિએ જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ મારું નામ શંકર છે, હું ગુર્જર દેશથી આવું છું, મારા નગરનું નામ પંચાસર છે, તેમાં લક્ષ્મીનો નિરંતર વાસ છે, તે ઈંદ્રપુરી સમાન છે, ત્યાં વસનારને સ્વર્ગમાં પણ જવાની ઇચ્છા થતી નથી, ત્યાં ચાવડાવંશનો જયશિખરી રાજા રાજ્ય કરે છે. તેની પટરાણી રૂપસુંદરી છે, તેની જોડ શોધી જડે તેમ નથી. રાણીનો ભાઈ સુરપાળ ડાહ્યા ને શરવીર છે. જયશિખરી અને સુરપાળ ભેગાં મળે તો ઈંદ્રને પણ ઈંદ્રાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે, ગુર્જરાત તે પૃથ્વીનો ઉત્તમ ભાગ છે, ત્યાં સરસ્વતીનો વાસ છે. મેં भारी વિદ્યા ત્યાંજ મેળવી છે, અને ત્યાંથીજ હું દ્વિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. આવાં તેનાં વખાણુ સાંભળીને જૂવ-

ડને ગુજરાત જીતવાનું મન થયું. પોતાના પટાવતોને બાલાવી ચઢાઈની તૈયારી કરવાનું ફરમાવ્યું.

૨૦ આ લડાઈનું શું પરિણામ આવ્યું ?

૬૦ જયશિખરી કાયર નહતો, ભૂવડનું લશ્કર પંચાસર નજીક આવ્યું જાણી તેણે ભૂવડના સરદાર મિહિરને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું, લડાઈ થઈ તેમાં જયશિખરીના સૈન્યે શત્રુઓને ઘાસતી પેટે કાપી નાંખ્યા, કેટલાક સરદારોને માર્યા, કેટલાક તો નાશી ગયા, ને સેના પાયમાલ થઈ ગઈ, તેથી મિહિર પાછો ગયો. ત્યાં ભૂવડે લશ્કરમાં આવી શુર ચઢાવી પોતે ગુજરાત ઉપર આવ્યો, લડાઈ થઈ તેમાં શુરપાળે ભૂવડને હરાવ્યો, ભૂવડની સેનાએ ખાવન દિવસ સુધી હલ્લો કર્યો, પણ ચાવડાએ તેમને ફાવવા દીધા નહિ. આખરે જખરો રણસંગ્રામ થયો, ભાટ લોકોએ લશ્કરને ખૂબ શુર ચઢાવા માંડ્યું, જખરી લડાઈ થઈ; પણ ભૂવડનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ, ત્યારે સુરપાળને ફેડવાનું કર્યું, પણ તેણે ભૂવડનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી ભૂવડ ક્રોધે બરાયો, ને બચંકર લડાઈ થઈ, તેમાં પંચાસરનો કિલ્લો ભૂવડે તોડયો, ને જયશિખરીને શરણે આવવાનું કહ્યું, તેણે જવાબ વાળ્યો કે શરણે મળતે જીવવા કરતાં મરવું સાઈ. મારાં દેહ કરતાં મારી કીર્તિ વધારે પ્રિય છે. છેવટે તે મરણીએ થઈ લડયો, તેમાં તે મરાયો અને અમરયશ પ્રાપ્ત કરતો ગયો.

૨૦ વનરાજનો જન્મ શી રીતે જ્યાં થયો, ને કેવી રીતે ઉછર્યો ?

૬૦ જયશિખરીને લાગ્યું કે લડાઈમાં હવે ભૂવડ સામે ટકાશે નહિ. તેથી તેણે પોતાની રાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવતી હતી તેને

કોઈ નિર્ભય જગાએ વનમાં મૂકી આવવાને સુરપાળને કહ્યું, તે તેને આહ્વાણોના આશ્રયે મૂકી આવ્યો, તેમણે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું, વનમાં રાણીને કુંવર સાંપડ્યો, તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. આહ્વાણો પાસે તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તેને પુરાતન વાતો સાંભળવાનો ધણો શોખ હતો તેની જન્મ-ભગ્નિ વનોડ કરીને એક નાનું ગામ વઢિયારમાં છે. શીલગુણુ-સુરિ નામે એક જૈન સાધુએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું હતું. તેના મામા સુરપાળની દેખરેખ નીચે તે મોટો થયો. તે બહુ બલાદુર ને પરાક્રમી હતો; પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો તેણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. એક વખત કનોજના રાજાનું સૈન્ય ગુજરાતમાંથી ખંડણી ઉધરાવી જતું હતું, તેને વનરાજે છતી ચોવીસ લાખ સુવર્ણની મહારો પડાવી લીધી, તે ધણું-દ્રવ્ય મેળવ્યું.

પ્ર૦ વનરાજે ક્યાં અને કેવી રીતે રાજ્ય સ્થાપ્યું ?

ક્ર૦ વનરાજે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું તે વડે અણહિલપુર નામે નગર બંધાવી તેનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું, તેનું કારણ એ કે અણહિલ નામે ભરવાડે તેને રસ્તા બતાવ્યા હતા, તે ઉપકારનો બદલો વાળવાને એ શહેરનું નામ એના નામને જોડીને પાડ્યું. પચાસ વર્ષની વયે તેણે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શ્રીદેવી નામે વાણિએણે એની પરાણા ચાકરી કરી હતી, તેથી તેને હાથે તિલક કરાવ્યું. ચાંપો નામે એક સ્વપરાક્રમી અને યુદ્ધકળામાં પ્રખ્યાત વેપારી હતો તેને તેણે પ્રધાન બનાવ્યો. તેણે પાછળથી ચાંપાનેર વસાવ્યું કહેવાય છે. શીલ-ગુણુસુરિએ રૂપચુંદરીની પરાણા ચાકરી કરી હતી, તેથી તેને

અણહિલપુરમાં તેડાવી રાખ્યો, તે દેરાસર બધાવી પચાસર પારસનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી; ત્યાં રાજજીવ સહિત વનરાજની મૂર્તિ પધરાવી.

પ્ર૦ વનરાજના ગુણ કહો.

ઉ૦ તે શિવ ભક્ત હતો, પણ તે ધણો કૃતજ હતો. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો અને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન આપતો. એણે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું તે દરમ્યાન થોડો સુખી હતા.

પ્ર૦ ચાવડા વંશ પછી કયા વંશનું રાજ્ય થયું ?

ઉ૦ સોલંકી વંશનું.

પ્ર૦ સોલંકી વંશનો મૂળ પુરુષ કોણ ? ને તેણે કી રીતે રાજ્ય મેળવ્યું ?

ઉ૦ મૂળરાજ સોલંકી તે જયશિખરીને મારનાર બૂવડનો વંશજ હતો. તેનો મામો ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજ સામતસિંહ હતો, તેનો વધ કરીને ગાદીએ બેઠો.

પ્ર૦ સોલંકી વંશમાં પ્રખ્યાત રાજ્યો કયા થયા ?

ઉ૦ મૂળરાજ, બીમદેવ, કરણ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

પ્ર૦ મૂળરાજ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એણે રાજ્ય ધણું વધારીને આબાદ કર્યું હતું. એણે સિદ્ધપુર જોને શ્રીસ્થળ કહે છે ત્યાં રૂદ્રમાળનું દહેરું બંધાવ્યું.

પ્ર૦ બીમદેવ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ મૂળરાજ પછી તે ચોથો રાજ થયો. એના વખતમાં મગની વંશના મહમદ સુલતાને ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરી. એ બાદ શાહ મૂર્તિઓનું ખંડન કરવામાં બહુ માન સમજતો. એણે ૬૦ સં ૧૦૨૪માં સોમનાથ ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે રજપૂતો

એની સામે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા. મહમદને ઘણી મુશ્કેલીયા
જન્મ મળ્યો, સોમનાથના મંદિરમાંથી તે પુષ્કળ સોનું, રૂપું
વગેરે લઈ ગયો.

પ્ર૦ કરણ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ કરણની પાસે કોઈ ચિતારો ઘણી છપ્પીઓ લઈને આવ્યો હતો,
તેમાંની એકમાં એક ખૂબ સુરત કુમારિકાનું ચિત્ર હતું, તેનાં
વખાણ કરી તે કોણ છે તેની પૂછપરછ કરી; ચિતારાએ કહ્યું
કે દક્ષિણમાં આવેલા ચંદ્રપુરના રાજની આ કુંવરી છે ને તે
કુંવારી છે. તેથી તેણે મીનજાદેવી સાથે લગ્ન કર્યાં. એ મી-
નજાદેવીએ અણહિલપુરની ગાદીના સૌથી પ્રતાપી પુરુષ સિદ્ધ-
રાજને જન્મ આપ્યો.

પ્ર૦ મીનજાદેવી શાથી પ્રખ્યાત થઈ ?

ઉ૦ કરણ રાજ ગુજરી ગયા ત્યારે સિદ્ધરાજની ઉંમર ત્રણ વર્ષની
હતી, તેથી રાજ્યનો કારભાર તેની મા મીનજાદેવીએ કરવા
માંડ્યો, તેણે પોતાના કારભારમાં સુંદર તળાવો બંધાવ્યાં.
એક વીરમગામમાં મુનસર, ખીજું ઘોળકાનું મલાવ અથવા
મીનલ-એ તળાવની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે દૂર
થાય તો તળાવની સુંદરતા વધે તેમ હતું, તેથી તેને ઘણું
દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું, પણ માલિકે આપવાની ના કહી તો પણ
જેરણુક્રમ ન કરતાં રહેવા દીધું; એવી તે ન્યાયી હતી

પ્ર૦ સિદ્ધરાજ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ ત્રીસ્થળના બ્રાહ્મણોને બાબરીઆવાડનો એક બર્ખર નામે
સરદાર ત્રાસ આપતો હતો તેને હરાવીને કેદ પકડ્યો. મૂળ-
રાજે શ્રદ્ધાળનું દહેઈ બંધાવવા માંડ્યું હતું તે સિદ્ધરાજે પ્રે

કરાવ્યું. જુનાગઢના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને માર્યો, તે તેનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. વળી માળવાના રાજા યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઈ કરી તેને ક્રેદ પકડયો, અને તેનું નાજ્ય ખાલસા કર્યું. વળી ખુદલખંડ ઉપર સ્વારી કરી હતી. આખો સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત જીતી લીધો હતો. એણે રાજ્યની સીમા ખૂબ વધારી હતી, અને ઘણે જાગે સુધી તેની આજ્ઞા ફરતી હતી. આ વખતનો અણહિલવાડનો દમામ ઘણો ભારે હતો, આખા દેશમાં તે પૈસાદાર શહેર ગણાતું હતું, ત્યાં રાજવાડાઓ, ટંકશાળાઓ, ખાગબગીચા, શાળાઓ, અને પાઠશાળાઓ હતાં-વિદ્યાને સારો આશ્રય મળતો, વિદ્યાનો તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ સંબંધી વિષયો શીખતા અને શીખવતા-આ રાજ્યએ અણહિલવાડમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું. સને ૧૨૩૩ માં તેનો કાળ થયો.

પ્ર૦ રાણકદેવી વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ જુનાગઢ પાસેના એક ગામમાં કુંભારને ત્યાં એક રાણકદેવી નામે કન્યા હતી, તેને પરણવાને સિદ્ધરાજે વિચાર કર્યો, એટલામાં જુનાગઢનો રાજા રાખેંગાર તેને પરણી ગયો, સિદ્ધરાજે આથી ગુસ્સે થઈ જુનાગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી રાખેંગારને હરાવીને માર્યો. રાણકદેવીને કંઈ પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજ વઢવાણ આવ્યો, ત્યાં તે સતી થઈ. કહે છે કે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીના બે પુત્રોને નિર્દયતાથી મારી નાંખ્યા.

પ્ર૦ રૂપમાળ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યના કડીપ્રાંતમાં સિદ્ધપુર નામે એક રેલ્વે સ્ટેશન છે, તેને પહેલાં શ્રીસ્થળ કહેતા હતા,

એની ત્રણ બાજુએ સરસ્વતી નદી વહે છે, તેથી તેનું સૈદ્ધ્ય ધણું સારું છે. અણહિલવાડની માદીએ મૂળરાજ સોલંકી ઇ. સ. ૯૬૧ માં આવ્યો, તેણે શ્રીસ્થળમાં રૂદ્રમાળનું દહેરું બાંધવું શરૂ કર્યું, તેનો કેટલોક અધુરો રહેલો ભાગ સિદ્ધરાજ જયસિંહે પૂરો કરાવ્યો. એ દહેરાનો ધણો ભાગ આજે પડી ગયો છે, પણ જે થોડા સ્તંભો તથા એક કમાન ઉભાં રહ્યાં છે તે ઉપરથી તેને બાંધનાર કારીગરો કેવા બાહોશ હશે, તેનો ખ્યાલ આવે છે. એની પડોશમાં એક મસીદ નજરે પડે છે, તે દીક્ષીના પાદશાહ અઘાઉદ્દીને રૂદ્રમાળ તોડ્યું ત્યારે તેનો કેટલોક ભાગ મસીદ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. સિદ્ધરાજે રૂદ્રમાળ પૂરું કરાવ્યું, તેની યાદગીરીમાં તેણે શ્રીસ્થળ નામ બદલી સિદ્ધપુર પાડ્યું.

પ્ર૦ રૂદ્રમાળનો જે ભાગ છે તે જળવી રાખવાની તજવીજ કોણે કરી છે ?

ઉ૦ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં દુઃકાળ પડ્યો, તે વખતે ઢોરોને તથા માણસોને ધણું સોસવું પડ્યું, તેથી શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ મહારાજની સ્વારી સૈયતની સ્થિતિ જોવા સારૂ કડી પ્રાંતમાં નીકળી હતી, ત્યારે સિદ્ધપુરની મુલાકાત શ્રીમંતે લીધી હતી. તે વખતે શ્રીમંતે રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું તથા તેની આસપાસ એક બાગ બનાવવાનું ફરમાન કર્યું છે.

પ્ર૦ રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ આવી પ્રાચીન વખતની ઈમારતો જળવી રાખવાથી આપણા પ્રાચીન ગૌરવનું ભાન થાય છે, આજની અને તે કાળની સ્થિતિમાં કેટલો અંતર પડી ગયો છે તે જણવાનું મની આવે.

છે. મૂળરાજ સોલંકી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા શુર પુરૂષો આપણા દેશમાં થઈ ગયાની યાદગીરી તાજી રહે, જે દેશના કારીગરોએ રૂદ્રમાળ બાંધ્યું છે ત્યાંના કારીગરો શું ન કરી શકે એવું અભિમાન ગુજરાતીઓના મનમાં જાગત રહે, શિલ્પ અને ખીજી કારીગીરીના ભવ્ય સુંદર નમુનાઓ અનેક સ્થળે આજે દીઠામાં આવે છે, તેમાં રૂદ્રમાળની પણ ગણના થતી હોવાથી શ્રીમતે તેને જાળવી રાખવાની તજવીજ કરી છે. તેથી આવા એક પ્રજાપાલક અને દેશ હિતચિંતક નરેશનો કેટલો ઉપકાર આપણે માનવો જોઈએ.

પ્ર૦ જશમા ઝોડણુ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ મહારાજ સિદ્ધરાજ સોલંકીની આગળ માળવાના કોઈ માણસે જશમા ઝોડણુના રૂપનાં વખાણુ કર્યાં, તે ઘણી ખૂબસુરત હતી, તેથી તેને મેળવવા માટે તેણે પાટણુ ખાસે સહઅલિંગ તળાવ ખોદાવવા માંડ્યું. તે માટે માળવેથી ઘણા ઝોડ તથા ઝોડણુને ખોલાવી, તેમાં જશમા પણ તેના ઘણી સાથે આવી હતી. સિદ્ધરાજે બધા ઝોડને શહેર બહાર અને જશમાને મહેલમાં ઉતારો આપવા કહ્યું; પણ જશમાએ તેમ કરવા ના કહ્યું, ને કહ્યું કે “મહેલમાં તો રાણીઓ સુવે, ઝોડણુને તો ભોંય ઉપરજ પડી રહેવું શોભે.” તેથી તે શરમિદો થઈ ગયો. સિદ્ધરાજે તેને લલચાવવા ઘણી તજવીજ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. છેવટે તળાવ ખોદવાનું કામ પુરું થતાં બધાંની મજુરી ચુકવી, અને જશમાને કહ્યું કે તારી મજુરી પાછળથી ચુકવીશું, તું હમણાં અહિં રહે. પણ જશમા મજુરીની રૂકાર કર્યા વગર બધાની સાથે ચાલી નીકળી. રાજાએ આ

વાત જાણી અસ્વાર યદ તેની પાછળ મોઢરા સુધી ગયો. કેટલાક ઝોડને ઠેર માર્યા, તેથી જશમાએ પેટમાં કટારી મારી જમતને જણાવ્યું કે સતીત્વ અને શીલની આગળ રાજવૈભવ તથા રાજમહેલના રંગ વિલાસો કંઈ વિસાતમાં નથી. મરતાં મરતાં જશમાએ શ્રાપ દીધો કે “એના તળાવમાં પાણી રહેશે નહિ.”

પ્ર૦ માયા ઢેડ વિષે શું જાણે છે ?

ઉ૦ સહસ્રલિંગ તળાવમાં પાણી સૂકાએલું સિદ્ધરાજે જોયું, ત્યારે જોશીઓને પૂછતાં એમ ઈર્ષ્ય કે એક માણસનો ભોગ અપાય તો શ્રાપ મટી જાય તેથી માયો નામનો ઢેડ મરવા તૈયાર થયો. માયાએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો તેથી તળાવમાં પાણી રહેવા લાગ્યું. દેશ સેવા માટે માયાએ પ્રાણ આપ્યો તેના બદલામાં રાજાએ ઢેડ લોકોને કેટલાક કિમતી હક્કો આપ્યા. મોટાની મુખાઈથી આ રીતે યતું તુકસાન નાના માણસે પોતાના ઉદાર દીલથી અટકાવ્યું.

પ્ર૦ કરણસાગર તળાવ વિષે શું જાણે છે ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં પહેલાં બીલ અને કોળીઓનું જંતર વધારે હતું, તેઓ પ્રજાને અનેક રીતે રંગડતા. તેમનો એક સરદાર આશોબીલ અમદાવાદ પાસેના આશાવળ ગામમાં રહેતો હતો, રાજા કરણ સોલંકીએ તેના ઉપર અદાઈ કરી હરાવીને માર્યો. તેની યાદગીરી માટે રાજાએ પોતાના ઇષ્ટ દેવને નામે બે દેહરાં બંધાવ્યાં, અને પાટણની દક્ષિણે થોડે છેટે મોઢરા ગામ પાસે એક કરણસાગર નામનું સરોવર બંધાવ્યું, તે દેશ મેલતું

કહેવાય છે. તેની ભાંગી તૂટી નિશાનીઓ હાલ જોવામાં આવે છે. તળાવની બાંધણી કેવી હતી તે કંઈ નક્કી કહી શકાય તેમ નથી; પણ તેની યોજના કાંઈક નીચે પ્રમાણે હતી. આપણા રાજ્યમાં આવેલા ખેરાળુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણુ નામે નદી વહેતી આવે છે, તેનું પાણી કરણસાગરમાં એકઠું થતું હતું. આ પ્રમાણે રૂપેણુના પાણીથી સને ૧૮૧૪ મુઘી પાણીથી ભરપૂર રહ્યું. આગલ્યા વર્ષે કાળ પડેલો હોવાથી આ વર્ષમાં એટલો વરસાદ થયો કે રૂપેણુના પાણીના મોટા જોસથી તળાવ ચારે કાંઠે ઠાટી નીકળ્યું, અને રૂપેણુની બેડીઓ તૂટી ગઈ. આ પ્રમાણે કુદરતે માણુસની કૃતિને ક્ષણવારમાં ધુળ-ધાણી કરી નાંખી, અને કરણસાગર ઉજ્જડ થઈ ગયું.

પ્ર૦ વિમળશ્યા વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એ અશ્વહિલવાડના રાજા પહેલા ભીમદેવનો સરદાર હતો, એણે આપુના રાજા ઉપર છત મેળવી ચિત્રકૂટ શિખર મેળવ્યું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૨માં એણે આ શિખર ઉપર કેટલાંક દહેરાં બંધાવ્યાં; તેમાં આદિનાથ ભગવાનનું દહેરું બહુ વખણાય છે. આ સિવાય બીજાં ઘણાં દહેરાં બંધાવ્યાં છે, તેને દેલવાડાનાં દહેરાં કહે છે. તે અમદાવાદથી અજમેર તરફ જતી જે રજપૂતાના માળવા રેલ્વે છે, તેના આયુરોડ (ખરેડી) ના સ્ટેશનથી લગભગ અઢાર માઇલ ઉપર આપુના ડુંગર ઉપર આવેલાં છે. શ્રાવક લોકો સુંદર આરમમાંથી ભવ્ય અને રમણીય દેવાલયો બંધાવવા પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચતા. આપુનાં અને પાલીતાણાનાં તેમનાં દહેરાં બંધાવતાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. ત્યાં જૈનો જત્રાઓ જાય છે

અને પરધર્મીઓ પણ અસલના વખતનું કેવું સુંદર કામ આપણા દેશમાં થતું, તે જોવા દેવવાડે જાય છે; અને દહેરાનું નક્શી કામ જોઈને ખુશી થાય છે.

પ્ર૦ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એ રાણા વીરવજળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, વીરવજળ ધોળકાનો રાણો હતો. તેજપાળે સને ૧૨૩૧માં આપુ પર્વત ઉપર દેરાસર આપ્યું, તેના લેખમાં વીરવજળને મહા મંડલેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડ્યું છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ બાઈઓ હતા, તેઓ નાતે પોરવાળ વાણીઆ હતા, અને જૈનધર્મ માનતા હતા. તેઓ અને બાગ્યશાળી હતા. રાણો તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો; ખીજા કોઈનું કશું સાંભળતો નહતો. અને બાઈઓએ રાજનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. વિમળશા, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ આજે નથી પણ તેમણે કરેલા દાન ધર્મથી તેમનું નામ હજી સુધી રહ્યું છે, જ્યાં સુધી દેલવાડાનાં સુંદર અને ભવ્ય દેવાલયો રહેશે ત્યાં સુધી તેમની કીર્તિ અચળ રહેશે.

પ્ર૦ સોલંકી વંશ પછી ગુજરાતમાં કયા રજપૂતોનું રાજ્ય થયું ?

ઉ૦ વાઘેલા વંશના.

પ્ર૦ વાઘેલા વંશનો જાણુવા લાપક રામ કોણ હતો ? ને તેનામાં કેવા ગુણ હતા ?

ઉ૦ કરણુધેલો એ ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા થયો. એનાં લક્ષણો રાજને છાજે તેવાં નહતાં. રાજપદના અભિમાનવાળો અને હોશિઆર છતાં અવિચારી હતો. તેમજ વિષયી પણ હતો.

પ્ર૦ અલ્લાઉદ્દીનને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ લાવવાનું શું કરણ ? તે તેનું શું પરીણામ ?

ઉ૦ કરણધેલાનો પ્રધાન માધવ હતો, તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી ધણી ખૂબસુરત હતી. રાજ્યે તેનું દગાથી હરણ કર્યું, તેને લઈ જતાં અટકાવવાને માધવનો ભાઈ કેશવ બહુ મથ્યો, પણ તેનો પ્રાણ ગયો. તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી પતિના મરણ પાછળ સતી થઈ. આથી માધવને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાનું વેર લેવા દિલ્હી ગયો, ત્યાં મુસલમાન બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન રાજ્ય કરતો હતો, તેને ગુજરાત જતી લેવા લલચાવ્યો, તેણે પોતાના ભાઈ અલ્લખાનને લશ્કર આપી મોકલ્યો. રાજ્ય બહારથી લડ્યો, પણ આખરે હાર્યો, અને પોતાની બે દીકરીઓને લઈને બાગલાણુ જતો રહ્યો. કરણની રાણી કૌલાદેવીને દિલ્હી લઈ ગયા, તે અલ્લાઉદ્દીનની બેગમ થઈ. બેકુંવરી-ઓમાંથી દેવળદેવી પણ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈ, તે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ખીજરખાન વેરે પરણી. આ પ્રમાણે સને ૧૨૯૭ માં ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. રાજ્ય કરણ સને ૧૩૦૪ માં રઝળી રખડીને મુઝ્યો.

પ્ર૦ પેટ ખજે પણ ગામ ન બાજો એટલે શું ?

ઉ૦ માધવની સ્ત્રીનું રાજ્ય કરણે હરણ કર્યું, તે કેશવને માર્યો, તેની માધવને લાગણી થવાથી દિલ્હી જઈ ગુજરાત જતી લેવા અલ્લાઉદ્દીનને કહ્યું, તેથી ત્યાંથી લશ્કર આવીને ગુજરાત જતી લીધું. એટલે પોતાના વેર ખાતર પોતાની જન્મભૂમિને દુઃખ દીધું. માધવે ખાનગી વેર માટે પોતાની જન્મભૂમિ ઉપર આવું બયંકર સંકટ આણી નાંખ્યું એ સારું ન કર્યું.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં લોક સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ૦ આશરે ૭ સૈકાં સુધી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય રહ્યું, તે દર-

મ્યાન લોકની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી; ગુજરાત રજપૂતોના હાથમાં આવ્યું, તે વખતના કરતાં તેમની પાસેથી ગયું ત્યારે તે વધારે આબાદ થયેલું હતું. પાલીતાણા, આણુ, સિદ્ધપુર અને પાટણનાં સુંદર મંદિરો અને દેવાલયો, તેમજ તેમનાં બંધાવેલાં અનેક જળાશયો, તથા તેમણે આબાદ કરેલાં નાનાં મોટાં નગરો અને કસબાઓ હજી મોજુદ છે; તેમના વખતની આબાદીની તે વખતનાં વાવ, કૂવા, તળાવો, દહેરાઓ તેમજ મંદિરો સાક્ષી પૂરે છે. સાતમા સૈકામાં એક ચિનાઈ મુસાફરે આપણા દેશની મુલાકાત લીધી હતી, તેના કહેવાથી જણાય છે કે વલ્લભીપુરના વતનીઓ દરિયા માર્ગે બહુ સારો વેપાર ચલાવતા, પ્રાંતના કિનારા ઉપર કેટલાંક બંદરો આવેલાં હતાં; અને પરદેશ સાથેના બહોળા વેપારને લીધે લોકોએ પુષ્કળ દોલત એકઠી કરી હતી. રાજનગરમાં આશરે સો કુટુંબો કરોડાધિપતિ ગણી શકાય એવી આબાદ અને સુખી સ્થિતિમાં હતાં.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં ધર્મ અને કેળવણીની સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, અને જૈનધર્મ ચાલતો. ધર્મ સંબંધી પંડીતોના વાદવિવાદ યતા, પણ ઝઘડા યતા નહિ. વળી એક ધર્મના રાજ્યો ખીજા ધર્મના માતનીય પુસ્કોનો સત્કાર કરતા. કોઈ કોઈવાર અન્ય ધર્મનાં લોકોને આમે ઈનામમાં મળતાં. પણ ધર્મની ખાખતમાં કોઈ પ્રકારનો જુલમ થતો નહિ.

કુળવણી માટે રાજ્ય તરફથી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી નહોતી. કોઇ કોઇ સ્થળે બ્રાહ્મણો શાળાઓ ચલાવતા, તેમાં લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવતું. કોઇ કોઇ શાળાઓમાં ધર્મનું વ્યાકરણનું તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા હતી. આવી સંસ્થાઓના ચાલકો વિદ્વાન પંડિતો અને આદ્ય પુરુષો હતા. આ લોકોને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય મળતો. કોઇને વર્ષાસન તો કોઇને જમીન ધનામમાં મળતી.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમત્રમાં મહેસુલ સંબંધી વ્યવસ્થા કેવી હતી ?

ઉ૦ ભાગ વટાણથી મહેસુલ વસુલ લેવામાં આવતું. રાજ્ય તરફથી મંત્રીઓની નીમણૂક કરવામાં આવતી; અને તેઓની મારફતે જમીનના ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ સરકારમાં વસુલ લેવાતો હતો. કહે છે કે ખેડુતોને સરકારનો હક ભારે લાગતો નહિ, તેથી તેમની સ્થિતિ સારી હતી.

પ્ર૦ ગુજરાતમાં ક્યા ક્યા રજપૂત વંશોનું રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી ચાલ્યું ?

ઉ૦ ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાના અંત ભાગથી લગભગ બસો વરસ સુધી આવડાવંશના રજપૂતોનું રાજ્ય રહ્યું, ત્યાર પછી સોલંકી વંશના રાજાઓએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી સને ૧૨૪૪ થી વાઘેલા વંશના રાજાઓએ ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે લગભગ સાડી પાંચસો વરસ રજપૂત રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્ર૦ ગુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહોની હકુમત કેવી રીતે ચાલી ?

ઉ૦ અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીત્યું, તે વખતે હિંદુઓ સલામનોને દુસ્મન ગણતા, અને મુસલમાનોએ આપણી સ્વતંત્ર

તતા જીનની લીધી છે અને આપણા ધર્મને તેઓ અપમાન આપે છે. એમ માની તેમના ઉપર બહુ બળતા. તેરમા સૈકાની આખરથી લગભગ સો વર્ષ સુધી ગુજરાત દિલ્હીના પાદશાહતના એક પરગણા જેવું હતું. તેના ઉપર દિલ્હીના પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર સુબાઓ અમલ ચલાવતા. તત્કાલિન વંશ સુધી આ પ્રમાણે રાજ વ્યવસ્થા રહી. તે વખતે ગુજરાતમાં ખેતી તથા વેપારવલ્લુજ ઠીક ચાલતો, લોકો હુન્નર કળામાં ઠીક પંકાતા. સુરત, બરુચ અને ખંભાત જેવાં શહેરોની આ-બાદી વખણાતી.

- પ્ર૦ ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય કાણે શી રીતે સ્થાપ્યું ?
 ઉ૦ દિલ્હીની ગાદીએ તત્કાલિન વંશના પાદશાહો હતા, તે વખતે રાજ્યમાં ઘણીજ અધારણી ચાલતી હતી; તે વખતે ગુજરાતનો હાકેમ ફરહન-ઉલ્-મુલક નામનો હતો; એણે સ્વતંત્ર અધિકારજ વાપર્યો હતો. તેણે હિંદુઓ સાથે સમાધાનીથી વર્તી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. દિલ્હીના પાદશાહોની નબળાઇનો લાભ લઇ પ્રાંતના સુબાઓએ ખંડ કર્યા અને જે તે પ્રાંતના પોતેજ માલીક થઇ પડયા. તેમાંનો એક ગુજરાતનો સુબો જાહરખાન પણ હતો. એ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં મુજહરશાહ નામ ધારણ કરી ગુજરાતનો સ્વતંત્ર હાકેમ થયો.

- પ્ર૦ ગુજરાતની ગાદી ઉપર કયા કયા મુસલમાન સુવ્રતાનો પ્રખ્યાત થઇ ગયા ?

ઉ૦ અહમદશાહ, મહમુદ ખેગડો અને ખડાદુરશાહ.

- પ્ર૦ અહમદશાહ સાથી પ્રખ્યાત થયો ?

ઉ૦ એ હિંદુ જમીનદારોને દુસ્મન ન ગણતાં પોતાના દોસ્ત બના-

વતો, તથા જાન્યુકના લશ્કરના નિભાવ માટે જાગીર આપતો. એણે લોકોને સુખી કરવાના રસ્તા શોધ્યા, લુટારા અને વાટ પાડુઓને વશ કર્યા, રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને કિલ્લા બાંધ્યા, પ્રજાને અદલ ઇન્સાફ આપવાને એ ધણો કિસ્મત હતો, હમેશાં ઠાઠા અને સાધુ પુરુષોની સલાહ લઈ કામ કરતો, રાજ્યના અમલદારો રૈયત ઉપર જુલમ ન કરે, તેને માટે જોખમદારીની જગા ઉપર પ્રમાણિક અને હોશિયાર માણસોની નીમણુંક કરી.

હાલનું અમદાવાદ શહેર એણે વસાવ્યું, અને પાટણને બદલે ત્યાં રાજધાની કરી. કેટલાંક સુંદર અને ભવ્ય મકાનો એણે બાંધાવ્યાં. બદરનો મજબુત કિલ્લો અને જુમામસજીદ બાંધાવ્યાં. શહેરને ફરતો મજબુત કોટ બાંધાવ્યો. શહેરની આબાદી અને દોલત વધારવાને આસપાસના મુલકમાંથી વેપારીઓને, વણકરોને, તથા કારીગરોને ખોલાવી ત્યાં વસાવ્યા. અમદાવાદ આજે પણ વેપાર રાજગારને માટે પ્રસિદ્ધ છે, એણે આજુબાજુનો મુલક જીતી રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો હતો. લોકો એને મોટો પ્રતાપી હાકેમ ગણી હજી પણ સંભારે છે.

પ્ર૦ મહમદ બેગડાના ગુણ અને તેની પ્રખ્યાતીનું શું કારણ ?
ઉ૦ એ ધણો દિગ્મતવાન, ચતુર અને પરાક્રમી હતો. એ અદલ-ઇન્સાફી ને નેકમાર્ગે ચાલનારો હતો; તે ધણા ઠાઠમાઠથીરહેનારો, મોજબા સ્વભાવનો ફક્ક માણસ હતો. એણે જુનાગઢ તથા પાવાગઢ એ બે ગઢ જીતા, તેથી તેને મહમદ બેગડો કહે છે. વળી એણે વાતક નદીને કાંઠે મહેમદાવાદ શહેર બાંધાવ્યું. જેમજ સરખેજનું તળાવ બાંધાવી તેને કાંઠે એક મહેલ બાંધાવ્યો,

ત્યાં એણે એક રાજ્યે પણ બંધાવ્યો હતો. એણે કેટલીક મસીદો, પાઠશાળાઓ અને મુસાફરખાનાં બંધાવ્યાં હતાં, એ સુલતાનના આશ્રયથી કસબી કારીગરો અને નકશી કામ કરનારા અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. એણે જમીન તથા દરિયા ઉપર ધણી રતેહ મેળવી, બેટના ચાંચીઆ તથા શીરંગીઓને દરિયાઈ લડાઈમાં હરાવ્યા. એનાં પરાક્રમોથી દિલ્હીના પાદશાહે પણ ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે એને માન્ય રાખ્યો.

૫૦ બહાદુરશાહ શાથી પ્રખ્યાત થયે ?

૬૦ એને મુલકો સર કરવાનો ધણો શોખ હતો; તે કારણથી તેને મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડી હતી. લશ્કરના ખર્ચ માટે નાણાં જોઈએ, તે મેળવવા સારૂં એણે મહાલો ધજારે આપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. જે વધારે પૈસા આપે તેને મહાલ ધજારે મળતો. આ રીતથી સરકારને વધારે નાણાં મળ્યાં ખરાં, પણ આખરે દેશ ધણેજ ગરીબ થતો ગયો, અને પ્રજાને બહુ વેઠવું પડ્યું. એના વખતમાં રાજ્યની હદ બહુજ વધી. આખો ગુજરાત એના તાબામાં હતો, તે ઉપરાંત રજપૂતાના, માળવા, ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ખાનદેશ, બાગલાણ, મુંઆઈ, વસાઈ તથા દમણ વગેરે એની હકુમતમાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ એકવાર અહમદનગર, વિજયપુર, વરાડ અને ગોવળકાંડા તથા પુરાનપુરનાં રાજ્યો એને ખંડણી આપતાં હતાં. આટલેથી તેને સંતોષ થયો નહિ, તે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી ઘેરા લાલ્યો તેથી રજપૂતોએ દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુની મદદ માગી, તેથી હુમાયુએ આવી મદદ આગળ બહાદુરશાહને હરાવ્યો, અને ચાંપાનેર જીતી લઈ પોતાના

બાદને ગુજરાતનો સુખો નીચો. આ પ્રમાણે રજપૂતોની અરજ દિપરવ્યા હુમાયુએ મુસલમાન પાદશાહ સાથે લઢાઈ કરી, તેથી સોળમા સદામાં દિંદુ મુસલમાન વચ્ચેના ભેદ ઓછો થયેલો જણાય છે. દિવ અને દમણમાં દિરંગીઓ વસતા હતાં. તેમની સાથે લઢતાં બહાદુરશાહ માર્યો ગયો.

પ્ર૦ ગુજરાતના મુસલમાની રાજ્યની પડતી શાથી યદ ?

ઉ૦ બહાદુરશાહના મરણ પછી જે સુલતાનો થયા, તેમાંના કેટલાક નાનપણમાં ગાદીએ બેઠા, તેથી રાજ્યની વ્યવસ્થા ખરાબ રાખી શક્યા નહિ, એટલે અમીરો સ્વતંત્ર યદ રાજ વહીવટમાં હાથ ધાલતા થયા, ત્રીજા મુજદ્દરશાહના વખતમાં ઇતીમદખાન નામનું અમીરના હાથમાં બંધાં રાજ વહીવટ હતો, તેની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઈ કરતા, અને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો બધાની પડી સ્વતંત્ર થવાની કોશીશ કરતા, તેથી અધિર વધી પડી રાજ્યની પડતી યદ.

પ્ર૦ ગુજરાતનું રાજ્ય દિલ્હીની પાદશાહતમાં શી રીતે ગયું છે ?

ઉ૦ ઇતીમદખાનની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઈ કરવા લાગ્યા, તેથી તેણે દિલ્હીના અકબર પાદશાહને ગુજરાતનો કબજો લેવાની અરજ કરી; તેથી અકબર લસ્કર લઈને પાટણ આવ્યો, ત્યાં ઇતીમદખાનને મળ્યો; અકબરે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરી તે જીતી લીધું, અને એક મુસલમાન સુખો ગુજરાતમાં નીમી દિલ્હી ગયો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. ગુજરાતના લોકોને ખારે કર ભરવો પડતો હતો, તે ઓછો કરવાને અકબરે પોતાના પ્રધાન રોડરમલને ધરમાવ્યું. ત્યાર પછી કેટલીક મુદતે ઇતીમદખાનને ગુજરાતનો સુખો નીચો. મુજદ્દરશાહ દિલ્હીના

કેદખાનામાં હતો, તે ત્યાંથી કંટાળીને ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, ત્યાં તેને કેટલાક જુના દોસ્તો અને સિપાહીઓ મળ્યા. તેણે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરી દત્તીમદખાનને હરાવ્યો, ને શહેર કબ્જે લીધું, પણ અકબરે ખાનખાનાન નામે સુખાને મોકલ્યો. તેણે મુજ્જરને સરખેજ અને વડોદરા આગળ હરાવ્યો. ઘણી નાસબાગ અને લડાઈઓ થયા કેડે કચ્છના રાવે મુજ્જરને મોગલોને હવાલે કર્યો. તેથી કેદી થવા કરતાં મરવું સારું એમ વિચારી મુજ્જરે આપઘાત કર્યો. એ રીતે ગુજરાતના મુસલમાની સુલતાનોનો અંત આવ્યો ઇ. સ. ૧૫૮૪. આજથી મોગલ પાદશાહ તરફથી નીમાયલા સુખાઓએ ગુજરાતના સ્વતંત્ર હાકેમની જગ્યા લીધી. આ રીતે ગુજરાત મોગલ સલ્તનતનો એક ભાગ બની રહ્યું.

- પ્ર. મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર કોણ ? અને તેનું આગખાણુ આપો.
- ઉ. શિવાજી હત્રપતિ. ઉદ્દેપુરના રાણાનો એક વંશજ દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો હતો, તેની દક્ષી પેઢીએ એક માત્રાજી નામે સરદાર થયો, એને શાહજી નામે દીકરો હતો. શાહજીનું લગ્ન જીભખાઈ વેરે થયું હતું. એ દંપતીને પેટ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ને મહા પુરૂષ અવતર્યો, તેનું નામ શિવાજી હતું. એને દાદાજી કોંડદેવ નામે ધ્યાલણે રાજનીતિ તથા યુદ્ધ કળાનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. એની માતાએ પણ એક વીરબાળાને જાળે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. શિવાજીના ગુરુ રામદાસ સ્વામી હતા.
- પ્ર. શિવાજી મહારાજે મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના શી રીતે કરી ?
- ઉ. શિવાજી જેમ જેમ ઉમરે વધતો ગયો, તેમ તેનું સૌર્ય ઝળક્યું, આસપાસના ઘાટી લોકોને એકઠા કરી પ્રથમ મુસલમાની મુલકમાં હુટ કરવા માંડી. શિવાજી તેમને હુટમાંથી બાગ

આપતો, અને એ લોકો તેમના હુકમ પ્રમાણે વર્તતા. થોડા વખતમાં તેણે વિઝપુરના કિલ્લા સર કરવા માંડ્યા. પણ તેમના પિતા શાહજી વિઝપુરના રાજ્યમાં નોકર હોવાથી મોગલાઈ મુલક હાથ કરવા માંડ્યો. આથી મોગલોને તથા વિઝપુરના હાકેમને ગુસ્સો ચઢવાથી તેને તાબે કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. પણ શિવાજીએ વિઝપુરના સરદાર અહમદખાનને છળથી માર્યો, અને મોગલ નાયક સાદિસ્તખાનને ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં ધાયલ કર્યો. શિવાજીના આવા પરાક્રમથી લશ્કરને શર ચઢ્યું અને ધણી હિંમત આવી. આ વખતે સુરત મોઢું બંદર હતું. ત્યાંના ધનાઢ્ય વેપારીઓ દુનિયાના જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. સુરતમાં તે વખતે ચોર્યાસી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા અને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજે જેવું મુંબાઈ છે, તેવું તે દહાડે સુરત હતું. શિવાજીએ એ શહેર લુટ્યું, ત્યાંથી તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. તે વડે શિવાજીએ રાયમદમાં રાજધાની કરી, રાજ્યાભિષેક કરાવી પેતાના નામના શિક્ષા પડાવ્યા ઇ. સ. ૧૬૬૪.

પ્ર૦ શિવાજી મહારાજના ગુણ કહો.

ઉ૦ મહાભારત અને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. ગુરૂની શિષ્યામણુ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં લોકોને જાગૃત કર્યા અને કળ અને બળથી આર્ય ધર્મની કીર્તિ તાજી કરી, તેને બપંકર વિટંબણા પણા છતાં, એ કાર્યદક્ષ, યુદ્ધ કુશળ અને ચતુર વીરનર પ્રભુની સહાયથી ચોતાની ખારણા પાર પાડી શક્યો, એણે હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરી, તે મોગલાઈના પાશ હચમચાવી નાખ્યા. લશ્કર

અને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરીને કેટલાક કિલ્લા ખંધાવ્યા.
એ મહાપુરૂષ ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

પ્ર૦ મરાઠી રાજ્યની શરૂઆત વખતે દિલ્હીમાં કોનો અમલ ચાલતો હતો ?

ઉ૦ રજપૂતસ્થાનના સર્વોપરી રાણા સંગને હરાવીને ૧૫૨૭ માં બાબરે મોગલાઈની સ્થાપના કરી, ત્યારપછી અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઐરંગઝેબ જેવા મહાન પાદશાહો એ ગાદી ઉપર યથ ગયા. એ વખતનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ બહુ તેજસ્વિય છે. તાજમહેલ તથા મયૂરાસન જેવી જગતને છક કરી નાંખે એવી વસ્તુઓ આ સમયમાં થઈ હતી, અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની તથા ન્યાય આપવાની સારી તજવીજ કરી હતી. વિદ્યા અને વેપારની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. પણ ૧૬૫૮ માં આલમગીર નામ ધારણ કરીને ઐરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો, તેણે ધર્મને બહાને હિંદુઓને કનડવા માંડ્યા. આ પાદશાહે પોતાના બાપને કેદ કરી બાઈ બાંડુઓને દગલબાજીથી મારીને રાજ્ય મેળવ્યું હતું. એના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ હતી.

પ્ર૦ ગાયકવાડના મૂળ પુરૂષ કોણ હતા ? અને તેમનું રહેઠાણ ક્યાં હતું ?

ઉ૦ દામાજીરાવ ગાયકવાડ. પુના પાસેના દાવડી ગામમાં નંદાજી ગાયકવાડ રહેતા હતા, તેમના દીકરા કેરોજીરાવના એ પુત્ર હતા. તેઓ શાહુ મહારાજની પાસે ખંડેરાવ દામાડેને મદદ આપી હતી. પોતાની બહાદુરી અને

શાણપણને લીધે તથા લડાઈમાં બહાદુરી બતાવવાથી લશ્કરના નાયક થયા હતા.

- પ્ર૦ દામાજીરાવ ગાયકવાડ ગુજરાતમાં શી રીતે દાખલ થયા ?
- ઉ૦ શિવાજી મહારાજથી ત્રીજી પેઢીએ શાહુ છત્રપતિ રાજ્ય થયો. તેમનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દામાડે નામે હતો. તેણે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી ખંડણી ઉધરાવવી શરૂ કરી. આ વખતે ગુજરાતમાં મોગલોની સત્તા હતી, પણ તે ઘણી નબળી સ્થિતિમાં હતી. દિલ્હીના પાદશાહે નીમેલા સુબાએ સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. પણ તેમનામાં મરેઠાને અટકાવવાનું બળ નહોતું. દામાડેની સાથે દામાજીરાવ ગાયકવાડ પણ હતા. તેમનો ગુજરાતમાં આવવાનો રસ્તો પીપળનેર, સોનગઢ, નવાપુર તથા નવસારી થઈને હતો. તેમને બચને પ્રસંગે કાંઈ અડચણ ન પડે, માટે રસ્તા ઉપર પોતાનાં ઘાણાં મૂક્યાં હતાં. મરાઠા સૈન્ય ઠેક અમદાવાદની પડોશમાં જઈ પહોંચતું, અને જે હુંડ આવતી તે લઈને નાંદોદ અને રાજપીપળાની હદમાં કાયમનો પડાવ નાંખીને રહેતા.

પ્ર૦ દામાજીરાવ ગાયકવાડને સમશેર બહાદુરનો ધલકાબ શી રીતે મળ્યો ?

ઉ૦ ઇ૦ સં ૧૭૨૦ માં નિજામનું રાજ્ય સ્થાપનાર અસોદજીહ અને સૈયદના સરદાર આલમ અલીખાન વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ, આ વખતે દામાડેવાળું સૈન્ય જેમાં દામાજીરાવ પણ સામેલ હતા, તે આલમ અલીખાનના પક્ષમાં હતું. લડાઈમાં દામાજીરાવની બાહોશી બહુ વખણાઈ, તે દામાડેનું સૈન્ય પરાક્રમથી પ્રખ્યાત થયું. આ લડાઈ બાલાપુર આગળ થઈ.

તેમાં દામાજીરાવે સારી કીર્તિ મેળવી, તેથી ખુશ થઈ શાહુ મહારાજે તેમને સેનાપતિના હાથ નીચે રાખવાનું ઠરાવ્યું, તથા એક યોદ્ધાને શોભે એવો સમશૈર બહાદુરનો ધલકાળ આપ્યો. આ બહુ માનથી તેમની નામના વધી. ખાલાપુરના યુદ્ધ પછી એક મહિનામાં દામાજીરાવનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી એમની જગો ઉપર એમના ભત્રિજા પિલાજીરાવને કાયમ કર્યા. આજ પિલાજીરાવના વંશને હજી સુધી વડોદરાની ગાદી ઉપર રાજ કરે છે. પ્રભુ એમનું રાજ્ય અમર રાખો !

પ્ર૦ પિલાજીરાવે સોનગઢનો કિલ્લો ક્યારે શા કારણે બંધાવ્યો ?

ઉ૦ ગાયકવાડે દાવડી ગામ છોડ્યા પછી નવાપુર ગામ પાસે પડાવ રાખ્યો હતો, ત્યાં એક વખત માર ખાધાથી ત્યાં આગળ એક ડુંગર પસંદ કરી મુકામ કર્યો, અને ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો; તેમાં ગાયકવાડનું આખું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાં એક ગામ વસાવ્યું, તે ગાયકવાડના રાજ્યનું મુખ્ય ગામ ગણાતું; ત્યાં પિલાજીરાવે ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં એક થાણું બંધ્યું, તે નવસારી પ્રાંતમાં છે, તેનું નામ સોનગઢ છે, તે તે ટાપ્પીવેલી રેલવેનું એક સ્ટેશન છે.

પ્ર૦ આ વખતે ગુજરાતમાં ખીજા કયા મરેઠી સરદારો ચોથ ઉભરાવતા ?

ઉ૦ કંથાજી કદમ બાંડે તથા ઉદાજીરાવ પવાર નામના સરદારો ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉભરાવતા હતા. પિલાજીરાવે સુરત અઠ્ઠાવીસી ઉપર અમલ બેસાડવાનું કર્યું. યોદ્ધા વખતમાં છેક અમદાવાદ જઈ ત્યાં પોતાના તરફથી એક મુખત્યાર નીચ્યો.

ગુજરાતમાં બે ત્રણ સ્વારી કરીને ૧૭૨૦ સુધીમાં પિલાણરાવે પોતાની સત્તા જમાવી.

(૧) પિલાણરાવ ગાયકવાડ ૧૭૨૧ થી ૧૭૨૨.

- પ્ર૦ પિલાણરાવને વડોદરા ક્યારે અને શી રીતે મળ્યું ?
- ઉ૦ દિલ્હીની પાદશાહત નબળી પડી જવાથી પાદશાહી સુખાઓ માહિમાહે વહતા. આ વખતે ગુજરાતના બરતરફ થયેલા અને નવા નીમાયલા બે સુખાઓમાં માહિમાહે લદાઇ જાગી, તેમાં એકનો પક્ષ પિલાણરાવે લીધો, ને બીજાનો કંથાણએ લીધો. એ લદાઇને અંતે કેટલોક મુલક મળ્યો; તેની વહેંચણી કરતાં બન્નેમાં વાંધો પડ્યો. પણ છેવટે એમ ઠર્યું કે મહી નદીની ઉત્તર તરફના મુલકમાં કંથાણએ ચોથ ઉધરાવવી અને પિલાણરાવને મહી નદીની દક્ષિણનો મુલક મળ્યો. આથી વડોદરા પિલાણના હાથમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૪.
- પ્ર૦ મરેઠી સરદારોને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર બુલંદખાને શા ઉપાય કર્યો ?
- ઉ૦ મરેઠાઓને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર બુલંદખાને પેશ્વાની મદદ માગી. બાણરાવ પેશ્વાનો બાઇ મોદું લશ્કર લઇ ગુજરાતમાં આવ્યો, તેણે પુષ્કળ લૂંટલાટ કર્યા પછી સર બુલંદખાન પાસે માગણી કરી કે ગુજરાતની ચોથ અને સરદેશ મુખી આપશો તો અમે હુંટારાથી તમારું રક્ષણ કરીશું. સર બુલંદ નિરૂપાય હતો, તેથી તે માગણી સ્વીકારી. તે વાત દિલ્હી દરબારને ગમી નહિ, તેથી સર બુલંદની જગ્યાએ બેધપુરના રાજા અબયચિંહની સુખા તરીકે નીમણુંક કરી. અબ-

યસિંહે ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં અમદાવાદ કબજે કર્યું, તે મોખીન-ખાનને ખંભાતનો હાકેમ નીમ્યો.

૫૦ ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના વડોદરામાં ક્યારે અને શી રીતે થઈ?

૬૦ વડોદરામાં હુસેનુદ્દીન ખાખી અમલ કરતો હતો, તેની કુચાલ અને મુસલમાનોના જુલમથી રૈયતે વડોદરાના દલા પટેલની મા-ફતે પિલાજીરાવને તેડાવ્યા; તેમણે આવી વડોદરા કબજે કર્યું અને ખાખીને કેદ કર્યો; અને મોટી ધામધુમથી વડોદરામાં ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૭૩૦.

૩૦ પિલાજીરાવને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ શી રીતે મળ્યો ?

૬૦ પેશ્વાને મળેલા હકથી સામા પક્ષના મરેડી સરદારોને નુકસાન થયું; તેથી તેઓ નારાજ થયા અને પેશ્વા સાથે લઢાઈ કરવા તૈયાર થયા. તેમની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહિ, કેમકે ખાજીરાવ પેશ્વાએ બીલુપુરની લઢાઈમાં જય મેળવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૧. આ લઢાઈમાં પિલાજીરાવનો એક પુત્ર લઢતાં મરાયો. ખાજીરાવના જયથી મરાઠા સરદારો દ્વેષે ભરાયા. હારેલાને પોતાના પક્ષમાં લેવાથી જતાયલો શત્રુ મિત્ર થાય છે એ રાજનીતિ સ્વીકારી, ખાજીરાવ પેશ્વાએ ખંડેરાવ દાબાડેના પૌત્ર યજ્ઞવંતરાવને સેનાપતિ નીમ્યો, અને તેની સાથે એવો કરાર કર્યો કે ગુજરાતની ચોથ તેણે ઉધરાવી ઉપજનો અરધો ભાગ પેશ્વાની મારફત શાહુ મહારાજને પહોંચાડવો. યજ્ઞવંતરાવ દાબાડે સગીર વયનો હોવાથી પિલાજીરાવને તેનો રક્ષક નીમ્યો. તે શાહુ રાજ પાસે તેને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ અપાવ્યો.

૫૦ પિલાજીરાવનું મરણ ક્યારે અને શી રીતે થયું ?

૬૦ પિલાજીરાવે ગુજરાતનો અમલસિંહે લઈ લીધેલો મુલક પાછો

મેળવ્યો, ને તેને બહુ હેરાન કરવા માંડ્યો. અભયસિંહે આથી પિલાજીરાવનું કાસળ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. જ્યારે કંઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો ત્યારે ડાકોર મુકામે પિલાજીરાવને દગલબાજીથી મારાઓ મારફત મરાવી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૨.

પ્ર૦ પિલાજીરાવ પછી કયા ગાયકવાડ થયા ?

ઉ૦ તેમના પુત્ર દામાજીરાવ ૧૭૩૨ માં ગાદીએ બેઠા.

(૨) દામાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૮.

પ્ર૦ દામાજીરાવે બાબી પાસેથી વડોદરા ક્યારે ને શી રીતે લીધું ?

ઉ૦ પિલાજીરાવના અકાળ મૃત્યુ વખતે દામાજીરાવ દક્ષિણમાં હતા, ત્યાંથી આવી તેમણે પિતાની દહનક્રિયા સાવલી ગામે કરી, અને કંથાજી કદમ સાથે સલાહ કરી. પિલાજીરાવના મરણ પછી અભયસિંહે વડોદરા લઇને શેરખાન બાબીને આપ્યું હતું, તે દામાજીરાવે પાછું લીધું. ૧૭૪૪. એજ વર્ષમાં દામાજીરાવે ગુજરાતમાં અનેક શહેરો સર કર્યાં; જ્ઞેષપુર ઉપર પણ સ્વારી કરી, તેથી અભયસિંહ ગુજરાત છોડી જ્ઞેષપુર ગયો.

પ્ર૦ ગાયકવાડે અમદાવાદનો અરધો ભાગ શી રીતે મેળવ્યો ?

ઉ૦ અભયસિંહ જ્ઞેષપુર ગયો, તેથી દિલ્હી દરબારે તેને કમી કરી ખંબાતના સુખા મોમિનખાનને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. તેણે ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા માટે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં ગાયકવાડની મદદ માગી. એ મદદ વડે તેણે અમદાવાદ ઉપર સ્વારી કરીને તે સર કર્યું. એ મદદના બદલામાં અમદાવાદનો અરધો ભાગ ગાયકવાડને આપવો પડ્યો.

પ્ર૦ દામાજીરાવની દક્ષિણ ઉપરની ચલાઇ વિષે શું જણાવે છે ?

ઉં યશવંતરાવમાં કાંઈ દમ ન હોવાથી દામાજીરાવ મોટા સરદાર ગણાતા, બાજીરાવ પેશ્વા ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યાથી ત્યાં એ પક્ષ ઉભા થયા, તેથી દામાજીરાવ ગુજરાતની વ્યવસ્થા રંગોજીરાવને સોંપી પેશ્વાના વિરુદ્ધ પક્ષની મદદમાં રહી ૧૭૪૩-૪૪ માં મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં ગયા, પણ નહિ શાવવાથી પાછા આવ્યા. અહિં દામાજીરાવના ભાઈ ખંડેરાવ અને રંગોજીરાવ વચ્ચે લડાઈ ઉભી થવાથી રંગોજીરાવને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરી ખંડેરાવને નડીઆદ અને ખેરસદ તાલુકાની સ્વતંત્ર માલકી આપી. એ એ તાલુકાઓ ઉપર ગાયકવાડની સત્તા લાંબો વખત પહોંચી હતી. છેક ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની સાલ સુધી એ તરફનાં કોટકાંક ગામોમાં વડોદરા રાજ્યનું નાણું ચાલતું હતું.

પ્ર૦ બાજીરાવ પેશ્વાના મરણ વખતે તેમના રાજ્ય કરતા સરદારો કયા હતા ?

ઉં બાજીરાવના મરણ વખતે વરાડ પ્રાંતમાં રાધોજી ભોંસલે, ગ્વાલીઅરમાં રાજોજી સિંધિયા, ઇન્દોરમાં મહારાવ હોલકર, ધારમાં આણંદરાવ પવાર, વડોદરામાં દામાજીરાવ ગાયકવાડ, તથા અક્લકોટમાં કૃતેસિંહ ભોંસલે એઓ પેશ્વા તરફથી રાજ કરતા સરદારો હતા.

પ્ર૦ પેશ્વા અને દામાજીરાવ વચ્ચે શા કોલકરાર થયા ? તે તે શાથી ?

ઉં સતારાનો શાહુ રાજ ૧૭૪૯ માં સ્વર્ગવાસી થયો, તેને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો દત્તક શિવેશો પુત્ર રાજ્યરામ ગાદી ઉપર બેઠો. તેને પેશ્વાના કમળમાંથી છુટો રાખવા પેશ્વાના

વિરૂદ્ધમાં એક પક્ષ વિનો થયો હતો; દામાજીરાવ ગાયકવાડ આ પક્ષમાં સામેલ થયા, તેમણે પ્રથમ પેશવાના સરદારોને જીત્યા, પણ છેવટે દામાજીરાવને પેશવાના કબજામાં જવું પડ્યું. આ વખતે પેશવાએ ગાયકવાડની ચઢેલી ચોથ માગી, તે આપવાની ના કહ્યાથી તેમની છાવણી છુટી તેમને કેદ કર્યા, આથી પેશવાની માગણી પ્રમાણે સરતો કબુલ કરી બંધનમાંથી છુટ્યા. ૧૭૫૫. જે સરતો કબુલ કરી તે નીચે પ્રમાણે.

- ૧ ગાયકવાડે પાછલા દેવા પેટે પંદર લાખ રૂપિયા પેશવાને આપવા.
 - ૨ દામાજીરાવના તાબામાં આ વખતે જે મુલક હોય તેનો અરધો ભાગ પેશવાને આપવો.
 - ૩ બવિષ્યમાં જે મુલકો જીતાય તેનો પણ અરધો ભાગ પેશવાને આપવો.
 - ૪ ખંડણી તરીકે દર વરસે ગાયકવાડે પાંચ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા આપવા.
 - ૫ પેશવા જ્યારે માગે ત્યારે તેની મદદમાં ગાયકવાડે દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપવા.
 - ૬ એના બદલામાં પેશવાએ દામાજીરાવને અમદાવાદ લેવાના, તથા મોગલોને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂકવાના કામમાં મદદ કરવી.
- પ્ર૦ ગુજરાતમાંથી મુસલમાન સુબાઓનો શી રીતે અંત આણ્યો ?
- ઉ૦ દામાજીરાવ અને રાઘોબા પેશવાએ મોટું લશ્કર લેઈ ૧૭૫૩ માં અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો, જીવાન મદદખાન બાબીએ બહુ બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું, પણ અનાબ ખૂટવાથી તાબે થવું પડ્યું. અમદાવાદના જે ભાગ કરી એક પેશવાએ રાખી બીજો ગાયકવાડને આપ્યો. બીજો જીતેલો મુલક પણ અરધો અરધ

વહેતી લીધી, અને ખાખીને રાધનપુરનો મુલક આપ્યો.
 ઇ. સ. ૧૭૫૭.

૫૦ મરેઠી સત્તા વધારવાની કોણે, શી તજવીજ કરી ?

૬૦ બાજીરાવ પેશ્વાએ મરેઠી સત્તા વધારવાને બહુજ મહેનત કરી હતી. તેણે એકવાર બરદરઆરમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. “બરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર બરતખંડમાં સ્વારી કરી, પાદશાહી તોડવાથી બગવો ઝુડો અટક સુધી ઉડશે. ક્ષય પામતા જાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળાં પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાજીરાવનાં આવ્યનો મરાઠાઓએ ખરાં પાડયાં. તેઓએ ૧૭૬૦ ની પહેલાં અટક સુધી પોતાનો ઝુડો રાખ્યો હતો. નિઝામ જેવા શત્રુને ઉદ્ગીરની લઢાઈમાં હરાવ્યો હતો, તથા કર્ણાટક અને મહેસુર પાસેથી પણ ખંડણી લીધી હતી. જ્યારે અંગ્રેજો પોતાની સત્તા સ્થાપવાને મથી રહ્યા હતા, ત્યારે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

૫૦ પાણીપતની લઢાઈ અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

૬૦ પેશ્વાએ પંજાબ પ્રાંત લીધો, તેથી અહમદ દુરાની જખઈ લશ્કર લઈ હિંદમાં આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે એનાં લશ્કરમાં બધા પઠાણ સિપાઈઓ હતા. આ તરફ આખા બરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી, તેણે સઘળાં હિંદુ મુસલમાન હાકોમોને તાર્ખેદાર બનાવ્યાં હતા. હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાના આ પ્રયાસથી અહમદશાહ ગુસ્સે થઈ ચઢી આવ્યો, એટલે મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બંધ્યા, ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવ્યા. મરાઠા અને પઠાણો વચ્ચેની લઢાઈ, તે હિંદુ મુસ-

લમાન વચ્ચેની લડાઈ થઈ પડી. આ લડાઈને અંતે પાદશાહત કોને હાથ જશે તે નક્કી થવાનું હતું. પેશવાના પક્ષમાં દામાજીરાવ અને બાબા હિંદુ સરદારો હતા. આ વખતે મરાઠી સૈન્ય અનેક વિકટ પ્રસંગોનો અનુભવ લઈને તે ક્વાયતી બન્યું હતું. પેશવાના સરદાર સદાશીવરાવની સરદારી નીચે પાણીપતના રણમાં પઠાણ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થયું, મરેઠાઓ બહુ બહાદુરીથી લડ્યા પણ સદાશીવની બૂલથી મરાઠા સૈન્યમાં મતભેદ થયો હતો. પરિણામ મરેઠાઓની હાર થઈ. ૧૭૬૧.

૫૦ ઘોડપની લડાઈ વિષે શું જાણો છો ?

૬૦ પુનામાં માધવરાવ પેશ્વા અને તેમના ઠાકા રઘુનાથરાવ વચ્ચે તકરાર ઊભી થઈ; વખત જતાં બંને વચ્ચેના કુસંપે બચકર રૂપ પકડ્યું. રઘુનાથરાવના પક્ષમાં દામાજીરાવ ભણ્યા; આથી માધવરાવને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો. રઘુનાથરાવ ખુલ્લી રીતે ભત્રિજા વિરુદ્ધ બહાર પડ્યો, તેની મદદમાં દામાજીરાવે પોતાના પુત્ર ગોવિંદરાવને એક મોટું ઘોડેસ્વાર લશ્કર લઈને મોકલ્યો. માધવરાવે બંનેના એકત્ર લશ્કરને ઘોડપ આગળ હરાવ્યું, અને બંનેને કેદ પકડ્યા ને પુને મોકલ્યો દીધા. ઇ. સ. ૧૭૬૮.

પેશવાને હાથે ગાયકવાડનો આ ત્રીજો પરાજય હતો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ વખતે પેશ્વાએ ધણી ભારે સરતો કરાવી લીધી.

૧ ગાયકવાડનો ત્રેવીસ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા દંડ કર્યો.

૨ પાછલી બાકી પેટે પંદર લાખ પચોતેર હજાર રૂપિયા આપવાનાં હરાવ્યા.

૩ ખંડણી વધારીને સવાપાંચ લાખને બદલે સાત લાખ અમલ્યાસી હજારની કરાવી.

- ૪ લશ્કરી મદદ જે પ્રથમ આપતા હતા, તે કમી કરી માત્ર ત્રણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વારની ઠેરવી.
- પ્ર૦ ઘોડપની લડાઈમાં ગાયકવાડની હાર થવાથી પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર શા અધિકાર મેળવ્યા ?
- ઉ૦ ગાયકવાડના વારસને ગાદી મેળવવા માટે પેશ્વા પાસે સનદ લેવી પડે, અને તેવે પ્રસંગે પેશ્વાને નજરાણો મળે એવી તક પેશ્વાને દામાજીરાવના મરણથી મળી આવી; આ રીતે પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર ઘણો અધિકાર મેળવ્યો.
- પ્ર૦ દામાજીરાવનું મરણ શી રીતે થયું ?
- ઉ૦ દામાજીરાવ પાટલુમાં હતા, ત્યાં કોઇ રસાયણિક પ્રયોગને લીધે એમનું મરણ થયું એવી લોક વાયકા છે. કોઇ કહે છે કે શત્રુ-ઓએ રચેલાં ઠાવતરાંતો એ ભોગ યર્ષ પડ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે એમના દુશ્મનોએ એક યોગીને એમની પાસે મોકલ્યો, તેણે એમને સોનું બનાવવાની રીત શીખવવાનું વચન આપ્યું, તે એક ઝોરડામાં બઠી સળગાવી ત્યાં એમને સાચવવા માટે બેસવાનું કહ્યું, દામાજીરાવે તે પ્રમાણે કર્યું, પરિણામ એ યંચું કે બેહોશ થઇ મરણ પામ્યા.
- પ્ર૦ દામાજીરાવે રાજ્યમાં શો વધારો કર્યો ?
- ઉ૦ એમણે કાઠીઆવાડમાં કેટલોક મુલક જીત્યો હતો, ઇડર સર કીધું હતું, અને બાબી પાસેથી ઘણાં પરગણાં જીતી લઇ ગુજરાતની જુની રાજધાની પાટલુમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. વળી જે પેશ્વા જેડે અણબનાવ ન થયો હોત તો કદાચ ઇડર પણ વડોદરા રાજ્યે ખાલસા કીધું હોત.
- પ્ર૦ દામાજીરાવના શુભ કહેા.

ઉં એ ધણા શૂરવીર પુરૂષ હતા, એમણે અનેક પ્રસંગે લડાઇમાં સારી દિવંત બતાવી હતી. એમના મરણથી મરેડી રાજ્યમાંથી એક પ્રખ્યાત અને હોંશિયાર સરદાર ઝોછો થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં ૩૬ વરસ રાજ કરી એ મરણ પામ્યા.

(૩) સયાજીરાવ (પહેલા) મુતાલિક શ્તેહસિંહરાવ
૧૭૬૮ થી ૧૭૭૮.

પ્ર૦ દામાજીરાવને ક્યા ક્યા દીકરા હતા ?

ઉં સયાજીરાવ, ગોવિંદરાવ, મહારરાવ ઉર્ફે રામરાવ, માનાજીરાવ ને શ્તેહસિંહરાવ.

પ્ર૦ દામાજીરાવના મરણ પછી ગાદી કોને શી રીતે મળી ?

ઉં દામાજીરાવના મોટા દીકરા સયાજીરાવ હતા, તે ખીજી પત્નીના હતા, ગોવિંદરાવ મોટી પત્નીના હતા, પણ તે ઉમરે નાના હતા; તેથી ગાદીના હક્ક સંબંધે તકરારો ચાલી; પ્રથમ તે ગોવિંદરાવે માધવરાવ પેશ્વાને મોટા નજરાણા આપી ગાદી મેળવી; પરંતુ સયાજીરાવ હક્કદાર હોવાથી તેમના બાધ શ્તેહસિંહરાવે મુલક કબજે કરી લીધો, તેથી ગોવિંદરાવનું કાંઈ કાવ્યું નહિ. શ્તેહસિંહરાવ પુને ગયા, તેણે પોતાના મોટા બાધ સયાજીરાવને રાજ્ય કર્તા કરાવી પેશ્વા પાસે મુતાલિક તરીકે પોતાની નિમણૂક રખાવી, અને પેશ્વા પાસે એવી કબુલાત કીધી કે ગાયકવાડનાં શોહાં ને પુનામાં રાખવાનાં હતાં, તે શુજરાતમાં રાખવા દેવાં; જેથી આમણું રક્ષણ કરવામાં અગવડ ન પડે.

પ્ર૦ રઘુનાથરાવ પેશ્વાને શુજરાતમાં નાશી આવવાનું શું કારણ ?

૬૦ માધવરાવ પછી તેના ભાઇ નારાયણરાવ પેશ્વા થયા, પણ તેની રાજ્ય લોભી કાકી રઘુનાથરાવની પત્ની હતી, તેણે નારાયણરાવનું ખૂન કરાવ્યું. તેથી સર્વ કારભારી મંડળ નારાયણ થયું અને રઘુનાથરાવને કાઠી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; એટલામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડ્યો. લોકોએ તેનું સવાઈ માધવરાવ નામ પાડી ખરો પેશ્વા સ્વીકાર્યો. તેથી તે ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, અને ગોવિંદરાવનો પક્ષ લીધો.

૩૦ અડાસની લડાઈ વિષે શું જાણો છો ?

૬૦ ગોવિંદરાવનો કાકો ખડેરાવ તેમના પક્ષમાં હતો, તેને પેશ્વાએ “હિમ્મતે બહાદુર” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. પુનેથી પેશ્વાના લશ્કરે આવીને રઘુનાથરાવ તથા ગોવિંદરાવને વડોદરાની નજીકમાંથી કાઠી મૂક્યા. એક ખીજી લડાઈ અડાસગામ આગળ થઈ, અહીં પણ શત્રુસિંહરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્યે ગોવિંદરાવને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૫. ગોવિંદરાવ અને તેના કાકો ખડેરાવ કપડવંજ તરફ નાઠા. શત્રુસિંહરાવે નડીઆદ નજીકનો ખડેરાવનો મુઠક કબજે કરી-તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. રઘુનાથરાવ નાસી સુરત ગયો. ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર કરી ચેત્રી બાંધી.

૩૦ શત્રુસિંહરાવે રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમાં શી રીતે લીધા ?

૬૦ ઇ. સ. ૧૭૭૨ ની આખરે અંગ્રેજોએ હુમલો કરી ભરૂચનો કિલ્લો લીધો. શત્રુસિંહરાવે અંગ્રેજોને કેટલુંક ધન આપી ભરૂચ પોતાને હાથ લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે તેમાં શાબ્યો નહિ. કેમકે ૧૭૭૫ માં સુરતમાં જે કરાર થયા હતા, તે અન્યથે

અંગ્રેજોએ કેટલોક મુલક લઇ રાધોબાને મદદ આપવી એમ ઠર્યું હતું. તેથી કર્નલ કીટીંગ રાધોબાની મદદે આવ્યો. તેમને શ્વેતસીંગરાવ, ખડેરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્ય સાથે સાબરમતી નદી આગળ અને વાત્રક નદી આગળ કેટલીક લઠાઇ થઇ. ત્યાર પછી રાધોબા તથા અંગ્રેજ નડીઆદમાં દાખલ થયા. નડીઆદ ખડેરાવનું હતું અને ખડેરાવ શ્વેતસીંગને મળી ગયો હતો. તેથી તેની સખ તરીકે રાધોબાએ શહેર ઉપર ૬૦ હજારનો દંડ નાખ્યો, તે પૂરેપૂરો વસુલ થયો નહિ, નડીઆદ છોડી ફ્રાન્સ અડાસ આગળ આવી. ત્યાં સખત મારામારી થઇ, તેમાં અંગ્રેજી સેનાને ભારે નુકસાન થયું. પછી ચોમાસુ ખેતવાથી અંગ્રેજી ફ્રાન્સ ડબોઇમાં રહી. રાધોબાએ બીલાપુરમાં છાવણી કરીને કાલકરારના સંદેશ ચલાવવા માંડયા. પેશ્વાનું લશ્કર પાછું ગયું હતું, તેથી શ્વેતસીંગ પણ તૈયાર હતો. એવું ઠર્યું કે રઘુનાથરાવને ત્રણ હજાર ઘોડસ્વાર અને આઠ લાખ રૂપિયા તથા અંગ્રેજોને બરચ ઉપરનો પોતાનો હક્ક, ચીખલી, વરીઆવ અને કારલ પરગણાં આપવાનાં કબૂલીને શ્વેતસીંગરાવે તેમને ગોવિંદરાવનો પક્ષ છોડાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા. ગોવિંદરાવ ૧૭૮૨ માં પુને ગયા, ત્યાં એમને કંઇક જમીર આપવાનું ઠર્યું.

(૪) શ્વેતસીંગરાવ ગાયકવાડ ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૯.

૫૦ શ્વેતસીંગરાવને પેશ્વાએ રાજકર્તા તરીકે શી રીતે સ્વીકાર્યા ?
 ૬૦ અને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે પુરંધર આગળ કાલકરાર થયા તેમાં સુરતના કરાર રદ કરી રાધોબાનો પક્ષ છોડી

દેવાનું ઠરું. પછી પેશ્વા તથા ગાયકવાડ એવા પરસ્પર સંબંધ વિષે કેટલીક ભાંજગડ ચાલી, તેના અંત સને ૧૭૭૮ માં આવ્યો. કૃતેસીંગરાવે ચઢેલી ખંડણી પેશ્વા સરકારને આપીને નજરાણો કીધો, એટલે તેને સેનાખાસ ખેલવું પદ મળ્યું, અને વડોદરાના રાજ્ય કર્તા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો.

૫૦ કૃતેસીંગરાવ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મિત્રતા શી રીતે બંધાઈ ? તે તેમની સાથે કયા કરાર થયા ?

ઉ૦ કૃતેસીંગરાવ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તરતજ પેશ્વા અને અંગ્રેજો વચ્ચે લઢાઈ શરૂ થઈ; પેશ્વાએ ફ્રેન્ચોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તેથી પેશ્વા સાથે લઢવાના ધરાદાથી જનરલ ગોડાર્ડ અંગ્રેજો લશ્કર લઈ ગુજરાત બણી આવ્યો. એને લાગ્યું કે ગાયકવાડ સાથે સંપ કરવામાં લાભ છે, તેથી કૃતેસીંગરાવ સાથે સંદેશ ચલાવ્યા; ગોડાર્ડે ઉભોષમાં પેશ્વાની ફાજ હતી તેના ઉપર ધસારો કરી તે શહેર લીધું. અંગ્રેજો વિજયી થયા એટલે ગાયકવાડે તેમની સાથે ઉભોષ પાસે ૧૭૮૦ માં કરાર કર્યો. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે:—

૧ ગાયકવાડને પેશ્વાથી સ્વતંત્ર ગણવા.

૨ અંગ્રેજોને ત્રણ હજાર સ્વારની મદદ આપવી.

૪ ગુજરાતનો મુલક ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે વહેંચી લેવો.

આ ઠરાવથી અંગ્રેજોએ બરૂચમાંથી પેશ્વાના અમલદારોને કાઢી મૂક્યા. અંકલેશ્વર, આમોદ ને હાંસોટ પોતાને કબજે લીધાં. વળી ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ને તે ગાયકવાડને આપ્યું. એના બદલામાં સિનેર તથા સુરત અઠ્ઠાવીસીનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો. આથી ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ને

અંગ્રેજોની સાથે સંપ વધ્યો. આ સંપથી બંને સત્તાને ધણો લાભ થયો છે. આજ સુધી એ સંબંધ ચાલુજ છે.

પ્ર૦ અંગ્રેજો અને પેશ્વાને લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ અંગ્રેજોએ એકવાર સુરતના કરારથી રાધોબાનો પક્ષ કર્યો, પછી બીજા વર્ષે પેશ્વા સાથે સંધી કરી, વળી પાછો રાધોબાનો પક્ષ લીધો, આથી તેમજ ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજોને યુરોપમાં લડાઈ થાય એવો સંભવ હતો, તેથી પેશ્વાએ ફ્રેંચો સાથે એકસંપ કરવા માંડ્યો. પેશ્વાનું સૈન્ય ફ્રેંચ દબથી કળવવા માટે ફ્રેંચ અમલદારો નોકરીમાં રાખ્યા. આ કારણથી અંગ્રેજોને પેશ્વા સાથે વિગ્રહ થયો.

પ્ર૦ પેશ્વાની સત્તા શી રીતે વધી ?

ઉ૦ ગાયકવાડ સાથે અંગ્રેજોને દોસ્તી થઈ, પેશ્વા તથા અંગ્રેજોને લડાઈએ થઈ, તેમાં બંને પક્ષની કેટલીક વાર હારજીત થઈ; ૧૭૮૨ માં સાલબાઈ મુકામે તહ થયો, તેમાં એવું ઠર્યું કે રાધોબાને દરવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા, અમદાવાદ સહિત પેશ્વાનો મુલક પેશ્વાને પાછો આપવો, ગુજરાતમાં ગાયકવાડનો મુલક ૧૭૭૫ માં નેટલો હતો તેટલોજ મુકરર થયો. આ કરારથી એમ થયું કે અમદાવાદ ગાયકવાડને આપવાની અંગ્રેજોએ કબૂલાત કરેલી તે રહ ગઈ અને તે પેશ્વાના હાથમાં મયું. વળી પેશ્વાને ખંડણી આપવાનું પણ ચાલુ થયું.

પ્ર૦ ફતેહીગરાવે શી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું ? ને તેમનું મરણ શી રીતે થયું ?

ઉ૦ એ ધણી કરકસરથી રાજ્ય ચલાવનાર હતા. તેમણે જ્ઞાતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું. એમણે આરબો વગેરેનું કેટલુંક ભાડૂતી લશ્કર

રાખ્યું, તેથી ભવિષ્યમાં રાજ્યની કેટલીક ખરાબી ધર્મ. આર-
ખોથી વડોદરાને કેટલાંક વરસ બહુ સહન કરવું પડ્યું છે, એમ
છતાં ફતેહસીંગરાવે ધણા તોફાની સમયમાં બાહોશીથી રાજ્ય
નોંકા ચલાવી તેને લોચિજ રાજ્ય ટકી રહ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૯
ના ડીસેમ્બરની ૨૧ ની તારીખે ફતેહસીંગરાવ પોતાના મહેલને
દાદરેથી પડી જવાથી મરણ પામ્યા.

પ્ર૦ ફતેહસીંગરાવના મરણ પછી વડોદરાનું રાજ્ય નબળું પડવાનું
શું કારણ ?

ઉ૦ ફતેહસીંગરાવ પછીના ગાયકવાડો દલતા વગરના અને નબળા
હતા; કુટુંબમાં કુસુંપ થયો; ગુજરાત જીતતી વખતે મરેઠા-
ઓમાં લશ્કરી કળા સારી હતી, પણ પ્રાંતો જીત્યા પછી તે
ટકાવી રાખવામાં પછીના ગાયકવાડ પાછળ પડ્યા; અને
ફતેહસીંગરાવે બાહુતી માલુસોની ભરતી કરી, તેમને રાજ્યનું
અભિમાન નહતું. માત્ર પૈસા ખાતર તેઓ નોકરી કરતા. આ
કારણથી રાજ્યનું મહેસુલ લશ્કરના નિભાવમાં વપરાતું, આનંદ
રાવ ગાયકવાડના સમયમાં તો બાહુતી આરખોએ રાજ્યની
એક પાયમાલી કરી.

(૫) સયાજીરાવ (મુતાલિક માનાજીરાવ) ૧૭૮૯ થી ૧૭૯૩.

પ્ર૦ ફતેહસીંગરાવ પછી ગાદીપતી કાણ અને શી રીતે થયા ?

ઉ૦ ફતેહસીંગરાવના મરણ પછી ૧૭૮૯ માં ગોવિંદરાવે ગાદી માટે
પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પેશ્વા સરકારે તેમના બાધ માનાજી-
રાવને મુતાલિક નીમી સયાજીરાવને ગાદીના માલીક તરીકે
ઠરાવ્યા. માનાજીએ આ બંધ પેશ્વાને તેનો સલામ આપી પાનો.

નજરાણો આપ્યો અને ફતેહીગરાવના વખતની બાકી પેટ
છવીસ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કર્યું. તેમનું (માનાજીરાવનું)
મરણ ૧૭૯૩ માં થયું.

(૬) ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ૧૮૦૦.

- પ્ર. માનાજીરાવના મરણ પછી ગાદીપતી કોણ થયા ?
ઉ. ગોવિંદરાવ રાજ્યના માલિક થયા. તેમની પાસેથી પેશ્વાએ
કરાર કરાવી લઈ ઘણો મુલક પડાવી લેવાનું કર્યું. ગોવિંદરાવે
નજરાણો તથા પાછલી ખંડણી વગેરેની બાકી બહલ એકંદર
એક કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા પેશ્વાને આપવા; તાપી
નદીની દક્ષિણનો સવળો મુલક આપવો; તથા સુરતની જકાત-
ના ઉત્પન્નમાનો પોતાનો ભાગ આપવો એમ કર્યું. પણ આ
કરાર સાલખાઈના તહનામાથી વિરૂદ્ધ છે એમ કહી અંગ્રેજોએ
પોતાના દોસ્ત ગાયકવાડનો પક્ષ કીધો એટલે પેશ્વાની માગણી
બર આવી નહિ.

- પ્ર. મરાઠી રાજ્યની પડતી થવાનું શું કારણ ?
ઉ. મરાઠી રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ પક્ષ અને મરાઠી સરદારોનો પક્ષ
એ એ પક્ષ પડી ગયા. પેશ્વાના શાણા ને ચતુર પુરૂષો મરણ
પામ્યાં. તેથી મરાઠા સરદારોમાં સંપ રહ્યો નહિ, અને આપ
અખત્યાર બની ગયા, ને પોતપોતાની ચઢતી કરવા માંહે-
માંહે લઢવા લાગ્યા. અદેખાઈ ને કુસંપને લીધે મરાઠી રાજ્ય
બાંભવા માંડ્યું. આખરે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં નાનાફડણવીસ
મરણ પામ્યો ત્યારે સરદારો છેક નિરંકુશ બની ગયા. સિંધીઆ
ને હોલ્કર મહોમાંહે લઢ્યા; હોલ્કરે પુના લીધું, તેથી બાજી-

રાવને વસાઇ નાશી જવું પડ્યું. તેણે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી તેમાં એમ કહ્યું કે અંગ્રેજો બાહુરાવને માદીએ બેસાડે તેના બદલામાં પુનામાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું, તેના ખર્ચને પેટે છત્રીસ લાખના ઉત્પન્નનો મુલક આપવો; અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ; નિગ્નમ અને ગાયકવાડ સાથે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારશ્વત પતાવવા. આવા કરારથી પેશ્વાની સ્વતંત્રતાને ઘણો ઘોઠ્ઠો પહોંચ્યો. ૧૮૦૨.

પ્ર૦ ગોવિંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે કોણે ખંડ કર્યું ?

ઉ૦ તેમનો એક પુત્ર કાનોહરાવ કરીને હતો, તે શરો પણ્ય ટંટાખોર હતો. તેનો સ્વભાવ તેને જાંપીને બસવા દે તેવો ન હતો. તેણે થોડું સૈન્ય ભેગું કરી ધાંધલ મચાવી; આરખ, પઠાણ અને ખીજા લોકોનું બાહુતી લશ્કર હતું, તેમણે તેને કદ કચ્યો, પણ સ્ત્રીના વેશમાં તે કદમાંથી નાશી ગયો. ડુંગરામાં તેને બીલ લોકોની મદદ મળવાથી સંખેડા અને બહાદરપુરની આસપાસ ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ અરસામાં તેને કડીના જાગીરદાર મહારાવ સાથે દોસ્તી થઇ, તેથી તે તેને મળી ગયો.

પ્ર૦ કડીના મહારાવે શાથી ખંડ કર્યું ? ને તેનું શું પરીણામ આવ્યું ?

ઉ૦ દામાહરાવે ખંડેરાવને ખોરસદ તથા નડીઆદ તાલુકા સ્વતંત્ર આપ્યા હતા. પછીથી ૪૦૦ ઘોડેસ્વારની મદદ લેવાની સરતે કડીની જાગીર પણ આપી હતી. ખંડેરાવ ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં શુજરી ગયા પછી તેનો દીકરો મહારાવ થયો. તેણે ઘોડેસ્વારની મદદ બંધ કરી તેને બદલે વાર્ષિક પેશકશ્ચ તરીકે એક લાખ ને વીસ હજાર રૂપિયા ગાયકવાડને આપવાના ઠરાવ્યા.

આ વાત પણ તેને ગમી નહિ, ને તેને મુક્ત થવાની માગણી કરી; તે સ્વીકારાઈ નહિ. તેથી તે ઉચ્ચકાર્યો, અને કાનોજીરાવ વગેરેને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેમના મચાવ્યું. આથી ગોવિંદરાવે તેમના ઉપર સ્વારી કરી; પણ કાનોજીરાવના નિહાર ધસારાથી ગોવિંદરાવના લશ્કરને બે ત્રણ વખત પાછાં હટવું પડ્યું; પણ ગોવિંદરાવે યુક્તિથી કાનોજીરાવની સહીનો ખોટો કાગળ મહારાવના હાથમાં બપ ઝેરી તળવીજ કરી, તેથી મહારાવ અને કાનોજીરાવને અણબનાવ થયો; નથી કાનોજીરાવને નાશી જવું પડ્યું. મહારાવ પાસે સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા દંડ તથા ખંડણી પેટ દરવર્ષે એક લાખ પંદર હજાર રૂપિયા લેવાના ઠરાવી લઢાઈ બંધ કરી. ઇ. સ. ૧૭૯૪.

- ૫૦ આખા સેલુકરના જીલમતું શું પરિણામ આવ્યું ?
- ૬૦ અરાધમી સહીના છેવટના ભાગમાં પેશાવી બધી સત્તા નાના-ફડણવીસના હાથમાં હતી. તેનાથી કંટાળીને ખાજીરાવે તેને કેદ કર્યો, ને તેના પક્ષના માણસો ઉપર જીલમ કરવા માંડ્યો. તેમાં સેલુકર નામનો અમદાવાદના પેશાના સુબાનો મુલાલિક પણ હતો. તે પુનામાં રહી પોતાના માણસો અમદાવાદમાં મોકલી સુબાગીરી કરતો હતો. કેદમાંથી છુટવા તેણે દશ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં રૂપિયા એકઠા કરવા તેણે જીલમ કરવા માંડ્યો. ગાયકવાડના મુલકમાં પણ તેણે જીલમ વર્તાવ્યો. તેથી ગોવિંદરાવ મહારાજે પોતાના સરદાર ખાખાજી આપાજી તથા શિવરામ ગાર્દને મોકલ્યા. કેટલીક કપાકપી લઈ, માંડવા આગળ સેલુકરે સખત હાર

ખાધી, એટલે તે અમદાવાદમાં બસાયો; તેથી તેને ઘેરો ધાલ્યો. આખરે સેલુકરને તેનાજ માણસોએ બાબાજીના કબજામાં સોંપ્યો. બાબાજીએ તેને ગોવિંદરાવ પાસે મોકલ્યો, તેમણે પ્રથમ વડોદરામાં ને પછી બેરસદમાં કેદ કર્યો. ૧૭૬૮. આખરે ઘણાં વર્ષ પછી અંગ્રેજોએ તેને છોડાવ્યો.

પ્ર૦ આબા સેલુકરના ગુણ કહો.

ઉ૦ તે ઘણો દૂર ને નિર્દય માણસ હતો. એની વર્તણૂક એવી હતી કે સામા માણસને ગુસ્સો ચઢ્યા વગર રહેજ નહિ. એક પ્રસંગે એણે ગોસાંઘબેને પણ હુટ્યા હતા. એને થયેલી સજા વાજબી હતી.

પ્ર૦ ગોવિંદરાવનું મરણ ક્યારે થયું ?

ઉ૦ ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ મરણ પામ્યા.

(૭) મહારાજા આનંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦-૧૮૧૭.

પ્ર૦ કાનોજરાવ શી રીતે બંડ કર્યું ? ને છેવટે તેની શી દશા થઈ ?

ઉ૦ આનંદરાવ મહારાજા ગાદીએ બેઠા ત્યારે કાનોજરાવ કેદમાંથી છુપા વેશે આવી પ્રથમ તો મહારાજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં ફાળ્યો, પણ વડોદરામાં તે વખતે આરબોનું બેર વધી પડ્યું હતું. તેમને તે વશ રાખી શક્યો નહિ, ને પોતાના સમા સંબંધીઓ પાસેથી નાણાં કઢાવી આરબોને સાંત પાડવાની જોઈવણ કરી. તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, પણ ઉલટા કુટુંબીઓમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મહારાજાને કેદ કર્યા, આરબો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી બધાએ એક રાત્રે તેની હવેલીમાં ઘેરી લીધા; ત્યાંથી એને પકડી રામપુર શાહી-

આના કિસ્સામાં કેદ કર્યો. ત્યાંથી આરખો સાથે મુંબાઇ મોકલતાં છુટો થઇ ગયો અને વડોદરા રાજ્યને ધણો ત્રાસ આપવા લાગ્યો; તે રાજપીપળે ગયો, ત્યાં તેને સંખેડાવાળા ગાયકવાડ, કોળી, બીલ તથા કેટલાક આરખો મળ્યા. તેમના ઉપર ગાયકવાડ અને અંગ્રેજના લશ્કરે છાપો માર્યો, વજીરીઆ અને સાવલી આગળ કાનોજીની હાર થઇ, ૧૮૦૩, તેથી તે ઉજ્જનમાં જઇ રહ્યો. વર્ષ ૧૮૧૫ માં પાછા ધાંધળ શરૂ કરી. તેને પાદરે રહેવાની પરવાનગી મળી. ત્યાં રહે રહે નવાનગરના જામ સાથે મસલત ચલાવી તોશાન કરવા વિચાર કર્યો, પણ તે ઉઘાડું પડ્યાથી પકડીને પ્રથમ સુરત, પછી મુંબાઇ ને છેવટ મદ્રાસ મોકલ્યો, ત્યાં તેનું મરણ થયું.

૫૦ વડોદરા રાજ્ય ઉપર અંગ્રેજોની સત્તા શી રીતે વધી ?

૬૦ ગોવિંદરાવના મરણ વખતે ગાયકવાડ કુટુંબમાં બેહદ કુસંપ હતો, જુના કારભારીઓને કાઢી મૂકી નવા લાવવાથી અમલદારોમાં અસંતોષ થયો હતો, રાજ્યની તિજોરી ખાલી હતી, કેટલાક મહાક્ષો ધરાણે મૂકવા પડ્યા હતા, કેટલાક ઇજારે અપાયા હતા, ખંડણી પણ આવતી નહતી, વર્ષ ૧૮૦૩ આરખોનું જોર ધણું વધી ગયું હતું; આવા વખતમાં કડીના મહારાવે ખંડ કર્યું. તેની સામે સેનાપતિ બાબાજી ચઢ્યો. અમદાવાદ આગળ ઝપાઝપી થઇ, પણ છેવટે અંગ્રેજોની મદદ લેવી પડી. ચોર્યાસી પરગણું અને સુરતની ચોથ લેવાની સરતે મેજર વાકરના લશ્કરની સહાયથી મહારાવનો પરાભવ કર્યો. વર્ષ ૧૮૦૩ સંખેડા બહાદરપુરના જગીરદાર ગણપતરાવે રાયતને ધણો ત્રાસ આપવા માંડ્યો, તેને પણ અંગ્રેજોની મદદથી હરાવી

તેનો મુલક ખાલસા કર્યો. તેમજ આરખોતું બંડ સમાવી દેવાના કામમાં પણ અંગ્રેજોએ મદદ આપી હતી, તેના બદલામાં ગાયકવાડે ચોર્યાશી પરમણું, સુરતની ચોથ, ચીખલી પરમણું અને ખેડાની જાગીર અંગ્રેજોને આપ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૦૨. આ વખતથી એવો ઠરાવ થયો કે અંગ્રેજોએ ગાયકવાડની મદદ સારૂ એ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર તથા તોપખાતું વડોદરે હાંમેશાં રાખવું. તેનો ખર્ચ ૭૮૦૦૦ રૂપિયા હતો. તેના નિભાવ માટે ધોળકા, નડીઆદ, વિજાપુર અને કડી ટપ્પો અંગ્રેજોને આપ્યા. એ પ્રમાણે અંગ્રેજ તથા માયકવાડ વચ્ચે સહાયકારી સૈન્ય રાખવાના જે કરાર થયા તેની રૂએ મેજર વૉકર વડોદરાનો પહેલો રેસિડેન્ટ થયો. અંગ્રેજોને ધનામ તરીકે અઢી લાખ કરતાં વધારે ઉત્પન્નનો મુલક મળ્યો. ગુજરાતમાં આજથી તેમની સત્તાની શરૂઆત થઈ.

૩૦ દિવાન રાવજી આપાજી વિષે શું જાણો છો ?

૬૦ ગોવિંદરાવ મહારાજને દક્ષિણમાંથી મળમુદાર, ફડલુવીસ વગેરે દરકદારોને ખોલાવ્યા હતા, તેમાં એક પ્રભુ કુંડુબ સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું; તેનો મુખ્ય પુરૂષ રાવજી આપાજી દિવાન હતો. તેનો ભાઈ બાબાજી હતો, તે સેનાપતિ થયો હતો. મહારાજ ગોવિંદરાવ તથા આનંદરાવના સમયમાં રાવજીએ વડોદરાની સારી સેવા બજાવી છે. અંગ્રેજોને વડોદરામાં ખોલાવવામાં, ગોવિંદરાવના સંકટ સમયે ગાદી સાચવી રાખવામાં અને કાનોજને પકડાવી પોતાની સત્તા તાજી રાખવામાં તેણે સારી કુનેહ બતાવી છે; પણ જે આરખોએ બહુ રમખાણ મચાવ્યું હતું તેની સંખ્યામાં વધારો કરનાર પણ એજ

હતો; રાજ્યમાં નાણાંની સ્થિતિ નહારી હતી, ત્યારે પોતે તથા પોતાના કુટુંબના માણસોને શ્રીમંત બનાવવા પ્રયાસ કરતો. આરબોના તોફાન વખતે તથા રાજ્યમાં સુધારો કરવામાં તેણે કાળજી બતાવી નહોતી. તોપણ જે કટાકટીના સમયમાં રાવજીએ રાજનૌકા ચલાવી હતી, તેનો વિચાર કરતાં તે રાજકિય પુરૂષ તરીકે પ્રશંસાપાત્ર છે. એના અમલમાં અંગ્રેજોને ઘણો લાભ થવાથી તેના વારસોને દિવાનપદ ઉપર કાયમ કર્યાં. સને ૧૮૦૩ માં રાવજીના સ્વર્ગવાસથી એનો ભત્રિજો સીતારામ જેને એણે દત્તક નીમ્યો હતો, તે દિવાન થયો. રાવજીને અંગ્રેજ તરફથી ચોર્યાશી તાલુકાનું બાટાગામ તથા ગાયકવાડ તરફથી વરસે ૪૦ હજારની નીમણુંક મળી હતી. વડોદરામાં રાવપુરાનો જે હતો છે, તે રાવજીના નામ ઉપરથી પડેલો હોય એમ જણાય છે.

પ્ર૦ કડીવાળા મહારાવની જગીર શી રીતે ખાલસા કરી ?

ઉ૦ આનંદરાવ નખળા મનના હોવાથી સઘળો રાજવહીવટ દિવાન રાવજીના હાથમાં હતો, તેથી તેની સત્તા વધી ગઈ હતી. તેથી તેનાથી કંટાળીને ગજરાખાઈ તથા મુકુંદરાવ કડીના મહારાવ સાથે મળી ગયાં. મહારાવે જાહેર કર્યું કે રાવજીએ કેટલાંક જીલ્લા કામો કર્યાં છે, ગાયકવાડના કુટુંબના માણસો ઉપર ગેરવર્તણૂંક ચલાવી છે, કાનોજી રમેરેના વાજબી હડકો છીનવી લીધા છે, તે બધાને ન્યાય અપાવવા હું બહાર પડ્યો છું. એમ જણાવી લશ્કર જમાવી બંડ કર્યું. તેણે વીસનગર અને વીંજપુર છૂટી લીધાં. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા બંને પક્ષોએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. તેથી

મુંબાઈના મવર્નર ડંકને મેજર વૉકરને તપાસ કરવા વડોદરે મોકલ્યો; તે ૧૮૦૨માં મે હજાર માણસ સાથે વડોદરે આવ્યો. તેને તપાસ કરતાં જણાવું કે આનંદરાવની મહારાવ ઉપર ઈતરાજ છે, આરખોનો તેમને ડર છે, મહારાવ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ સાંજળ કલહ કરે છે, ને વીસનગર તથા વીજપુર પચાવી પડ્યો છે, તે આપતો નથી. તેથી મુંબઈથી વધારે લશ્કર મંગાવી જાણીની સાથે કડી ઉપર સ્વારી કરી. મહારાવે લશ્ચી બહાદુરી બતાવી, પણ છેવટે મહારાવ હાર્યો ને તેનો બધો મુલક લઈ વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. મહારાવને નિમલ્યુંક યાંથી આપી નડિઆદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી પણ નાસીને કાઠિઆવાડમાં ગયો, ત્યાં કેટલાક ઠાકોરોને બંબેરીને બંડ કરાવ્યું. કેટલીક ઝપાઝપી થઈ પણ છેવટે તે હાર્યો; તેથી પાલીતાણાના ડુંગરોમાં જઈ બસાયો; ત્યાંથી પણ કેદ પકડાયો. મરતાં મૃધી અંગ્રેજોએ તેને મુંબાઈમાં કેદમાં રાખ્યો. આ પ્રમાણે કડીના પુદ્ધિમાન પણ તરંગી, લોબી અને બાગ્ય-હીન જમીનદારની સત્તાનો અંત આવ્યો. આથી ગાયકવાડ સરકારને પાંચ લાખના ઉત્પન્નો મુલક મળ્યો.

- ૫૦ કાઠિઆવાડની મુલકગીરીની હકીકત કહો.
- ૬૦ આપણા દેશની પશ્ચિમે કાઠિઆવાડનો હીપકલ્પ આવેલો છે, તેમાં નાની મોટી લગભગ જુદી જુદી ત્રણસો રાજ્ય સત્તા હતી, તેમના ઉપર કોઈ રાજ્ય કર્તાનો કાયમનો અમલ ન હતો. યરાહાએ કાઠિઆવાડમાં સ્વારીઓ કરતા, તે રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી નહિ, પણ મેસા નેજલવા માટે કરતા હતા. એમ હતું લખાણરાવને કાઠિઆવાડમાં થોડો મુલક મળ્યો.

હતો. મહમદ ખેગડાના વખતમાં એક સૈયદને થોડી જમીન
 ઇનામમાં મળી હતી, તેને કાઠિયાએ હેરાન કર્યો, તેથી દા-
 માજીરાવને મદદ માટે ખોલાવ્યા હતા; લાઠીના ઠાકારે પો-
 તાની દીકરી દામાજીરાવને આપીને દામનગર તથા ખીજાં
 દશ ગામ ૧૭૩૮માં પહેરામણીમાં આપ્યાં હતાં; વળી જુના-
 મદના નવાબ પાસેથી થોડો મુલક દામાજીરાવે જીત્યો હતો.
 સને ૧૮૦૫-૬ સુધીમાં તે લાઠી, અમરેલી, કોડીનાર, શિયા-
 નગર, ભીમકદા, યાન અને લખતર એમ એકંદરે સાત
 ચાણાં ગાયકવાડે સ્થાપ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત કેટલાંક ગામો ત્યાંના
 ગરાસીઆઓએ પોતાના સંરક્ષણ માટે આપ્યાં હતાં. કાઠિયા-
 વાડનાં નાનાં મોટાં ૩૦૦ રાજ્યોમાંથી લગભગ ૮૦ આપણા
 અમરેલી પ્રાંતમાં આવી ગયાં છે. સને ૧૮૧૩ માં કોડીનાર
 પરગણાનો આક્રીનો અરબો ભાગ જુનાગઢના નવાબ તરફથી
 મળ્યો, તથા પ્રભાસ પાટણની દેખરેખના બદલામાં જુનાગઢ
 તરફથી ૨૦૦૦ કરોડી મળવા માંડી. ૧૮૧૭માં બ્રિટિશ સરકાર
 સાથે કોલકરાર થયા તે રૂએ ઓખામંડળ ગાયકવાડને મળ્યું.
 આ રીતે ગાયકવાડ સરકારે જે મુલક કાઠિઆવાડમાં મેળવ્યો
 હતો, તેની ખંડણીનો આંકડો નક્કી કરેલો નહતો, જુદા
 જુદા નામથી અનેક બાબતો વસુલ લેવામાં આવતી. શિવરામ
 ગાર્દી તથા બાબાજી આપાજીએ એ આંકડો બહુજ ચઢાવી
 દીધો હતો, તેથી મુલકગીરીનો આંકડો વસુલ લેતાં ઘણું
 જુલમ થતો હતો. બાબાજીએ ધણી સખ્તાઈથી કામ લેવા
 માંડ્યું, તેથી કંટાળીને ત્યાંના સંસ્થાનિકોએ અંગ્રેજીની મદદ
 માગી તેથી કનલ વાકરને તે કામ સોંપાયું. તેઓ ૧૮૦૭

માં બાબાજીના સૈન્ય સાથે કાઠિયાવાડમાં ગયા. ત્યાં બધા
નાલુકદારોને ભેગા કરી એક આંકડી ખંડણી આપવાનું કેર-
વ્યું. આથી ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી લગભગ ચારલાખ
સત્તર હજારની થઇ. પાછળથી તેમાંથી કંઇક અંશે ઓછી
કરવામાં આવી હતી, તે આંકડો પોણા ચાર લાખ ઉપ-
રનો હતો.

- પ્ર. મેજર વૉકરે ગાયકવાડ સરકારની શી સેવા બજવી હતી ?
- જ. કડીના મહાદારરાવનું ખંડ શાંત પાડવામાં અને તેનો મુલક
ખાલસા કરવામાં તથા આરખોનું જોર કમી કરવામાં તેણે સારી
મદદ કરી હતી. આરખોનો પગાર નહિ મગવાથી તેમની સત્તા
બંધી વધી ગઇ હતી, તેથી પોણાચાર લાખની આવકનો મુલક
સાનમાં લઇ નાણાં ધીર્યાં હતાં, અને આરખોને વડોદરાના
કોટમાં ઘેરી લઇ ચઢેલો પગાર આપી કાઢી મૂક્યા. સંખેડા
બહાદરપુરના જગીરદાર ગણુપતરાવ સાથે લઢાઇ કરવામાં
અને તેની જગીર ખાલસા કરવામાં તેણે મદદ કરી હતી.
ગાયકવાડ માટે સહાયકારી સૈન્ય રાખવા માટે અંગ્રેજો સાથે
દોસ્તી તેને લીધે થઇ હતી. સને ૧૮૦૫ નં નવું તહનામું પબ્લ
એને લખિજ થયું હતું. લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો કરવામાં તથા
ગાયકવાડનું વધી ગયેલું દેવું પતાવવામાં, તથા કાઠિયાવાડનો
મુલકગીરીમાં બાબાજી સાથે જઇ ત્યાંના તાલુકદારોને એક
આંકડી ખંડણી નક્કી કરવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી. તે
ઉપરાંત બધે કરકસરથી ખર્ચ કરવાની રીત દાખલ કરાવી
ઉપજમાં વધારો કરાવ્યો. એ બધાં કામ ફતેહમંદીથી પાર
કેતારી તે સને ૧૮૧૦ માં વડોદરા છોડી પોતાને વતન ગયો.

વડોદરાના ઇતિહાસમાં એણે કરેલાં અનેક ઉપયોગી કામોને લીધે એનું નામ હમેશાં સુપ્રસિદ્ધ રહેશે.

પ્ર. ગંગાધર શાસ્ત્રી વિષે શું જાણો છો ?

ઉ. ગુજરાતમાં પેશ્વાને દિરસે જે મુલક તથા ખંડણીનો ભાગ આવ્યો હતો, તેનો ઇજારો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સને ૧૮૦૦ માં પાંચલાખ રૂપિઆથી પાંચ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. ફરીથી ૧૮૦૫ માં સાડાચાર લાખથી દસ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. આ ઇજારાની રકમ તથા ખંડણીની રકમની પેશ્વા તરફથી માગણી થઇ, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે પોતાનું લેણું કાઢ્યું. આવી તકરાર ઉભી થવાથી પટ્ટો પૂરો થયા પછી બીજો પટ્ટો કરી આપ્યો નહિ. વળી ત્રિંબકજી ડેંગલેએ કાઠિયાવાડના ખંડિયા રાજાઓને જણાવ્યું કે પેશ્વાની ખંડણીનો ભાગ હવેથી ગાયકવાડને આપવો નહિ. વળી ૧૮૧૩ માં કાગળીઆ અને દુકાળથી લોકો બહુ હેરાન થયા, પણ તકરારને લીધે લોક સુખાકારી માટે કાંઇ થયું નહિ. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા ગંગાધર શાસ્ત્રીને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરીથી પુને મોકલ્યા. ૧૮૧૪ ધણી બાંજગડો થઇ પણ કાંઇ નિકાલ થયો નહિ, એટલે તેણે વડોદરે પાછા આવવા વિચાર કર્યો. ગંગાધર શાસ્ત્રી શાણો ને હૈયાનો ભોળો, એક ભક્તો ગૃહસ્થ હતો. કપટી માણસોના કપટની એને સમજ પડતી નહિ. મેજર વૉકરની તેના ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. એ દક્ષિણના પટવર્ધન કુટુંબનો ધણો કામેલ ને કલમખાલ હતો, ને ધણો પ્રમાણિક હતો. અંગ્રેજ સરકારની સેવાના બદલામાં તેને એક ગ્રામ ઇનામમાં મળ્યું હતું. ગાયકવાડની નાણાંની

સ્થિતિ સુધારવાની ધણી યોજનાઓ એમને હાથે થઇ હતી. ખીજો ખાજરાવ પેશ્વા પંઢરપુરની જત્રાએ જતા હતા, તેની સાથે એ પણ ગયો. ત્યાં ત્રિંબકજી ડેંગલેએ ૧૮૧૫ માં તેને દગાથી મરાવ્યો. ડેંગલે ગુન્ડેગાર છે એ વાતની પેશ્વાએ ના પાડી, તેા પણ અંગ્રેજ તરફથી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો, ત્યાંથી તે નાસી ગયો ત્યારે ફરીથી પકડીને ચુનારગઢના કિલ્લામાં જન્મ કેદ રાખ્યો. પેશ્વા અને ગાયકવાડના લેણદેણનો નિકાલ ૧૮૧૭માં અંગ્રેજોની મદદથી થયો. પેશ્વાનો જે મુલક ગુજરાતમાં હતો, તેનો કાયમનો ઈજારો ગાયકવાડને આપ્યો, તેના બલ્લામાં સાડાચાર લાખ રોકડ રકમ આપવાની ઠરાવી. એ ઠરાવ અન્વયે ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ સ્વીકારવામાં આવ્યા. વળી કોઇ પણ પ્રકારની ખંડણી કે નજરાણા આપવાનું બંધ થયું.

પ્ર૦ અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં શી રીતે કેટલી વધી ?

ઉ૦ સને ૧૭૭૫ પહેલાં અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં નહિ જેવી હતી; પણ ફતેહગરાવ ગાયકવાડે રઘુનાથરાવ અને અંગ્રેજોની મદદ માગી, ત્યારે ભરૂચ, ચીખલી, વરીઆવ અને કોરલ પરગણાં તેમને મળ્યાં. વળી ૧૭૮૦ માં ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ત્યારે સુરત અઠ્ઠાવીસીનો કેટલોક ભાગ અને શિનોર મળ્યાં; પણ સાલખાઇના તહનામાથી આ બંધી વ્યવસ્થા ફરી ગઇ. સને ૧૮૦૨ માં વસાઇના કરાર પેશ્વા સાથે અંગ્રેજોને થયા. તેથી સુરતની ચોથ હપરનો તથા ચોર્યાશી અને ચીખલી પરગણાનો હક અંગ્રેજોને મળ્યો. ગાયકવાડનો એ મુશકનો હિસ્સો તેા એમને પ્રથમથી મળ્યોજ હતો. ૧૮૦૨

માં જે કરાર ગાયકવાડ સાથે થયા તે અન્વયે વડોદરામાં સહાયકારી ફોજ રાખવાનું ઠર્યું હતું. ૧૮૦૫ માં નવું તહનામું થયું, તે અન્વયે સહાયકારી લશ્કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો, તેના ખર્ચ બદલ ગાયકવાડે અગિયાર લાખ સિત્તેર ઇન્જરની ઉપજનો મુલક અંગ્રેજને આપ્યો. ૧૮૦૬ માં મેજર વાકરે રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં આનંદરાવ મહારાજના વખતથી ખેડાની કિલ્લેદારી, ચીખલી પરગણું, સુરતની ચોથ અને ચોર્યાશી પરગણું. એ સિવાય નાડિયાદ, ધોળકા, વિગ્નપુર, માતર તથા મહુધા પરગણું, કડી ટપ્પો. કીમ, કડોરની જકાત અને કાઠિયાવાડની વાર્ષિકવરાત એ મળી પોણાબાર લાખનો મુલક જાહીદાદમાં મળ્યો હતો. અંગ્રેજને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયા, તે અન્વયે જંજુસર, આમોદ, ડભોઇ, બહાદરપુર અને સાવલી પરગણાં અને કાઠિયાવાડની પેશ્વાની ખંડણી મળ્યાં. તેના બદલામાં પેશ્વાના રાજ્યમાં તહેનાતી લશ્કર વધારવામાં આવ્યું, અને પેશ્વાના મુલકનો ઇન્જરો ગાયકવાડને બદલે અંગ્રેજને આપ્યો. આ મુલકનું ઉત્પન્ન સત્તર લાખ કરતાં વધારે હતું, પરંતુ ઇન્જરો સાડાચાર લાખ આપવાની સરતે મળ્યો હતો; અને તે રકમ અંગ્રેજોએ પેશ્વાને આપવી એમ ઠર્યું. આથી અમદાવાદનો અરધો ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. વળી એજ તહનામા અન્વયે શ્રીમંત ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મુલકની આપ લે થતાં ગાયકવાડને ડભોઇ, બહાદરપુર, સાવલી અને વીજપુર મળ્યાં; તથા અંગ્રેજને કપડવણુજ, બાલેજ, કડોદ, અમદાવાદનો ગાયકવાડનો અરધો ભાગ, દશકોઇ પરગણું તથા હવેલી મળ્યાં. વળી બાહુરાવ પેશ્વાએ પુનામાં

રેસીડેન્સીના ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી તેને નાસી જવું પડ્યું તે તેનું રાજ્ય અને સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં. આથી ગુજરાતમાં ગાયકવાડ અને અંગ્રેજોની સત્તા રહી.

૫૦ કંપની સરકાર સાથે દોસ્તીના ક્યા ક્યા કરાર થયા હતા ?

૭૦ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં પહેલાંના થયેલા કરાર એકત્ર કરી છેવટનું એક નવું તહનામું કંપની સરકાર સાથે થયું હતું, તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠર્યું હતું.

૧ ૧૮૦૫ સુધીમાં જે સંધીઓ ખેડ સરકાર વચ્ચે થઇ હોય તે તેમને તથા તેમના વાલીવારસોને કબૂલ મંજૂર છે.

૨ એકના દોસ્ત તે ખીજના દોસ્ત, અને એકના દુશ્મન તે ખીજના દુશ્મન એમ ઠર્યું. વળી જે સરકાર પૈકી કોઇને ખીજ રાજ્ય તરફથી હરકત કે સતાવણી થાય તો પરસ્પર મદદ કરવી.

૩ કાયમનું તથા હજાર માણસનું સહાયકારી સૈન્ય તથા એક યુરોપીઅન તોપખાનું રાખવાનું ઠર્યું.

૪ સહાયકારી ફોજે મહારાજનું અને તેના વાલી વારસોનું રક્ષણ કરવાનું અને ટંટો શીસાદ કરનારને શિક્ષા કરવામાં મદદ કરવાનું ઠર્યું. મહેસુલ ઉધરાવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, પણ જરૂર પડે કાઠિયાવાડમાં મોકલવા હરકત નથી.

૫ સહાયકારી ફોજના માટે ધાસ, ચંદી અને ખોરાકના સામાન ઉપર ગાયકવાડ સરકારે જકાત લેવી નહિ એમ ઠર્યું.

૬ જે મુલક ૧૮૦૫ પહેલાં કંપની સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો, તે રાજ્ય સત્તાના કુલ અખત્યાર સાથે હાથેશને માટે અંગ્રેજોને સોંપ્યો.

૭ કંપની સરકારે તથા સાહુકારોએ જે નાણાં ગાયકવાડ સરકારને

ધીર્માં હતાં, તે બ્યાજ તથા મુદ્દલ સહિત પૂરાં ધીમ લાં સુધી વડોદરા, રાજપીપળા, પેટલાદ તથા કડી પરગણાંનું ૧૨૯૫૦૦૦ રૂપિયાનું ઉચ્ચન કંપની સરકારને આપવાનું હતું.

૮ બેઈ સરકારના અમલદારોનો માન મર્તબો સચવાય, એવું વર્તન રાખવાનું તથા ગાયકવાડ સરકારના કુટુંબ કે દિવાન માટે કંપની સરકારના રાજ્યમાંથી ખરીદેલી કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપર જકાત નહિ લેવાનું ઠરાવ્યું.

૯ ગાયકવાડ સરકારે કંપની સરકારની સમ્મતિ વગર કાંઈ પણ યુરોપીઅન, અમેરિકન, કે અંગ્રેજીની રૈયત હોય એવા દેશીને નોકરીમાં ન રાખવો; તથા અંગ્રેજ સરકારે વડોદરા સરકારની વિરૂદ્ધ તેમના આશ્રિતોમાંથી કાંઈને નોકરીમાં ન લેવો એમ હતું.

૧૦ કાંઈ રાજ્ય સાથે વાંધો પડે તો ગાયકવાડ સરકાર સાથે મસ-લત કરી કંપની સરકારે તેનો નિવેદો લાવવો, એમ હતું.

૧૧ પેશ્વા અને ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે જે લેણદેણનો વાંધો ચાલતો હતો, તેનો ગાયકવાડ સરકારની નાણાં સંબંધીની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરીને એક ખીજામાં સંપ રહે એવી રીતે નિકાલ કંપની સરકારે કરવો. કાંઈ સાથે લડાઈ જાય તો મહારાજના રક્ષણ પુરતું સહાયકારી બંધક વડોદરામાં રાખી બાકીનું દુશ્મન સામે લઈ જવું. એકનો શત્રુ તે ખીજાનો મિત્ર થઈ શકે નહિ, તથા મહારાવ અને કનોજરાવની જે નીમણુંક ઠરે તે સિવાય ખીજે કાંઈ પ્રકારનો દાવો ન સ્વીકારવો એમ હતું.

૧૨ એક ખીજાના રાજ્યમાં ટોટા શીસાદ યામ તો અન્યેન્યે કુમક આપવી; અને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ખિલિશ મુલકમાં સહાય-કારી ફાજનો અને ગાયકવાડના મુલકમાં ખિલિશ ફાજનો

ઉપયોગ કરવો. તેમજ જેની પાસે લેણું હોય એવો માણસ એક ખીજના મુલકમાં જઈને રહે, તે ઉભયપક્ષે વાજખી કારણસર આપ લે કરવાનો ઠરાવ થયો.

૧૩ સને ૧૯૧૭ ના કરારથી ગાયકવાડ સામે પેશ્વાના લેણાનો નીકાલ થયો હતો; અને ભવિષ્યમાં કશો દાવો કરવો નહિ એમ ઠર્યું હતું.

૧૪ સને ૧૮૧૭ ના ખોળ કરારથી સહાયકારી ફોજમાં વધારો થયો, અને ગાયકવાડે પેશ્વાનો મુલક ધજીરો રાખવાથી તેમને જે હક્ક મળ્યા હતા તે કંપની સરકારને આપવાનું ઠર્યું.

૧૫ કેટલાક મુલકની ફેરબદલી કરીને ગાયકવાડ અને કંપનીને મુલક નક્કી કરવામાં આવ્યો; અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પોતાના ખર્ચે રાખી તહેનાતી ફોજ સાથે મોકલવાનું ઠર્યું. (આ લશ્કર બરાબર ન રખાવાથી પાછળથી સયાજીરાવ મહારાજના વખતમાં વર્ષે ત્રણલાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકારને આપવાનું ઠર્યું હતું.)

૧૬ લઠાકના પ્રસંગે એક ખીજને મદદ કરવી; અને જીતાયત્ના મુલક પૈકી મદદના બદલામાં કંઈ ભાગ આપવો, તે નક્કી કરવાનું અંગ્રેજ સરકારે કબુલ્યું.

૧૭ ફોજદારી ગુન્હેગારોની પરસ્પર આપલે કરવાનું પણ ઠર્યું. અને આખામંડળ પરગણું તથા બેટ તેમાંના સર્વ કિલ્લા સાથે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર રીતે અંગ્રેજ સરકારનાં વહાણોને હરકત ન કરવાની સરતે સોંપી દેવામાં આવ્યાં.

(૮) સયાજીરાવ ખોળ ૧૮૧૯ થી ૧૮૪૭.

૫૦ આનંદરાવ મહારાજ પછી માહીપતી કોણ થયા ?

ઉં શ્વેતકીર્તિરાવના નાના ભાઈ સયાજીરાવ પ્રથમ આનંદસવના મુતાલિક તરીકે; અને પછીથી ગાદીપતી ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્સની હતી. એ વ્રજ્યા બાહોશ હોવાથી તેમના હાથમાં રાજ્ય સત્તા આવે, એ રાજ-કુટુંબનાં માણસોને પસંદ નહોતું.

પ્રં સયાજીરાવ (ખીજ) મહારાજના ગુણ કહો.

ઉં તેમને સત્તા ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી, તેઓ શાંત, અબ્યાસી, સ્વભાવના અને પ્રેમાળ હતા; પણ પ્રભુતાને માટે એમને બહુ શોખ હતો. ખંતથી મંડ્યા રહેવાની ને નમ્ર રીતે વર્તવાની ટેવ હતી. કોઈ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. તેઓ આગ્રહી સ્વભાવના અને ખીજ ઉપર એકદમ વિશ્વાસ નહિ કરનારા હતા. ઉડાઉ ખર્ચ ન કરતાં સંચય કરનારા હતા. સારી બુદ્ધિ, આત્મબળ અને કળવણીને લીધે પહેલાં થઈ ગયેલા ગાયકવાડોથી એ શુદ્ધ પડે છે.

પ્રં સયાજીરાવ મહારાજને અંગ્રેજ સરકાર સાથે વિરોધ થવાનું શું કારણ? અને તેનો નિવેડો શી રીતે આવ્યો?

ઉં સને ૧૮૦૫માં અંગ્રેજ સાથે જે કરાર થયા હતા, તેની કલમ ૧૬ મુજબ જોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નહોતો; અને બ્યારે પેશ્વા નાગપુરના રાજા અને હોલકરે અંગ્રેજ સાથે લડાઈ જોડી ત્યારે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સહાયકારી ફોજની મદદ આપી હતી, તેનો તેમને આળીસલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેમ છતાં ગાયકવાડ સરકારને તેનો કોઈ પણ ખદલો મળ્યો નહોતો. વળી તેમના દિવાનોએ પણ અણચરાગ કરાવ્યો હતો. મહારાજને ધાકણ દાકણ દિવાન પસંદ કર્યો, પણ તે ધણી

લુચ્ચો, ખટપટી અને યુક્તિબાજ માણસ હતો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે ધણો અભુરાગ કરાવ્યો; ને ધણા પ્રસંગે તકરારો થઈ હતી. ૧૮૨૮ માં વેણીરામ આદિતરામ દિવાન થયા. તેણે મહારાજને શીખવ્યું કે રેસિડેન્ટનું કહ્યું સાંભળવું નહિ; તેથી તકરાર વધી પડી. તે એટલે સુધી કે ૧૮૩૮ માં તે હિંદુસ્તાન સરકારે મહારાજને પદબદ્ધ કરવાની ધમકી આપી. આવી કઠંગી સ્થિતિથી સયાજીરાવે કંઈક નમતું આપીને બધી તકરારોનો નિવેડો આણ્યો.

પ્ર૦ સતી થવાનો રિવાજ કોણે ક્યારે બંધ કર્યો ?

ઉ૦ સયાજીરાવ મહારાજએ સને ૧૮૪૦ માં.

પ્ર૦ સયાજીરાવ મહારાજનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો ?

ઉ૦ સને ૧૮૪૭ માં.

પ્ર૦ સયાજીરાવ મહારાજએ દેવું પતાવવા શી જોઈવણુ કરી હતી ?

ઉ૦ એમના વખતમાં ગાયકવાડ સરકારને એક કરોડ ઉપરાંત દેવું હતું. આ દેવું પતાવવા માટે ત્રણ લોન એટલે કરજી નાણાં કાઢવાનો ઠરાવ થયો. પહેલી લોન પચાસ લાખની એવી સરતે કાઢવી કે દરવરસે તે પેટે બારલાખ રૂપિયા પાછા ભરવા. બીજી લોન ૨૦ લાખની કાઢિઆવાડની સ્વારીનું દેવું પતાવવા કાઢવાની હતી, તે પૈકી બે લાખ દરવરસે પાછા ભરવાના હતા અને ત્રીજી નામીયા શાહુકારોની રૂ. ૩૦ લાખની ચાલુ ખર્ચ માટેની હતી. જે વાર્ષિક રકમ ભરવાની તેની વરાતો જુદા જુદા મહાસો ઉપર કાઢવાનું નક્કી થયું હતું.

પ્ર૦ એકંદર દેવાની પતાવટ માટે ગવર્નર એલિસ્ટને પોતાના ખર્ચમાં શી જોઈવણુ પતાવી હતી ?

- ૬૦ પરમુખકના રાજ્ય સાથેના કામકાજની વ્યવસ્થા અંગ્રેજ સરકાર કરશે. પરંતુ આપના રાજ્યની અંતર વ્યવસ્થાની બાબતમાં મહારાજની સત્તા રહેશે. જે શાહુકારોને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી છે, તેઓનું દેવું પતાવવા જે જે સરતો યદ છે તે આપની સરકારને પાળવાની છે. એ દેવું પતાવવા શ્રીમંત સરકાર જે વ્યવસ્થા કરે; તેની ખચર રેસીડેન્ટને આપવાની છે. જરૂર પડે રેસીડેન્ટ હિસાબ પણ જોઈ શકશે. વળી આપને કાંઈ ભારે ખર્ચ કરવાનો હોય તો તેવે પ્રસંગે તેની સલાહ લેવી ઇષ્ટ છે. અંગ્રેજ સરકારને રાજ્યના દિવાનને કે પીળ ગૃહસ્થોને જે બાંહેધરી આપેલી હોય તે માન્ય રહેવા જોઈએ. શ્રીમંત મહારાજ પોતાની મરજીમાં આવે તેને દિવાન તરીકે પસંદ કરી શકશે, પણ તેને નીમતા પહેલાં અંગ્રેજ સરકારની સલાહ લેવી જોઈએ. ગાયકવાડના તથા અંગ્રેજના રાજ્યનું કિત એક સરખું હોવાથી જરૂર પડે અંગ્રેજ સરકાર યોગ્ય બાબતોમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ. ગાયકવાડ સરકારના કામમાં હવેથી નેટિવ એજન્ટ કાંઈ પણ રીતે હાથ ધાલશે નહિ. આ પત્ર આપના રાજ્યનું શુભ શાય એવી ઇચ્છાથી તથા આપણી દોસ્તીના હક્કમાં લખ્યો છે. મને એમ ઉમેદ છે કે ભવિષ્યમાં મહારાજની પ્રતિષ્ઠા અને આબાદીમાં સારી વૃદ્ધિ થશે.
- ૫૦ સયાજીરાવના વખતમાં કયા કયા દિવાન થયા ? અને તેઓએ કેવી રીતે કામ ચલાવ્યું ?
- ૬૦ સયાજીરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર આવ્યા, ત્યારે ધાકજી દાદાજી નામના માણસને દિવાન નીમ્યો. રેસીડેન્ટ કાનકિના વડીલ સાથે તેમને સાડે ઝાળખાણુ હોવાથી તેમની લાગવગથી રેસી-

ડેસ્કીમાં સાંઈ વચ્ચેન પડશે એમ ધારી તેને દિવાન નીચે
હતો. પણ તે ખટપટી અને પ્રપંચી હતો; એણે માણ્યાં સંબંધી
કામમાં ધણી ગરબડ કરી, તેથી ૧૮૨૦માં તેને કમી કર્યો.
તેને સંબંધ તદ્દન કાઢી નાંખવા માટે તેની નીમણુંક અને
ઇનામી ગામ પણ બંધ કર્યાં. તેણે કાયમ રહેવા ધણી ખટપટ
કરી હતી. વળી કાનકિ મુંખાઇનો ગવર્નર થયો, ત્યારે ગાયક-
વાડ સરકારને સારી મદદ કરશે, એવું સમજાવીને સયાજીરાવ
મહારાજ પાસે દશલાખ રૂપિયા કઢાવ્યા હતા.

ધાકજીને કમી કર્યા પછી સયાજીરાવે સીતારામ રાવજીના
દીકરા વિઠ્ઠલરાવ બાહિને પસંદ કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ ના પાડ-
વાથી બાબાજીના દીકરા વિઠ્ઠલરાવ બાવને પસંદ કર્યો, પણ તેની
સાથે કાઠિયાવાડ દિવાનજીના ઉપનામથી મહાદુર થયેલા વિઠ્ઠલરાવ
દેવાજીને નીચ્યો. બાહિ ૧૮૨૦માં મરણ પામ્યાથી તેના હાથમાં બધા
કારબાર આવ્યો. આ માણસે કડીની લડાઇમાં તથા કાઠિયાવાડમાં
મોટાં પરાક્રમ કર્યાં હતાં. કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ તેણેજ
મેળવી આપ્યો હતો. આથી પહેલાં તે મહારાજને બહુ
ગમ્યો, પણ પાછળથી તેમને લાગ્યું કે તે રેસીડેંસીની તરફેણ-
માં ઉતરે છે અને રાજ્યનો પક્ષ ખેંચાતો નથી; તેથી સયા-
જીરાવની પ્રીતિ તેના ઉપરથી ઝોછી થઇ. ૧૮૨૭. દેવું પતા-
વવાની બાંજગડ પણ એના વખતમાં થઇ; મહારાજએ રેસી-
ડેંસી કહ્યું સાંભળ્યું નહિ; દેવું પતાવવું જાણી રહ્યું; અંગ્રેજોએ
આપેલી બહિષ્કારી પણ ગમ્યકારી નહિ, તેથી રેસીડેંસી સાથે
વિરોધ થયો. એ બુસ્સો દિવાન પર કાઢી કમી કર્યો; અને
૧૮૨૮ માં વેણીરામ આદિતરામ નામના વીસમગરા વાગરને

नीम्ब्या. ते साथे प्रभाकर दक्षित उर्फे भाड पुराणिकने नीम्ब्या. जेक वरस पछी तेमनी साथे गोळस आत्मारामने पणु नीम्ब्या. वेष्टीरामने लीषे रेसिडेन्सी साथे अनतुं नथी, जेम जणुयायाथी अत्रेणेना कळेवाथी तेने पणु कमी कर्यो. त्यार पछी सयाल-
रावे काष्ठने दिवान नीम्ब्या नदि, पणु गणेश सदाशीव जोळे, आपु अरगडे, आप्या नाइडे, गोपाणराव भैराण, सभाराम रोडे, तथा भाड पुराणिक जेमनी सलाह प्रमाणे राजकारभार यलाववा मांडयो.

(८) गणुपतराव महाराज १८४७ थी १८५६.

- प्र० गणुपतराव महाराजे कोने दिवान नीम्ब्या ?
- इ० भाड तांभेकर उर्फे विकृत अडेराव. महाराज शरीरे नपणा दता; आजुं भण्या नहोता तेथी दिवानना कळा प्रमाणे यावता.
- प्र० दरिभक्तिना गुमास्तानी दगलयाळतुं शुं परीणाम आव्युं ? ते ते तपास कोणे करी हती ?
- इ० दिवान तांभेकर अने रेसिडेन्ट औद्रामने अनती राश नहोती, तेथी रेसिडेन्ट अने श्रीमंत सरकार वच्ये तकरारे जमी थध. दरिभक्तिना कोष गुमास्ताजे साडुकार कुडुमनी जेधती याध उपर काम यलाव्युं, तेनी तपास औद्राम करतो, पणु तेने १८४८ मां रज उपर जवुं पड्युं; तेथी कप्तान हेच्ये तेने नीकाल कर्यो. पणु १८५० मां औद्राम पाणे आव्यो, त्यारे तेणे हेच्यवाणे कराव हरी तपासीने गुमास्तानी दगल-
याळ उधाडी पाडी. वण्ण रेसिडेन्सीमांथी पैसा आनारा बेडोने जरी थुम्मा.

- પ્ર૦ વડોદરા ખટપટ નામનો રિપોર્ટ કાણે કર્યો ? ને તેનું શું પરી-
ણામ આવ્યું ?
- ઉ૦ રેસિડેન્ટ ઐટ્રામે ૧૮૫૧ માં એ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં
મુંબાઇ સરકાર વિરૂદ્ધ ફેટલીક ટીકા કર્યાથી મુંબાઇ સરકારે
તેને રેસિડેન્ટની જગા ઉપરથી દૂર કર્યો પણ ઐટ્રામ વિલાયત
ગયો; ત્યાં તેણે ફેટલીક તકરારો કરી. આખરે કોર્ટ ઐફ ડાય-
રેક્ટર્સને તેનું વર્તન વાજબી લાગ્યાથી તેને ફરીથી વડોદરાનો
રેસિડેન્ટ નીમ્યો, અને વડોદરા રાજ્યનો મુંબાઇ મુંબાઇ સરકાર
નરફથી તોડી નાંખી હિંદુસ્તાન સરકાર એટલે ગવર્નર જન-
ગલ સાથે જોડયો-૧૮૫૪. ઐટ્રામ રેસિડેન્ટ નીમાયા પછી
આઉ તાંબેકર દિવાનપદ પરથી કતર્યો, અને ગોવિંદરાવ રોટે
દિવાન નીમાયા. ૧૮૫૪.
- પ્ર૦ ગણપતરાવ મહારાજાએ ક્યાં ક્યાં મુસાફરી કરી હતી ?
- ઉ૦ એમણે મુંબાઇ, પુના, ખાનદેશ વગેરે જાગો કરીને જોયા હતા.
તેઓ ડાકોરની યત્રા કરીને આવતાં મહી નદીને કીનારે મરણ
પામ્યા. ૧૮૫૬.
- પ્ર૦ ગણપતરાવ મહારાજાના વખતમાં ક્યાં રેલ્વે શરૂ થઇ ને તેથી
તેમને શા લાભ થયા ?
- ઉ૦ મુંબઈથી જે મુખ્ય રેલ્વે નીકળે છે, તે વડોદરા અને ગુજરા-
તમાં ખીજાં મુખ્ય શહેરો આગળ થઇ છેક વીરમગામ સુધી
જાય છે. આ રેલ્વે લાઇનને બાંધે બરોડા ને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા
રેલ્વે કહે છે. રેલ્વે બાંધનારી કંપનીએ જ્યારે સડક બાંધ-
વાની પરવાનગી માગી ત્યારે નીચેની સરતોએ રેલ્વે બાંધવાની
રજા આપી હતી.

- ૧ જે ખાનગી ઇસમોની જમીન સડક માટે લેવામાં આવે, તેમને કંપની કિંમત આપે.
- ૨ રેલ્વે થયાથી ગાયકવાડની જગતમાં જે ખોટ આવે, તે કંપની ભરી આપે.
- ૩ પોતાની રાજધાની વડોદરાનું નામ એ રેલ્વે કંપનીના નામ સાથે જોડવું.

રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત ગણપતરાવ મહારાજના વખતમાં થઇ, તે પછી વડોદરા સુધી રેલ્વે આવતાં પહેલાં તેમના સ્વર્ગવાસ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં વડોદરા સુધી રેલ્વે આવી હતી.

- ૫૦ વડોદરા રાજ્યનાં ક્યાં ક્યાં સ્થળોએ રેલ્વે બંધાઇ છે ?
- ૬૦ ગણદેવી, ખીલીમોરા, નવસારી, સોનગઢ, વ્યારા, વેળાછા, વાકળ, મીયાંગામ, ડભોઇ, ચાણોદ, ખોડેલી, જરોદ, વાધોડીઆ, પાદરા, શીનોર, પેટલાદ, સોજીત્રા, વસો, પીછીઝ, નાર, દહેગામ, કલોલ, કડી, વીજપુર, વડનગર, વીસનગર, મહેસાણા, પાટણ, સિદ્ધપુર, ઉંઝા, ચાણસ્મા, હારીજ, મોઢેરા, બેચરાજી, અમરેલી વગેરે સગભમ દરેક મોટા કસ્ટામાં તથા તાલુકાના સ્થળે આવજી કરવા માટે રેલ્વેનું સાધન છે. તેમાંની કેટલીક રેલ્વે ખાનગી કંપનીએ અને કેટલીક શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે પોતાની માલકીની બાંધી છે.

(૧૦) ખંડેરાવ મહારાજ ૧૮૫૬ થી ૧૮૭૦.

- ૫૦ ગણપતરાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કોણ થયું ?
- ૬૦ તેમના દીકરા મુન્જરી ગયેલા હોવાથી તેમના બાઇ ખંડેરાવ મહારાજ સને ૧૮૫૬ માં ગાદીએ બેઠા.

પ્ર૦ લશ્કરી સિપાઇઓનો બળનો અંગ્રેજ સરકાર સામે શાથી થયો ?
ને તેમાં ખંડેરાવ મહારાજને શી મદદ આપી હતી ?

ઉ૦ કેટલાક લોકોએ એવી વાતો ફેલાવી કે આખા દેશની ચારે તરફ રેલ્વે જોડવાને આપણને સાંકળી લે છે; બંદુકોની તોટી-ઓને ગાય તથા સુવરની ચરખી ચોપડીને હિંદુ તથા મુસલમાનને વટલાવે છે, આથી હિંદુ મુસલમાનોનાં મન ઉશ્કેરાયાં; તેથી એકી વખતે ચારે તરફ બંડ ઉઠાવ્યાં. તેની અસર ગુજરાતમાં ન આવે, તે માટે ખંડેરાવ મહારાજને સારી મદદ કરી હતી; પોતાનું તમામ લશ્કર મદદ માટે મોકલ્યું હતું. ગુજરાતમાં પણ કેટલાક કાળી બીલ વગેરે બંડ કરવા તૈયાર થયા, તેમને દબાવી દઇ સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો.

પ્ર૦ સિપાઇઓના બળવામાં મદદ આપ્યાથી શ્રીમંત સરકારને શા લાભ થયા ?

ઉ૦ લશ્કરી ખરચના પ્રથમથી ત્રણ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકાર લેતા હતા તે માફ કર્યાં. તેમજ મહારાજને બહુ માન તરીકે મોચરલ જોડની બેટ એટલે કે. સી. એસ. આઇ. (નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા) નો ઇલકાબ અને દરજ્જા લેવાનો અધિકાર આપ્યો.

પ્ર૦ આખામંડળના વાઘેરોના બંડની હકીકત જણાવો.

ઉ૦ સિપાઇઓના બળવાની અસર આખામંડળના વાઘેર લોકોમાં મધ. એ લોકો બહુ તોફાનીને બળવાન હતા; તેઓ ચેરીઓ અને જુટકાટ કરતા. તેમણે બંડ કરી બેટ સંખોદાર અને દારકાં જુટકાં, અને ગાયકવાડનાં માણસોને કાઢી મૂક્યાં. તેથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી તેમને હરાવીને ખરડાના મુલકમાં

કાઠો મૂક્યા, ને તેમના બદોબસ્ત સારૂ આપણા રાજ્ય તરફથી આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટની દેખરેખ નીચે એક લશ્કર રાખવામાં આવ્યું.

પ્ર૦ ખંડેરાવ મહારાજએ શા સુધારા કર્યા? અને તેમને ક્યા બાબતનો શોખ હતો?

ઉ૦ તેમણે રાજ્યમાં સેન્ટલમેન્ટ ખાતુ કાઢ્યું; ન્યાય ખાતુ સુધારી રાજ્યના કાયદા સુવ્યવસ્થિત કર્યા. એમને મરદાની રમતનો, શિકારનો અને લશ્કરનો સારો શોખ હતો. તેમણે મકરપુરામાં રાજમહેલ બંધાવી ત્યાંજ રહેતા. ત્યાં તેઓ સને ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યા.

(૧૧) મહારાવ ગાયકવાડ સને ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫.

પ્ર૦ ખંડેરાવ મહારાજ પછી કોણ ગાદીએ બેઠું?

ઉ૦ ખંડેરાવને પુત્ર ન હોવાથી તેમના નાના ભાઈ મહારાવને ગાદીએ બેસાડયા. પરંતુ મહારાણી જન્મનાંબાઈ સગર્ભા હોવાથી રાજ્યના બધા અધિકાર આપ્યા નહોતા; પણ જ્યારે મહારાણીને કન્યા રત્નનો જન્મ થયો ત્યારે બધા અધિકાર આપ્યા. એ કન્યાનું નામ તારાબાઈ પાડ્યું. તેમનો જન્મ ૧૮૭૧ માં થયો.

પ્ર૦ મહારાવ મહારાજએ ગાદીએ બેસીને શું અયોગ્ય કામ કર્યું?

ઉ૦ શરૂઆતમાં તે રાજ્યકારભાર ઠીક ચલાવ્યો, પણ પછીથી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ, રૈયત વર્ગ અસંતુષ્ટ થયો, તેમના વાંધાભરેલા વર્તનથી રાજ્યમાં સઘળે ત્રાસ વ્યાપી રહ્યા, તેથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારવાની સૂચના કરવામાં આવી પણ તે વખતના રેસિડેન્ટ સાથે મહારાજને અણબનાવ હતો, તેથી સુધારો કરવાની મદદ મળી

નહિ. મહારાજની માગણીથી રેસિડેન્ટ ફેરને બદલી તેની જગ્યાએ સર લુઇ પેલીની ગવરનર જનરલના સ્પેશિયલ એજન્ટના હુદાથી નીમણુંક થઇ.

પ્ર૦ મહારાવ મહારાજના ઉપર કમિશન એસાડવાનું શું કારણ ?
ને તેનું શું પરિણામ થયું ?

ઉ૦ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેર જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને પીવાના શરણતમાં જેર આપવાની કામગીરી કોશિસ કરી, તેમાં મહારાવનો હાથ છે, એવો તેને સંશય આવ્યો. તેથી મહારાજને થોડો વખત રાજ્યાધિકાર ઉપરથી દૂર કરી દેશી ગૃહસ્થો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓનું કમિશન નીમાઈ તપાસ ચલાવી. મહારાજ નિર્દોષ ડર્યા, પણ રાજ્ય વહીવટની ખામી લક્ષમાં લઇ રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને યોગ્ય નથી એમ ઠરાવી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી રાજ્ય કારભાર ઉપરથી દૂર કર્યા. તા. ૧૯-૪-૧૮૭૫.

પ્ર૦ આ જાહેરનામામાં શું હકીકત હતી ?

ઉ૦ મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડે સ્થિટિજ સરકારના પ્રતિનિધિ કર્નલ ફેરને જેર દેવાની ઉચ્કેરણી કરી છે, એવા આરોપની તપાસ થવા માટે કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તે દરમ્યાન મહારાજને રાજ્યપદથી દૂર રાખ્યા હતા; કમિશનની તપાસને અંતે મતભેદ જણાયો છે, ને મહારાજ ઉપરનો આરોપ સાબિત થયો નથી. પરંતુ તેઓ ગાદીએ બેઠા પછી અત્યાર સુધીમાં રાજ્યમાં જે ગેરવ્યવસ્થા ને અધેર ચાલતાં હતાં, તથા જે રાજ્યો વચ્ચે જે મિત્રાચારીનો સંબંધ છે તે રહેવાનો સંભવ નથી, તેનો વિચાર કરીને શ્રીમતી મહારાણી વિકટો-

રીઆની સરકાર તેમને વડોદરાના રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરે છે; અને તેમને વંશ વારસને મહારાજ તરીકેના હક્ક, માન તથા પ્રતિષ્ઠાથી હવેથી વિમુખ રાખશે. વડોદરા રાજ્યને ખર્ચે શ્રિદેવ સરકારની સમ્મતિથી તેઓ જ્યાં રહેવાનું પસંદ કરે ત્યાં તેમને તથા તેમના કુટુંબને ધાજી નેવી રીતે રહેવાની છૂટ છે.

શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજને ૧૮૫૭ ના બળવામાં શ્રિદેવ સરકારને જે મદદ કરી છે, તેની ખુબ જાણીને શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરીઆ વડોદરા રાજ્યને માટે યોગ્ય વારસ ગાયકવાડ કુટુંબમાંથી પસંદ કરવાની મહારાણી જન્મનાખાઇની વિનંતિ, કૃપાવંત યદને સ્વીકારે છે. આવી રીતે લીધેલા વારસને રાજ્યના સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થશે; અને ખેડ સરકારની વચ્ચે થયેલા કાલકરાર છે તેવા કાયમ રહેશે. આથી મહારાણી જન્મનાખાઇએ દક્ષિણમાંના ગાયકવાડના વંશના કાશીરાવના આનંદરાવ, ગોપાળરાવ અને સંપતરાવ, એ ત્રણ પુત્રો પૈકી ગોપાળરાવ મહારાજને હતક લેવાનું નક્કી કર્યું. તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ હતવિધાન કરી સમાજરાવ નામ આપી ગાદી ઉપર બેસાડયા. આથી તેમને સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર૦ મહારાજરાવ મહારાજને પદભ્રષ્ટ કર્યા ત્યારે કોણ દિવાન હતા? તેમણે શા સુધારા કર્યા?

ઉ૦ હિંદના દાદા દાદાબાઇ નવરોજી હતા. તેમણે ગાયકવાડ અને શ્રિદેવ સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરવા માંડી, ન્યાયખાજ સુધાર્યું, અને રાજ્યના ખીજા ખાતામાં પણ સુધારા કર્યા. તેઓ દિવાનપદ ઉપર બેઠો વખત રહ્યા તથા. તેમણે ૧૮૭૫ માં વડોદરા બેઠ્યું.

- ૩૦ હિંદના દાદા દાદાભાઈનું ચારિત્ર્ય કહો.
- ૬૦ મુમ્બાઈ પારસી વરસ ઉપર ધરાનથી આવે પ્રજનું એક ટાળું આપણા દેશમાં આવીને વસ્યું હતું. આ લોકો અગ્નિપૂજક હતા, તેમના વંશજ તે પારસીઓ છે. તેમની અનેક પેઢીઓ થઈ ગઈ છે, તેથી હિંદુસ્તાનનેજ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિ ગણે છે. તેમનું રહેઠાણ સુરત જિલ્લામાં છે. તેઓમાંથી કેટલાક વેપારમાં, કેટલાક સરકારી નોકરીમાં અને કેટલાક દેશ સેવા કરવામાં આગળ વધ્યા છે. જે મહાન દેશ સેવકોએ આપણા લોકોને પ્રજ્ઞના હક્ક અને જવાબદારીનું જ્ઞાન કરાવી ખ્રિસ્તી સરકાર પાસેથી રાજકાજ ચલાવવામાં કંઈક હિસ્સો મેળવી આપ્યો છે, તેમાં સૌથી મોખરે આ વીર નર ગણાય છે. એમણે સતત અરબી સદી સુધી દેશી પ્રજાની રાજકીય અને નાગરિક તરીકેના હક્કો વિષે મામણી, અંગ્રેજ સરકાર તથા ખ્રિસ્તી પ્રજાને જાહેર કરી તે પૂરી પડાવવા અથાગ શ્રમ વેઠ્યો છે.

દેશભક્ત દાદાભાઈનો જન્મ ૧૮૨૫ માં મુંબાઈમાં થયો. એમનું વતન નવસારી હતું. એટલે તેઓ શ્રીમંતની રૈયત છે. તેમના વડીલો મોખેદ હતા, પણ દાદાભાઈએ ધર્મક્રિયાઓ કરાવવાનું છોડી લોકસેવાનું કામ પસંદ કર્યું. તેમની ચાર વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા મરણ પામ્યા, તેથી તેમની માતાની છાયામાં ઉછર્યા. અયપણ્યમાં તેમની સ્થિતિ ગરીબ હતી, કળવણી મેળવવા તેમણે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો. “પુત્રનાં લક્ષણ પારણ્યામાંથી” એ કહેવત તેમણે ખરી પાડી છે. સને ૧૮૪૫ માં તેમનું નામ માણીતું થયું. તેમને કાય.

દાના અભ્યાસ માટે વિકાસિત મોકલવાના હતા, પણ તે વિચાર બંધ પડ્યો. નવ વરસ કૂડે મુંબાઈની પાઠશાળામાં ગણિત અને પદાર્થવિજ્ઞાનના શિક્ષકની જગાએ તેમની નીમણૂક થઈ. એ જગાએ તેમણે પોતાના કામથી સંતોષ બતાવ્યો.

સને ૧૮૫૫ માં તેઓ વેપારાર્થે ઈંગ્લાંડ ગયા. ત્યાં તેમણે “લંડન ઇન્ડિઅન સોસાયટી” નામે મંડળી સ્થાપી, તે હજુ પણ ચાલુજ છે, ત્યાં એમણે અનેક પ્રકારે દેશની સેવા બજાવવા માંડી. વેપારમાં શ્વેત ન મળ્યાથી તેઓ પાછા શ્યાં. તેમણે સ્ત્રી કેળવણી માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી, વર્તમાન પત્રોમાં ધણી બાબતના લેખો લખ્યા, અને બીજાં ધણાં જાહેર સેવાનાં કામો કર્યાં છે.

આ વખતે વડોદરાના રાજ્યમાં અધેર ચાલતું હોવાથી ખ્રિષ્ટિશ સરકાર તરફથી રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારવા સાર તેમની દિવાનપદ ઉપર નીમણૂક કરી. તેમણે ધર્મે ધર્મે બધાં ખાતાંમાં સુધારા કર્યાં, ને ખ્રિષ્ટિશ સરકાર સાથે સમાધાની કરાવી. પણ ૧૮૭૫ માં તેમણે વડોદરા છોડ્યું. વડોદરાની એમની સેવાની કદર કરીને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૧૫ થી માસિક રૂ. ૩૦૦ નું પેન્સન બાંધી આપ્યું છે, મુંબાઈની સારદાપોઠે તેમને હમણા એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ આપી છે.

લૉર્ડ રીપનની કારકીર્દીમાં દેશીઓને સ્વરાજ્યનો હક્ક મળ્યો, તેથી કેળવાએલા દેશીઓએ ૧૮૮૫ માં હિંદી પ્રજા સમાજ સ્થાપ્યો, તેના એ પ્રમુખ થયા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેઓ ત્રણ વાર પ્રમુખપદે બીરાજ્યા હતા. સને ૧૮૯૨ માં

તેમને આમની સભાના સભાસદ તરીકે ચુંટી કાઢ્યા, ત્યારે આખા દેશમાં ઘેર ઘેર દીવાળી થઇ રહી હતી. કેમકે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થનાર એ પહેલાજ હિંદી હતા. એમણે આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિને લગતાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. પોતાનાં બાપણો દ્વારા રાજકીય બાબતોમાં કેવી રીતે હક્કો મેળવી શકાય, તે વિષે દેશીઓને સારો બોધ આપ્યો છે. આપણી પ્રજાની કિમતી સેવા બજાવનારા મહા પુરુષોમાંના આ એક છે. એઓ સૌથી વૃદ્ધ હોવાથી “હિંદના દાદા” તરીકે ઓળખાયા છે. તેઓ તા. ૨૭ માર્ચે જુન સને ૧૯૧૭ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

પ્ર૦ પ્રથમના વખતમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું સૈન્ય કેટલી જાતનું અને કેવી રીતનું હતું ?

ઉ૦ ગાયકવાડના વંશના મૂળ પુરુષ સાનગઢમાં આવી વસ્યા હતા; તે વખતે તે દાબાડેના સરદાર હતા; વખત જતાં તેમના દીકરાને સેનાપતિનો અધિકાર મળ્યો. અને પાછળથી મહારાજાની પદ્ધિએ પહોંચ્યા. એ કામમાં તેમને ઘણા મરાઠા સરદારોની મદદ હતી.

૧ પ્રથમ પદ સ્વારોનું છે. હજુરાત પાગા તે પિલાજીરાવના વખતથી છે. તેમની પાસે જરીપટકો, નિશાન, (રાજ્યનો વાવટો) અને રાજ્યનું નગાઈ રહે છે. આ રાજ ચિન્હો સનારાના શાહુ મહારાજા તરફથી મળ્યાં હતાં. લશ્કરનો આ ભાગ ખુદ મહારાજાની સરદારી નીચે રહે છે. દશરાની સ્વારીમાં જરી પટકો લઇને આ પાગા નીકળે છે.

૨ જે સરદારો પિલાજીરાવ અને દામાજીરાવની સાથે દક્ષિણમાંથી આવ્યા હતા, તેઓના વંશજો પોતાની પાગા રાખે છે, સરકાર તરફથી એ લોકોને અમુક પગાર મળે છે, અને રાજ્ય તરફથી સાઈ માન રાખવામાં આવે છે. આ પુરૂષોમાં રાજ્ય પાંદરે, રાજ્ય ધોરપડે, અને મીરસાહેબ એ મુખ્ય છે.

૩ પરદેશી લોકોને પણ લશ્કરમાં રાખવામાં આવતા. પહેલાં તે તે યોડા હતા, પણ જેમ જેમ શહેરો અને કિલ્લાઓ જીતાયા, તેમ તેમ તેના રક્ષણ માટે વધારો કરતા ગયા. આ સૈન્યને સિખંદી કહેતા. સિખંદીના નાયકોમાં અમીન જમાદાર, બચા જમાદાર, રાધા રામચંદ્ર અને કાસમ કાજે એ મુખ્ય હતા. આ બધું સૈન્ય ઘોડેસ્વારનું હતું.

૪ ચોથી જાતનું સૈન્ય—સારા પગારદારોના બદલે પોતાના ઘોડા લઈ ડુંકા પગારમાં બીજા માણસો નોકરી કરતા. આ લોકો સાઈ કામ બજાવતા. લશ્કરી સરદારોને જમીન કે મામ કવચિતજ આપવામાં આવતાં. ધણું કરીને નોકરીના બદલામાં રોકડ રકમ આપવામાં આવતી.

૫૦ પાયદળ લશ્કરની શરૂઆત કોના વખતથી થઈ ?

૬૦ શ્રીમંત ખડેરાવ મહારાજના વખતથી પાયદળ લશ્કર રાખવાની શરૂઆત થઈ. કિલ્લાના બચાવ અર્થે આવી ફોજનો ઉપયોગ કરતા. તેમાં ધણાખરા આરબો છે. ખડેરાવ મહારાજએ સૈન્ય સુધારવા સારો પ્રયાસ કર્યો હતો. લશ્કરમાં કેટલાક અંગ્રેજોને તથા યુરેઝીઓને રાખીને વિલાયતી ક્વાયત દાખલ કરી. પોતે બાહોશ લડવૈયા હોવાથી સૈન્યને સુધારવામાં બહુ રસ પડતો.

પ્ર૦ હાલ આપણા રાજ્યમાં ક્યા ક્યા પ્રકારનું કેટલું સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું છે ?

ઉ૦ એ પ્રકારનું છે. એકને 'રેઝ્યુલર' એટલે કવાયતી અને બીજાને "ઇર્રેગ્યુલર" એટલે બીનકવાયતી ફોર્સ કહે છે. રેઝ્યુલરમાં ૧૬૦ તોપખાનાના માણસો, ઘોડેસ્વાર લશ્કરની ચાર ટુકડીઓમાં ૧૫૮૨ માણસો, અને પાયદળની પાંચ ટુકડીના ૩૨૧૭ માણસો છે. એ સિવાય લશ્કરી વાળમાં ૧૧૭ માણસો છે તે જુદાં. એકંદરે કવાયતી લશ્કર ૫૦૮૪ માણસોનું છે. એ બધા સૈન્યના આઠ અમલદાર છે. ઇર્રેગ્યુલર સૈન્યમાં પણ ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ બંને છે. શિક્ષેદાર, સિખંદી, પાગાનિ હાય, અને ખાલસા એ બધા મળીને ૩૦૮૬ માણસો છે. લશ્કરી ખાતાને એકંદર ખર્ચ વર્ષે લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયા થાય છે. આ ખાતાથી પોલિસ ખાતુ તદન જુદું જ છે.

(૧૨) શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૮૭૫થી ચાલુ.

પ્ર૦ મહારાજરાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કોણુ થયા ?

ઉ૦ આપણા હાલના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ રાજ્યાશઠ થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૩ વરસની હતી. જેથી યોગ્ય વયે સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં તેમને સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર૦ શ્રીમંતની બાહ્યાવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવાની શી વ્યવસ્થા કરી હતી ?

ઉ૦ ઈંદોર સરકારની પરવાનગીથી રાજ સર ટી. માધવરાવને વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર રાખી કામ લેવામાં આવ્યું હતું.

પ્ર૦ આપણા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને ગાદી શી રીતે મળી ?

ઉ૦ વડોદરામાં મહારાજરાવ ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા, તે વેળા ખડેરાવ મહારાજનાં પત્ની મહારાણી જન્મનાયાદએ એમને દત્તક લીધા. ખાનદેશ જીલ્લાના એક ગામમાં સને ૧૮૬૩ માં જન્મ્યા હતા. એ રીતે એમણે રાજ્યના બધા હક્કો, માન પ્રતિષ્ઠા તથા રાજ્ય કર્તા તરીકેની સર્વ હકુમત પ્રાપ્ત કરીધી.

પ્ર૦ વડોદરાનું રાજ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં કઈ પંક્તિનું ગણાય છે તે તે શા કારણથી ?

ઉ૦ હિંદમાં એકંદરે દેશી રાજ્યો ૬૪૬ છે. તે પૈકી બાર પંદર તો મોટાં છે. વડોદરાનું રાજ્ય વિસ્તારમાં બીજા કરતાં નાનું છે, અને એનું ઉત્પન્ન પણ એમું છે; તેમ છતાં હાલના મહારાજશ્રીએ અથાગ શ્રમ વેઠીને જે જ્ઞાન, વિદ્યા, અને ગૌરવ સંપાદન કર્યાં છે, તેને પરિણામે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સઘળા દેશીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજ્ય કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે; અને આખા દેશમાં તે બીજા નંબરનું દેશી રાજ્ય ગણાય છે. પહેલા નંબરે નિજામ સરકાર અને બીજા નંબરે ગાયકવાડ સરકાર ગણાય છે.

પ્ર૦ શ્રીમંતે પોતાની પ્રજાને માટે શાં શાં કામ કર્યાં છે ?

ઉ૦ શ્રીમંતે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન તથા મિસર વગેરે દેશોમાં મુસાફરી કરી અનેક પ્રકારનું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું છે, અને જુદી જુદી પ્રજા કેવી રીતે આગળ વધી છે, તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમને પરિચયના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છતાં હિંદવાસી હોવાનું અભિમાન છે, અને તેઓનું જીવન એક ખરા નર

અને ઉમદા નરેશને દીખાવે તેવું છે. પોતે મેળવેલી માહિતીનો બહોળો હાથે ઉપયોગ કરી ૩૦ વરસમાં તો વડોદરાની પ્રજાને ઉન્નતિને માર્ગે ચઢાવી છે. અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર કરવા શાળાઓ સ્થાપી છે; જનસુખાકારી સારી રહેવા માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા છે; સ્ત્રી રસ્તા, રેલ્વે, દવાખાનાં, પાણીનાં આંધકામો તથા ખેતીના સુધારા અર્થે અને ઉદ્યોગ ધંધાને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપીને પ્રજાના ઉપર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. લોકોને અનેક પ્રકારના હક્કો આપ્યા છે, અને પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજી ખરૂં નાગરિક જીવન ભોગવવાને યોગ્ય અને તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. આખા એશિયા ખંડમાં જાપાન પછી વડોદરાએજ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત આપવાની સારી વ્યવસ્થા કરી છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં શા કારણથી પ્રસરી છે ?

ઉ૦ દેશીઓના ધંધા ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે તથા સંસાર સુધારા માટે ભરાતા મંડળમાં ભાષણ આપી હિંદી પ્રજાને કિંમતી બોધ આપ્યો છે. કોમ પણ જાતના બેદ વગર જે સંસ્થા દેશમાં સારી જણાઈ તેને શ્રીમંતે ઉદાર દિલે મદદ કરી છે, તથા હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી સૌ હિંદ માતાના સંતાન છે, એમ માની પોતાના રાજ્યમાં યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપ્યા છે. વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી અને જુદી જુદી કોમમાંથી પસંદ કરી બહોલ હિંદીઓની એમણે નીમણુંક કરી છે. એક પ્રસંગે થોડો વખત સુધી મી૦ સેડન નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થને પણ તે

અધિકાર ઉપર નીચા હતા. આ બધી હકીકતથી સિદ્ધ થાય છે કે વડોદરા રાજ્યનું નહિ, પણ આખા દેશનું હિત વિચારીનેજ આપણા કૃપાળુ મહારાજ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. આવા નમુનેદાર અને કર્તવ્યપરાયણ નરેશના પ્રત્યે પ્રજા ભક્તિ ભાવ રાખે તેમાં શી નવાઈ ? શ્રીમંતના ઉપર પ્રભુની પણ મહેર છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ ૧ યુવરાજ હતોહસિંહરાવ સ્વર્ગવાસી થયા છે, ૨ શ્રીમંત જયસિંહરાવ, ૩ શ્રીમંત ધૈર્યસિંહરાવ, ૪ શ્રીમંત શીવાજીરાવ, તથા એક પુત્રી શ્રીમતિ ઇંદિરા રાજ, તે કુચ બિહારના રાજ સાથે પરણાવ્યાં છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત હતોહસિંહરાવને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ એક પુત્ર યુવરાજ પ્રતાપસિંહરાવ તથા બે પુત્રીઓ ઇન્દુમતિ તથા લક્ષ્મીદેવી છે.

પ્ર૦ વડોદરા રાજ્યની રાજ પ્રજાને લાભદાયી ખુશીઓ કયી છે ?

ઉ૦ ૧ વડોદરા વિશ્વામિત્રિના કિનારે ગુજરાતના મધ્ય બિંદુ જેવું છે. પાલણુપુરથી વલસાડ સુધી અને દારકાંથી ખાનદેશ સુધી વડોદરા રાજ્યનો વિસ્તાર છે. અનેક દેશી રાજ્યો અને ધિટિક્ષ મુલક સાથે વડોદરાનું રાજ્ય સજ્જભેળ હોવાથી ખનતા ખનાવોની એક ખીજ રાજ્ય ઉપર અસર થાય છે. હૈદરાબાદ, મહેસુર, ઉદેપુર, ગ્વાલીઅર અને કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોને તાબે એકે બંદર નથી, પણ આપણા રાજ્યનો અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરિયા કિનારે છે, આથી પરરાજ્યો સાથેના સંબંધ અને વેપારવણ વધારી શકાય છે.

- ૨ શ્રીમંતને કેટલાંક દેશી રાજ્યો ખંડણી આપે છે, ખંડણી ઉધરાવવામાં કોઈ પણ જાતનો જુલમ કે લઠાઈ થતાં નથી, તેથી તે બધાંની સાથે દોસ્તીનો ઘાટો સંબંધ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે એ રાજ્યો વડોદરા સરકારની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરવાયે આગુર રહે છે.
- ૩ બીજાં મરાઠા મુખ્ય રાજ્યો અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઠાઈમાં ઉતરી પરાબલ પામ્યાં છે, ત્યારે ઝોમણીશમી સદીની શરૂઆતથી આજ સુધી શ્રીમંત સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોઈ દિવસ લઠાઈ થઈ નથી. ઉલટું એક બીજાને મદદ કરીને મહાત કીધા છે. લાંબા વખતના આ સહવાસથી વડોદરાને લાભ થયો છે, અને વડોદરાની મદદથી બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેના આસપાસમાં સખળ થયું છે. વળી આ એ રાજ્યોની દોસ્તીથી ખંતે સરકારની પ્રજા વચ્ચે ઘણો સંબંધ જોવામાં આવે છે.
- ૪ આપણા દેશનાં દેશી રાજ્યોમાં વડોદરાની પ્રજા સૌથી વધારે હક્કો ભોગવે છે; કાયદા બાંધવામાં તે ન્યાય આપવામાં પ્રજાની સમ્મતિ લેવાય છે; ન્યાય અને કારોબારી ખાતાં જુદાં છે; પ્રજાના હિતાર્થે રાજ્ય તરફથી અનેક નિયમો થયા છે અને લોકો સુખી થાય તે માટે રાજ્યતંત્રીઓ અત્યંત કાળજી રાખે છે; રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં રેલ્વેની સગવડ કરી આપી છે; પ્રાંત પંચાયતો તથા ગ્રામ્ય પંચાયતો સ્થાપી લોકોને રાજકાળમાં ભાગ લેતાં થી ખવે છે; એવા એક જુના, પ્રતિષ્ઠિત તથા તમુકેદાર દેશી રાજ્યની પ્રજા ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે પોતાની જવાબદારી સમજી પોતાની ઉન્નતિ સાર સજ પ્રયત્ન કરતી રહે,

તથા રાજ્ય કર્તાને ખરા દિલથી ચહાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

પ્ર૦ દિવાન કોને કહે છે તે તેમનું શું કર્તવ્ય છે ?

જિ૦ રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા જે મુખ્ય અધિકારી તરફથી થાય છે, તે દિવાન કહેવાય છે. રાજ્યના બધા અમલદારોનો તે ઉપરી છે. રાજ્યતંત્ર બરાબર ચાલે છે કે કેમ ? તે બાબત તે શ્રીમંત સરકારને જવાબદાર છે; આ રાજ્ય અને પરરાજ્ય વચ્ચેનો બધો વહેવાર દિવાન ચલાવે છે.

પ્ર૦ “વડોદરાની દિવાનગીરી હજાર દિવસની” એવી કહેવત શાથી ચાલી છે ?

જિ૦ આનંદરાવ મહારાજના વખતમાં પહેલા દિવાન રાવજી આપાજી થયા હતા; તેમના વંશમાં દિવાનગીરી ચલાવવા અંગ્રેજ સરકારે વચન આપ્યું હતું, તેથી તેના દત્તક પુત્ર સીતારામ રાવજીને દિવાનગીરિ મળી. ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ ચાર વરસે દિવાન બદલાતા ગયા, તેથી લોકોમાં કહેવત ચાલી કે “વડોદરાની દિવાનગીરિ હજાર દિવસની;” તોપણ કેટલાક દિવાનો પાંચ છ કે તેથી પણ વધારે મુદત કાયમ રહ્યા છે. વળી ગંગાધર શાસ્ત્રી, દાદાબાઈ નવરોજી ને રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા અગ્રણ્ય પુરૂષો પણ દિવાનપદે આવી ગયા છે.

પ્ર૦ દિવાન નીમવામાં અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી લેવાનું કારણ શું ?

જિ૦ ઝોગણીશમી સદીની પહેલી વીશીમાં વડોદરાના રાજ્ય કારભારમાં કેટલીક અણધારી અડચણો આવી, દિવાન રાવજી આપાજીએ તે અડચણો દૂર કરવા અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી; ત્યારથી એવું ઠર્યું કે વડોદરાના દિવાનની નીમણુંક

કરવા જે માણસને શ્રીમંત સરકાર પસંદ કરે, તેની મંજૂરી માઝા બાદ દિવાનપદ આપવું. આથી કેટલીક ગેરસમજીત થવા લાગી. લગભગ અરધી સદી સુધી મંજૂરીથી નીમણુંક થતી, પણ વડોદરા સરકાર સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવા ઉત્સુક હતી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સરકારને સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવાનો આધિકાર શાથી મળ્યો ?

ઉ૦ વડોદરામાં શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર હતા, તેમણે સિપાઇઓના બળવામાં અંગ્રેજ સરકારને ધણી કિંમતી મદદ કરી હતી. તે વારે શ્રીમંતે સ્વતંત્રપણે દિવાન નીમવાની ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર સાથેની એકરંગી દોસ્તી લક્ષમાં લઇ એમ ઠરાવ્યું કે વડોદરા સરકાર બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિ વગર પોતાનો દિવાન નીમી શકશે. એવી ખબર મુંબાઇના ગવર્નર ફિટ્ઝ જીરાલ્ડે તા૦ ૯ અક્ટોબર સને ૧૮૬૭ ના રોજ લેખી મોકલી આપી. ત્યારથી યોગ્ય માણસોની દિવાનની જગાએ આપણા મહારાજ તરફથી નીમણુંક થાય છે.

પ્ર૦ કયા કયા દિવાનો પાંચ અને તેથી વધારે વરસની મુદત સુધી રહ્યા ?

ઉ૦ રાજ સર ટી. માધવરાવ, દિવાન બા૦ મણીભાઇ જશભાઇ, શ્રી નિવાસ રાઘવ આયંગર, કેરશ્ચાર્પણ રૂસ્તમજી, શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે અનેકવાર દુનિયાની મુસાફરી કરી છે, ઇશ્વરે એમને અલૌકીક બુદ્ધિ ને શક્તિ આપી છે. સ્વાભાવિક રીતે એઓ ખુબુ ઉદાર દીલના છે. વડોદરા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે આપણા દેશમાં જે કોઇ કામેલ નર નજરે પડે છે, તેને

દિવાન નીમે છે. આ રીતે મદ્રાસના શ્રી નિવાસ રાધવ, બંગા-
ળના રમેશદત્ત તથા બિહારીલાલ મુખા વડોદરાના દિવાન
નીમાયા હતા. વળી વી. પી. માધવરાવ સી. આઇ. ઇ. થયા.
તેઓ ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૬ સુધી ત્રાવણકોરના ને ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૯
સુધી મહેસુર રાજ્યની અગત્યની જગ્યાઓએ કામ કર્યું હતું.
આપણા દેશના રાજદારી પુરૂષોમાં એમની મજાના ધાય છે.
હાલના દિવાન બા. મનુભાઇ નંદશંકર છે. એમણે પણ આ
રાજ્યની અગત્યની જગ્યાઓએ લાંબી મુદતથી કામ કરેલું છે.
એએ ધણા બાહોશ છે.

આ ઉપરથી અહીં એટલું જોઇ શકીએ છીએ કે વડોદ-
રાની આ સૌથી મોટી જગા ઉપર કોઇ પણ માણસ જે તે-
નામાં યોગ્યતા હોય તે આવી શકે છે. અને પોતાના બુદ્ધિ-
બળથી આપણા રાજ્યની પ્રગતિ સુખી કરી શકે છે.

૫૦ રમેશચંદ્રના ચરિત્રની હકીકત કહો.

૬૦ આ મહાપુરૂષનો જન્મ ૧૮૪૮ માં બંગાળા પ્રાંતમાં થયો હતો.
એકવીસ વર્ષની વયે વિલામતમાં સનદી નોકરી માટેની અધરી
પરીક્ષા એમણે પસાર કરી હતી, અને ૧૮૭૧ માં પાછા દેશમાં
આવી નોકરી ઉપર ચઢ્યા હતા. પ્રગતિ તથા સરકારની પ્રીતિ
સંપાદન કરી જમભગ ૨૭ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે સરકાર સેવા
મળવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં બંદવાનના કમિશનરની મા-
નવંતી જગ્યાએ નીમણુંક થઇ હતી, અને ૧૮૯૭ માં ઓરિ-
સ્સાના કમિશનર થયા હતા. આવી મોટી જોખમદારીની જ-
ગ્યાએ, એ પહેલાં કોઇ દેશી ગૃહસ્થને અંગ્રેજ સરકારે
નીમણુંક ન હતો.

લેખક તરીકે, વક્તા તરીકે અને એક રાજદ્વારી પુરૂષ તરીકે એમણે મેળવેલી ખ્યાતિથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે તેમને પ્રથમ અમાત્ય તરીકે નીમ્યા હતા. તે વેળા દિવાનના એકા ઉપર ફેરફારપણુ ઇસ્તમણુ હતા. ત્રણ વર્ષ સુધી મહેસુલી અને નાણા ખાતાનું કામ કરી અનુભવિ દિવાનના હાથ નીચે રહી માહિતી મેળવ્યા બાદ ૧૯૦૯ માં દિવાનપદ ઉપર નીમાયા હતા. શ્રીમંતની ઉદાર રાજનીતિને અનુસરીને રાજ્યવસ્થામાં મોટા ફેરફારો થયા. ગ્રામ્ય પંચાયત અને પ્રાંત પંચાયતો સ્થાપવામાં આવી; તથા કેટલાક કઠંગાવેરા કાઢી નાંખી આવપત વેરો દાખલ કરવામાં આવ્યો. ન્યાય અને કારોબારી ખાતાનાં કામ માટે જુદા અધિકારીઓ નીમી સંગીન અને બવસ્થિત કરવામાં આવ્યું, સને ૧૯૦૯ ના નવેમ્બર માસમાં વોયસરોય લોડ મિન્ટો વડોદરે પધાર્યા; ત્યારે વડોદરાનું રાજ્યતંત્ર ઉત્તમ રીતે ચાલવું જોઈ ધણાજ પુશી થયા હતા. અને આ સરકારની તથા અંગ્રેજ સરકારની દોરતી હમેશ કાયમ રહે એની ઇચ્છા જણાવી હતી. સને ૧૯૧૮ માં તે હિંદી પ્રજા સમાજના પ્રમુખ નીમાયા હતા. આ રાજ્યમાં તેઓએ અગિયાર વર્ષ કામ કર્યું અને વડોદરામાં દિવાનપદ ઉપર હતા તેવામંજ સ્વર્ગવાસી થયા.

પ્ર૦ રમેશચંદ્ર દત્તનું નામ શાથી પ્રખ્યાત થયું છે ?

ઉ૦ એમણે રામાયણ તથા મહાભારતનો ઇંગ્રેજી કવિતામાં સાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, દેશની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે; તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં જનસમાજ કેવો હતો તેનું સુંદર ચિત્ર પોતાના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે, તે “હિંદના પ્રાચીન

સુધારાનો ઇતિહાસ” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ સિવાય નવલ-કથાઓનાં, મુસાદરીનાં તથા સાહિત્યનાં પુસ્તકો લખી અમર નામ મેળવ્યું છે. ઉછરતા માણસોને રમેશનું જીવન આદર્શ જીવન રૂપ છે. રમેશના જીવન ઇતિહાસના પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે સ્વહસ્તે લખીને તેમની કીર્તિમાં વધારો કર્યો છે, અને એ મહાપુરુષના કામની સારી યુજ કરી છે.

પ્ર૦ આપણા રાજ્યમાં નાણાંની લેવડ દેવડનો વહીવટ કેવો ચાલતો હતો ?

ઉ૦ પાછલી સાલનું દેવું પતાવવાને તથા ચાલુ સાલનો ખર્ચ નીભાવવાને રાજ્ય તરફથી નાણાં કરજો લેવાતાં. રાજ્યને જ્યારે જ્યારે કાઠને કંઈ મોટી અગર નાની રકમ આપવાની હોય ત્યારે રાજ્ય તરફથી રોકડ આપવામાં આવતી નહિ, પણ પેઢીઓ ઉપર ચીઠ્ઠીઓ આપવામાં આવતી. પેઢીઓ સરકારને નાણાં ધીરતી, અને તેને સરકાર તરફથી વરાત (હુંડી) આપવામાં આવતી. આવરાતો કમાવીસદાર કે ઇન્ચાર્જ, જે મહાલ ઇન્ચાર્જ રાખતા તેમના ઉપર કાઢવામાં આવતી. ઇન્ચાર્જો, વરાત પ્રમાણે શાહુકારોને નાણાં અદા કરતા, ને ઇન્ચાર્જની બાકીની રકમ સરકારમાં ભરતા.

પ્ર૦ નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિઓ કયી હતી ?

ઉ૦ ૧ પેઢીઓ ઉપર ચીઠ્ઠીઓ આપીને નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિને પોતદારી કહેતા. જો સરકારને રોકડ નાણાં ધીરવા અને કમાવીસદાર પાસેથી વસુલ લેતા તેઓ પોતદાર કહેવાતા. આનંદરાવ ગામકવાડના વખતમાં પાંચ પોતદાર હતા. સાથી મોટા

પોતદાર હરિભક્ત અને ગોપાળ મૈરાળ હતા, રાજ્યને જોઈતાં કુલ નાણાંનો ફે નેટલો ભાગ એમના તરફથી મળતો. બાકીનો કાઠિયાવાડના રતનજી કહાનદાસ તરફથી અને લાલા મંગળ તથા સામળ ખેચર તરફથી ધીરવામાં આવતો. પેઢીવાળા છ ટકાથી બાર ટકા નેટલું બાજુ લેતા. ધાકજી દાદાજીએ એ બાજુનો દર ઘટાડી નખાવ્યો હતો, અને પોતે હરિભક્ત અને મૈરાળની સાથે ભાગમાં પોતદાર બન્યા હતા; અને એ રીતે ધનાઢય થયા હતા.

મહારાજ સમાજરાવ ખીજાએ પોતે એક પેઢી કાઢી હતી, અને શાહુકારોને બદલે પોતેજ પોતદાર થઈ નાણાંનો વહીવટ રાખવા માંડ્યો. વળી ખડેરાવ મહારાજએ ૧૮૫૯-૬૦ નાં બે બેન્કો કાઢી. આ બંધી પેઢીઓએ સારો નફો મેળવ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે જ્યારે મહારાજરાવ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમને કોઈ શાહુકારની ગરજ રહી નહિ. સર ટી. માધવરાવના અમલ દરમ્યાન ત્રણે બેન્કોનાં નાણાં સરકાર ત્રીજેરીમાં જમે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં.

૨ સરકાર તરફથી જે નાણાં અદા કરવાનાં હોય તે રોકડ રકમમાં આપવામાં આવતાં. હાલમાં વડોદરા બેંક વીસ લાખની થાપણુથી કાઢવામાં આવી છે, તેની મારફત શ્રીમંત સરકાર જેને તેને નાણાં અદા કરે છે. એ બેંકને સરકારની સારી મદદ છે, પણ તેની એકંદર વ્યવસ્થા ભાગીદારોએ નીમેલા ડાયરેક્ટરો સ્વતંત્ર રીતે ચલાવે છે. વડોદરા બેંકની નવસારી, અમદાવાદ અને મહેસાણામાં શાખાઓ કાઢવામાં આવી છે. આ વ્યવ-

સ્થાયી રાજ્યના વેપારી તથા ધંધાદારી વર્ગને ધણી સગવડ થઇ છે.

પ્ર૦ સરકાર તરફથી નાણાં અદા કરવાની રીત કેવી હતી ?

ઉ૦ સરકાર તરફથી નાણાં જે રીતે અપાતાં હતાં. બરીપૂરી રકમ અધે પસંજે અપાતી નહિ. પૂરેપૂરાં નાણાં કોઠા કોઠા વાર અદા થતાં પણ કેટલેક પ્રસંજે દર સેંકડે રૂ. ૩-૧૨-૦ કાપી લેવામાં આવતા. આ કપાતમાં પોતદારીના રૂ. ૨-૦-૦ તથા બ્યાજ અને ગુમાસ્તીની હકસાધનો સમાવેશ થતો. આ કપાતના પચાસ ટકા સરકાર જમા થતા.

પ્ર૦ હિંદવાસીઓ રાજ્ય ભક્તિમાં મશહૂર છે એમ તમે શાથી જાણી શકો છો ?

ઉ૦ ધણા પ્રાચીન કાળથી હિંદુઓ રાજ્યને પ્રજા પાલક તરીકે ગણતા આવ્યા છે. ઇંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ, કે ફ્રાન્સની પેઠે આપણા દેશમાં પ્રજાએ કોઇ પણ વખત રાજ સાથે યુદ્ધ કરીને તેને શિક્ષા કરી નથી. નહારા રાજ્યને પણ વશદાર પ્રજાએ નીભાવી લીધા છે. મલ્હારરાવ જેવા રાજ્યને પણ જ્યારે પદ્મષ્ટ કરવામાં આવ્યા ત્યારે વડોદરાની રૈયત દિલગીર થઇ હતી; રાજ્યએ પ્રજાને બહુ રંજડી હતી તે વાત પણ વીસરી ગઇ હતી. આવી સુશીલ પ્રજા સારા રાજ્યને વિષયુઅંશ તરીકે માને તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ઉપરનો પ્રજા પ્રેમ શાથી જાણાઇ આવે છે ?

ઉ૦ શ્રીમંતે ચારે પ્રાંતોમાં ૫૨૧ ઘોડાની સ્થિતી નજરે જોઇ લીધી. જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપી, રૈયતનાં દુઃખ દૂર કરવા સતત

યાતન કરવા માંડ્યો. આ રીતે કરેલા ઉપકારો ગુણ્ય પ્રજા વીસરી જાય તેમ નથી. સુખદુઃખના અનેક પ્રસંગોમાં પ્રજાએ પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી છે. શ્રીમંતના પ્રથમ લગ્નયા યુવરાજ ક્ષેત્રસીંહરાવનો જન્મ થયો, ત્યારે આખા રાજ્યમાં આનંદ આનંદ યર્ષ રહ્યા હતા. જ્યારે ૧૯૦૮ માં યુવરાજનો અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે રૈયત શોકમાં ડુબી ગઈ હતી. રાજ્યનો અધિકાર લીધાને જ્યારે પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે પ્રજા જને મહા ઉત્સવ કર્યો હતો; તથા રાજ્ય કર્તા સદા સુખી રહ્યો એવી ઘેર ઘેર પ્રાર્થના થઈ હતી. પ્રજા પ્રેમની એવી તો કંડી લાગણી વડોદરા રાજ્યમાં દીકામાં આવે છે કે જ્યારે જ્યારે શ્રીમંત સ્વારી મુસાફરીથી પાછી ફરે છે, કિંવા કોઈ મહાન કાર્ય સાધીને ઉત્સાહભેર રાજ્યમાં પધારે છે, ત્યારે ત્યારે શ્રીમંતનાં યજ્ઞોગાન શેરીએ શેરીએ સંભળાય છે. આ રીતે પ્રજા ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોનો, તથા તેને બક્ષેલા હક્કનો, વડોદરાની વક્ષાદર રૈયત પોતાના ઉંડા પ્રેમથી બહોલા વાળી આપે છે અને “ જીવંત જીવ તમ ” એ જીવન સૂત્રવાળું આ રાજ્ય સદા સલામત રહે એમ ઠરકે છે. હેતના આવેશમાં પ્રત્યેક મહા સમારંભને અંતે પ્રજા તરફથી રાજ્યને કુશળ ઇચ્છનાઈ નીચેનું પદ ગવાય છે:—

શ્રી પ્રમુ આપો દીર્ઘ આયુ શ્રી સયાજી
મહારાજ નૃપતિને શાંતિ દાતા એ નૃપનું
સુરાજ્ય જગત્માં અચલ રહો. કીર્તિ-
વંત વિશ્વમાં થજો, ભાગ્યશાઠી નૃપતિ

सदा ए गणाजो, हे विश्वाधिपति
 आरोग्य नृपतिने सारुं आपजो,
 सौख्यमां सर्वदाए भूपति बसो,
 शत्रुओ सौ नाश सामजो,

अचल अमल न्याय थकी निज प्रजा प्रतिदिन
 प्रतिपालन नृप करजो, नीतिमान गुर्जराधिपति
 अमर तपो-विभो-संपति संतति सन्मति सत्कृति
 सौ ए भूपने आपजो.

पडोहरा राज्यना राज्यकर्ताओ.

राजकर्तानुं नाम.	आंधी आं सुधी राज्य कर्तु.	केटलां वर्ष.
१ पिशाञ्जराव.	१७२१-१७३२	११
२ दाभाञ्जराव.	१७३२-१७६८	३६
३ सयाञ्जराव.	१७६८-१७७८	१०
(इतेसीगराव मुतालिक)		
४ शतेसीगराव महाराज	१७७८-१७८६	११
५ सयाञ्जराव		
(भानाञ्जराव मुतालिक)	१७८६-१७९३	४
६ जेविंदराव महाराज	१७९३-१८००	७
७ आनंदराव महाराज	१८००-१८१६	१६

૮ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૧૫-૧૮૪૭	૨૮
૯ ગણુપતરાવ મહારાજ	૧૮૪૭-૧૮૫૬	૯
૧૦ ખડેરાવ મહારાજ	૧૮૫૬-૧૮૭૦	૧૪
૧૧ મહારાસવ મહારાજ	૧૮૭૦-૧૯૭૫	૫
૧૨ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૭૫-આજુ છે.	

મરાઠા વંશના રાજ્ય ક્ષત્રિઓ.

૧ શિવાજી	૧૬૬૪-૧૬૮૦	૧૬
૨ શંભાજી	૧૬૮૦-૧૬૮૯	૯
૩ રાજરામ	૧૬૮૯-૧૭૦૦	૧૧
૪ શિવાજી	૧૭૦૦-૧૭૦૮	૮
૫ શાહુ (શંભાજીનો પુત્ર)	૧૭૦૮-૧૭૪૮	૪૦
૬ રાજરામ (શાહુરાજીનો દત્તક)	૧૭૪૮-૧૭૭૮	૩૦
૭ શાહુ (સમરાજીનો દત્તક)	૧૭૭૮-૧૮૧૮	૪૦
૮ પ્રતાપસિંહ	૧૮૧૮-૧૮૩૭	૧૯
૯ શાહુ ઉર્ફે આખા સાહેબ.	૧૮૩૭-૧૮૪૯	૧૨

રાજ્ય અધારણુ.

પ્ર૦ જુના વખતમાં રાજ્યકારનાર કરવાની શું વ્યવસ્થા હતી ?
 ઉ૦ હાલની પેઠે જુદાં જુદાં ખાતાં નહોતાં, પણ દરેક મહાક્ષેત્રમાં અકેકો અમલદાર રહેતો, તે સર્વ કામોનો નીકાલ કરતો. કોઈ પણ જાતના કાયદા ઠરાવેલા નહોતાં, અધીકારીની મરજી એજ કાયદો હતો, જેની પાસેથી પૈસા મળે, તેના લાભમાં નીકાલ થતો, જેથી રૈયતને વાજખી ન્યાય મળતો નહોતો, રાજ્યના અધીકારીઓ રૈયત પાસેથી નાણાં કઢાવા સાડ ગમે તેમ જુલમ કરતા. રાજ્યમાં

શું થાય છે તે રાજ્યો જોતા નહોતા, ને એશઆરામમાં રહેતા. જમીન મહેસુલ માટે કોઈપણ જાતનો નિયમ નહોતો. જુના વખતમાં ખેડૂતો પાસેથી જે પાક થયો હોય તેમાંથી ભાગ લેવામાં આવતો. ગામનો મહેતો અને ખીજા માણસોથી પાકનું કળતર કરતા. આ વહીવટમાં ગામના આગેવાનો અને મહેતા રક્ષવત લઈ કળતર ઓછું કરતા, જેથી સરકારને જુજ ભાગ મળતો. વચગાળાના વખતમાં મહાલો ઇજારે અપાતા; જે રકમ ઇજારામાં ઠરે તે રકમ ઇજારદાર સરકારમાં ભરતો. ઇજારો આપતી વખતે પણ અધીકારીઓ સાથે ખટપટ કરીને અધીકારીઓનાં મન મનવીને ઇજારાની રકમ ઓછી ઠરાવતા. એ ઇજારદાર તે મહાલનો વહીવટ કરતો. એટલે તે પોતાના માણસો રાખી ગામોનું વસુલ પાતાની મરજી પ્રમાણે લેતા. અગર તે ઇજારદાર મહાલનાં ગામો ઇજારે આપતો, જે રકમ ઠરે, તે ઇજારે રાખનાર પાસેથી ગમે તેવો જુલમ કરીને પણ વસુલ લેતો. ગામોનો ઇજારદાર ગામના લોકો પાસેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે લોકો પાસેથી વસુલ લેતો, તેઓ ગમે તેવો જુલમ કરતા, જેની રાડખુમ કોઈપણ સાંભળતું નહિ. આથી રૈયત ઉપર અતિશય જુલમ થતો, ને તેવા જુલમથી લોકોમાં નાશભાગ થતી હતી. વળી રાજ્ય તરફથી અંદોબસ્ત ન હોવાથી લોકો સુખેથી રહી શકતા નહિ. કોળી, બીલ, વગેરે લોકો ચોરી અને લૂંટપટ ધોબે દિવસે કરના, કોઈ કોઈ વખત તો ધણું તોશાન કરી ખુન પણ કરતા હતા. આથી રૈયતમાં ખીલકુલ શાંતિ નહોતી.

પ્ર૦ વચગાળાના વખતમાં રાજ્યકારભારની શું વ્યવસ્થા હતી ?

ઉ૦ શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે સને ૧૮૬૪ માં ઇજારાની રીત કાઢી નાંખી સેટલમેંટખાતુ ઉઘાડી જમીનની વીધોટી ઠરાવી. કેટલાંક

ગામોનો ઉચક આંકડો લેવાનો ઠરાવ્યો. એ ઉચક આંકડાવાળાં ગામો નરવા વહીવટનાં ગણ્યામાં; એવી રીતે ઠરાવેલી રકમ વસુલ કરવાને દરેક મહાલે વહીવટદાર નીમ્યા, અને ગામોમાં તલાટીઓ નીમ્યા, તેઓ ઠરાવેલો આંકડો વસુલ કરતા. આ વહીવટથી રૈયતને કેટલીક રીતે સુગમતા થઇ ખરી, તોપણ તલાટીઓ મનસ્વી રીતે કેટલીક જાતના વેરા દાખલ કરી લેતા હતા. તલાટીજ ગામનો અમલદાર હતો, તે પોતાના ઘેર આવેલા પ્રસંગ વખતે જોઈતો ખર્ચ ગામમાં ફાળો નાંખીને લેતો. એવો ફાળો દર વરસ કાયમ રહેતો. ગમે એવો જુમલ કરી વસુલ લેવાતું હતું. આ વખતે જુના વખત કરતાં કંઈક બદોબસ્ત ઠીક હતો. રૈયતની રાડ બુમ અધિકારી સાંભળતા હતા. એટલે જુના વખત કરતાં વહીવટમાં સુધારો થયા હતા.

પ્ર૦ હાલનું રાજ્ય બંધારણ કેવું છે ?

ઉ૦ હાલના ત્રીમંત મહારાજ સાહેબે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી જુદા જુદા દેશોના અતેકરીતે અનુભવ મેળવી પોતાના રાજ્યમાં કથી રીતે સુધારો થાય તેનો વિચાર કરી જુદાં જુદાં ખાતાં ક્ષાત્રી પોતાની રૈયતને ઘણીજ સરળતા કરી આપી છે.

૧. મુલકી ખાતુ—એ ખાતુ વસુલાત રૂબરાવવાનું કામ કરે છે. પડતર જમીન ખેડવા સારૂ બરઆકારથી આપવાનું, તથા ખેડુત જે જમીન ખેડતો હોય તે જમીન તેને ન ખેડવી હોય તો રાજનામાથી સરકાર હસ્તક પાંચી લેવાનું, જમીનમાં હદ નિશાન સંભાળવાનું, ધનકમ્પેકસ ઠરાવવાનું તથા તે વસુલ કરવાનું, તથા ખેડુતોની જમીન સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ આ ખાતુ કરે છે. તેને માટે દરેક ગામે તલાટીઓ, પેટામહાલે મહાલકી,

તાલુકામાં વહીવટદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ સારૂ એ કે ત્રણ તાલુકા માટે નાયબ સુબા, તેમના ઉપર દેખરેખ માટે પ્રાંતવાર સુબાઓ, અને આખા રાજ્ય માટે સરસુબા, એ પ્રમાણે અધિકારીઓ નીમ્યા છે. મુલકી ખાતાના અમલદારોને ફાજદારી ગુન્હાનો નીકાલ કરવાનું કામ પણ સોંપ્યું છે.

૨. સરવધ ખાતુ—આ ખાતુ જમીનની માપણી કરવાનું કામ કરે છે. માપણી કરી ખેતરાની હદ મુકરર કરી આપે છે, તેથી તેમાં કાઠથી ફેરફાર થઈ શકતો નથી. એને માટે મોજણીદારો, સરવે કામદારો, સરવે સરકામદારો અને સરવે સેટલમેન્ટ કમિશનર એ પ્રમાણે અધિકારીઓ રાખેલા છે. જમીન મહેસુલમાં વધવટ કરવાનું કામ, નંબરો જુદા પાડવાનું, તથા નંબરો મેળવી દેવાનું અને જમીનની હદ સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ પણ આ ખાતુ કરે છે.

૩. પોલીસ ખાતુ—આ ખાતુ રૈયતના જનમાલનું સંરક્ષણ કરે છે, સુલેહ જળવે છે, અને હરેક પ્રકારના ગુન્હા યતા અટકાવે છે. એને માટે તાલુકાનાં ગામોના જયા પાડી દરેક જયામાં અકેક નાયબ ફાજદાર. તાલુકામાં ફાજદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ સારૂ સરફાજદાર, ને તેમના ઉપર પોલીસ નાયબસુબા એ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાં અધીકારીઓ નીમેલા છે. ને એ ખાતાના રાજ્યના મુખ્ય અમલદાર પોલીસ કમિશનર છે. તેઓ થયેલા ગુન્હાના ગુન્હેગારોની શોધ કરી કામ બનાવી ઇ-સાફ સારૂ ફાજદારી કોર્ટોમાં મોકલે છે.

૪. ન્યાય ખાતુ—આ ખાતુ ભોડાના દેવાલેણાનો નિકાલ કરે છે. તેને માટે દરેક તાલુકામાં ન્યાયાધિશ, તેમના ઉપર પ્રાંત ન્યાયાધિશ, ને તેમના ઉપર સેસન્સ કોર્ટો ઠરાવી છે. નીચલી કોર્ટના ઠરાવથી નારાજ થાય, તે ઉપલી કોર્ટ અપીલ કરે છે.

૫. જઠકાત ખાતુ—આ ખાતુ જઠકાત ઉધરાવવાનું કામ કરે છે. તેને માટે ઇન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. એ રેવન્યુખાતાનો પેટા ભાગ છે. રેવન્યુખાતાના અધિકારીઓ તેની દેખરેખ રાખે છે.

૬. મુખરાઈ ખાતુ—આ ખાતુ સ્વચ્છતા રાખવાનું, તથા રાશ્નની કરવાનું, શહેરોના રસ્તા દુરસ્ત રાખવાનું, નવીન મકાન કે મકાનનો ભાગ દુરસ્ત કરવા કે નવીન કરવાની મંજુરી આપવા વગેરે કામ કરે છે. એને માટે રૈયતવર્ગમાંથી મેમ્બરો ચુંટી કાઢવામાં આવે છે; તે મેમ્બરો તથા અરધા સરકારી અધીકારી વર્ગના મેમ્બરો, અને તે સર્વનો એક અધ્યક્ષ તાલુકાના મુખ્ય અધિકારીને નીમી વહીવટ ચલાવે છે.

૭. દવા ખાતુ—(મેડીકલ ખાતુ)—આ ખાતુ સરકાર તરફથી લોકોને મફત દવા આપવાનું કામ કરે છે, તેને માટે રાજ્યનાં મોટાં મોટાં ગામોમાં દવાખાનાં કાઢી ડાક્ટરો નીમે છે; તેમનો મુખ્ય અધિકાર મેડીકલ ઓફીસર નીમેલો હોય છે, તે દેખરેખ રાખે છે.

૮. શાળા ખાતુ (કેળવણી ખાતુ)—આ ખાતામાં ઇંગ્લેજ, પ્રાથમિક, ઉર્દુ, મરાઠી અને સંસ્કૃત શાળાઓ કાઢી છોકરા તથા કન્યાઓને કેળવણી આપવામાં આવે છે. તેની દેખરેખ માટે સબ ડેપ્યુટી, ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર, પ્રાંત ઇન્સ્પેક્ટર અને તે સર્વના ઉપર મુખ્ય અધિકારી વિદ્યાધિકારી નીમેલા છે.

૯. સેનેટરી (શીતળા ખાતુ)—આ ખાતુ શીતળા ટાંકવાનું કામ કરે છે. તેને માટે વેકિસનેટરો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને તે સર્વનો ઉપરી સેનેટરી કમીશનર નીમેલો છે.

૧૦. એકાઉન્ટન્ટ ખાતુ—આ ખાતુ આખા રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે. અને દરેક ટ્રેઝરીઓની તપાસ લે છે.

એને માટે આસિં એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને મુખ્ય અધિકારી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ નીમેલા છે.

૧૧. ઇજનેર ખાતુ—આ ખાતુ બાંધકામનું એટલે નવીન મકાનો બાંધવાનું, રસ્તા બાંધવાનું, કુવા તળાવ ખોદાવી બાંધાવવા વગેરે કામ કરે છે. તેને માટે તાલુકાઓમાં ઓવરસીયર અને પ્રાંતમાં સબ ઇજનેર અને રાજ્યના મુખ્ય અધિકારી ચીફ ઇજનીઅર નીમેલા છે.

૧૨. જંગલ ખાતુ—આ ખાતુ રાજ્યમાં આવેલાં જંગલો સાચવવાનું તથા તેનું ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરે છે, તેને માટે આસિં કોન્ઝર્વેટર અને મુખ્ય અધિકારી કોન્ઝર્વેટર નીમેલા છે. તેમના તાબાના હલકા પગારના નોકરો રાખી જંગલો સંભાળે છે.

૧૩. ખેતીવાડી ખાતુ—આ ખાતુ ખેતીવાડીના અખતરા કરી રાજ્યની ખેતીમાં સુધારો કરવાનું, તથા રાજ્યની ખેતીને નુકસાન ન થાય એવા ઉપાયો શોધવાનું કામ કરે છે. તેના મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રીકલચર છે.

૧૪. લાયબ્રેરી ખાતુ—આ ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ રાખી રાજ્યમાં લાયબ્રેરીઓ વધારવાનું તથા તેની વ્યવસ્થા કરાવાનું કામ કરે છે.

૧૫. વોટરવર્ક્સ ખાતુ (એરીગેશન)—આ ખાતુ જ્યાં જ્યાં પાણીના નળ દાખલ કર્યા છે, ત્યાં ભોકાને પાણી પરાખર મળે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાનું કામ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી છે.

૧૬. બુકડેપો ખાતુ—આ ખાતુ રાજ્યની મોટાં ગામોનાં ડેપોમાં જોડતાં પુસ્તકો મોકલી આપવાનું કામ કરે છે, આ કામ કુળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારીની દેખરેખમાં થાય છે.

૧૭. ગીરાસ ખાતુ—આ ખાતુ ઠાકોરો, જાગીરદારો, ધનામદારો વગેરેની જમીન વગેરે તથા ખીજા હુકકો સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી ગીરાસ આસિસ્ટન્ટ નીમેલો છે.

૧૮. લશ્કરી ખાતુ—લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખવાનું, ને કવાયત શીખવવા વગેરે કામ આ ખાતાનું છે. ટુકડીઓનો ઉપરી કમાંડર અને મુખ્ય ચીફ કમાંડર નીમેલા છે.

૧૯. આખકારી ખાતુ—આ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં અશીચનું વાવેતર થાય છે, તેની દેખરેખ માટે આ ખાતુ છે, તેની ઓશીસ સિદ્ધપુરમાં રહે છે. તેના ઉપરી અધિકારી આખકારી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છે.

૨૦. રેલ્વે ખાતુ—આ ખાતુ રેલ્વે સંબંધીનું કામકાજ કરે છે. ચાકતી રેલ્વે, તથા નવીન થતી અને કરવાની રેલ્વેનું તમામ કામ આ ખાતુ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે.

૨૧ સહકારીમંડળ ખાતુ—આ ખાતામાં ગામોમાં કંટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોનું મંડળ થઈને રાજ્યની મુખ્ય ઓશીસમાંથી નાણાં લઈ ધીરધાર કરવાનું કામ કરે છે, તે સંબંધી તપાસ રાખવાનું કામ આ ખાતુ કરે છે. તેના એક મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે. તેને ડિરેક્ટર ઓફ પ્રોમર્સ કહે છે.

૨૨. ફરાસ ખાતુ—આ ખાતુ સ્વારી વખતે ડેરા તંબુ વગેરે સાહિત્ય પહોંચાડે છે. દરેક ખાતાની ઉપર નાયબ દિવાન અને દિવાન સાહેબની દેખરેખ રહે છે. તેમાં કાંઈ વધવટ કે ફેરફાર કરવાનો હોય છે તો નામદાર દિવાન સાહેબ શ્રીમંતની સંમતીથી કરી શકે છે.

આ સિવાય એક કૌન્સિલ એટલે “ કારોબારી મંડળ ” સ્થાપ્યું છે. તે શ્રીમંતની ગેરહાજરીમાં રાજ્યકારોબાર ચલાવે છે. તેમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ નીમેલા છે. અને સવડતા

સાર શ્રીજી પશુ ખાતાં કાઢ્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણા માનવતા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે જીનો વહીવટ ફેરવી નાંખી પ્રજાનું હિત કબી રીતે થાય, તેનો ખાસ વિચાર કરીને વ્યવસ્થા કરો છે, અને પોતાની રૈયતને સર્વ રીતે સુખ આપ્યું છે. એવા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડને પરમેશ્વર દીર્ઘાયુષી રાખો.

ભૂગોળ.

વ્યાખ્યાઓ.

ફળીયું—ધણાં ધરને ઝાળખવાને એક જથ્થો વાધિલો હોય, તેને શેરી, ફળીયું કે મોહોલ્લો કહે છે. ફળીયા કરતાં શેરી કે મોહોલ્લામાં વધારે ધર હોય છે.

ખજાર—જ્યાં આગળ દુકાનોમાં અનેક ખતનો માલ વેચાતો હોય તેને ખજાર કે ચૌદું કહે છે.

ગામ—ધણાં ફળીયાં કે મોહોલ્લાઓના જથ્થાને ગામ કહે છે.

કસ્મો—જેની અંદર ગામના કરતાં વધારે મોહોલ્લા, વસ્તી તથા ખજાર હોય, તેને કસ્મો કહે છે. કસ્મામાં મુસલમાની વસ્તી વધારે હોય છે.

શહેર—કસ્મા કરતાં જેમાં વસ્તી વધારે હોય, જ્યાં સારો વેપાર ચાલતો હોય, તથા મોટાં મોટાં બરો હોય તેને શહેર કહે છે.

તાલુકો—ધણાં ગામોનો એક જથ્થો હોય તેને તાલુકો અથવા પરગણું કહે છે.

જલ્લો—ધણા તાલુકા મળીને જે ભાગ બને છે, તેને જલ્લો કહે છે.

પ્રાન્ત—ધણી જણા મળીને જે ભાગ છે તેને પ્રાન્ત કહે છે.

ઘલાકો—ધણી પ્રાન્ત મળીને અનેસો ભાગ તે ઘલાકો કહેવાય છે.

સંસ્થાન—નાના રાજ્યોના ખંડીઆ મુલકને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સી—કેટલાંક નાનાં રાજ્યોને એક અમલદારની દેખરેખ નીચે સોંપેલો હોય, તે એવાં ભેગાં કરેલાં રાજ્યોના જ્ઞાને એજન્સી કહે છે.

દેશ—ધણી ઘલાકા મળીને યથેસો ભાગ હોય તેને દેશ કહે છે.

ખંડ—ધણી દેશ મળીને યથેસા ભાગને ખંડ કહે છે.

દ્વીપ—જમીનના જે ભાગની ચારે આગુએ પાણી હોય, તેને એટ, ટાપુ, અથવા દ્વીપ કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગ ત્રણ આગુએ પાણી હોય અને એક આગુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ (લગભગ દ્વીપ) કહે છે.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઇ સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

સંયોગી ભૂમી—જમીનના એ મોટા ભાગને જમીનનો જે નાનો ભાગ સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

ડુંગર—સપાટ જમીન કરતાં કોઇ જગ્યાએ જમીન ઉપસા આવી ઉંચા ટેકરા થયા હોય તેને ડુંગર કહે છે.

પર્વત—ડુંગર કરતાં ધણી ઉંચા પથરના ટેકરા હોય, તેને પહાડ કે પર્વત કહે છે.

શિખર—પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગને શિખર કહે છે.

ખગતો પહાડ—જે પર્વતમાંથી ધુમાડો, રાખ તથા ઉતો રસ નીકળે છે તેને જ્વાળામુખી અથવા ખગતો પહાડ કહે છે.

જંગલ—જમીનનો જે ભાગ ઝાડથી ભરપુર હોય છે તેને જંગલ, રાન, કે વન કહે છે.

રણુ—જમીનનો જે ભાગ ધણે લાંબે સુધી રેતીથી ભરપુર હોય છે અને જ્યાં ઝાડ, પાણી કે વસ્તી હોતી નથી તેને રણુ કહે છે.

ખરાબો—દરિયામાં પથરના ટેકરા હોય છે, જે ભરતી વખતે દેખાતા નથી અને જેની સાથે વહાણો અથડાઇ ભાંગી જાય છે, એવા ટેકરાને ખરાબો કે ખડક કહે છે.

કિનારો—દરિયા, નદી, સરોવર, કે તળાવની પાસે આવેલી જમીનને કિનારો કહે છે.

દોઆબ—જે નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને દોઆબ કહે છે.

બંદર—નદી કે દરિયા કાંઠે આવેલું શહેર કે જ્યાંથી માલ બિતરી અને ગઢી શકનો હોય તેને બંદર કહે છે.

ખીણ—જે ડુંગર કે પર્વતની વચ્ચેની જગ્યાને ખીણ કહે છે.

ખાણ—જે જગ્યામાંથી ધાતુ, કાચલા, સિંધવ, અખરખ વગેરે કઢરતી પદાર્થો નીકળે છે તેને ખાણ કહે છે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

તળાવ—જે નીચી જમીનમાં વરસાદનું મીઠું પાણી રહેતું હોય તેને તળાવ કહે છે.

સરોવર—તળાવ કરતાં મીઠા પાણીના મોટા ભાગને સરોવર કહે છે.

સમુદ્ર—ખારા પાણીના મોટા ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં ખારા પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રની અણી લાંબી થઇને જમીનમાં ગયેલી હોય તેને અખાત કહે છે.

ઉપસાગર—પહોળા મોંઠાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

સામુદ્રધુની--પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારાં પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કે સંયોગીજળ કહે છે.

નદી—મીઠા પાણીનું વહેણ પર્વત, ઠુંગર કે સરોવરમાંથી નીકળી નીચાણવાળી જમીનમાં વહીને સમુદ્ર કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે તેને નદી કહે છે.

નદીનું મુળ—નદી જ્યાં આગળથી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે.

નદીનું મુખ--નદી જ્યાં આગળ સમુદ્રને કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે, તેને મુખ કહે છે.

નદીની શાખા—મોટી નદીમાંથી પાણીનો ફાંટો નીકળી નાની નદીની પેઠે વહે છે તેને નદીની શાખા કહે છે.

ધોધ—નદીનું પાણી પહાડ, ખડક કે એવી કંઈ જગા ઉપરથી સુસવાટ કરતું પડે છે તેને ધોધ કહે છે.

નદીઓનો સંગમ—જે ઠેકાણે બે કે વધારે નદીઓ એકઠી મળે છે તેને સંગમ કહે છે.

નાણુ—વહેતા પાણીના નદી કરતાં નાના ભાગને નાણુ કહે છે.

ખાડી—નદી કરતાં નાના ભાગને ખાડી કહે છે. તેનું મુખ પહોળું હોય છે.

નહેર--નદી કે સરોવરમાંથી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવા સારૂ ખોદીને પાણી લઇ જવામાં આવે છે તેને નહેર કહે છે.

ભરતીઓટ--દરિયામાં દહાડામાં બે વાર પાણી ચઢે છે, તેને ભરતી કહે છે, અને ચઢેલું પાણી ઉતરી જાય છે, તેને ઓટ કહે છે.

મુંબાઈ ઇલાકા.

સીમા—હિરે બલુચિસ્તાન ને પંજાબ પ્રાન્ત છે, પૂર્વે રબ-પૂત સ્થાન, મધ્યપ્રાન્ત, નિળમનું રાજ્ય, અને મદ્રાસ ઇલાકાને ભાગ છે; દક્ષિણે મ્હૈસુરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકા છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર—આ ઇલાકાની લંબાઈ લગભગ એક હજાર માઇલની છે, અને સરાસરી પહોળાઈ આશરે ૧૯૦ માઇલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૫,૧૮૯ ચોરસ માઇલ છે. આ ક્ષેત્રફળમાં વડોદરા રાજ્ય પણ આવેલું છે, કે જેનો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચોરસ માઇલ છે.

વસ્તી—ઈ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે ૨,૭૦,૮૪,૩૧૭ છે. તેમાં દેશી, રાજ્યોની વસ્તી ૭૪,૧૧,૬૭૫ છે તથા વડોદરા રાજ્યની વસ્તી જે મુંબાઈ ઇલાકાની વસ્તીમાં ગણવામાં આવી નથી તે વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૬૯ છે. વસ્તીના ત્રણ ભાગ હિંદુઓ અને ચોથો ભાગ મુસલમાનોનો છે. આ ઉપરાંત પારસી, ખ્રિસ્તિ, યાહુદી તથા જંગલના ભાગેમાં બીલ, કોળી, નાયકડા વિગેરે અનાય જાતો વસે છે.

હરતી રચના—અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારાપર આ દેશ આવેલો છે, એના ઉત્તરના ભાગમાં રણ અને રેતીના ડુંગરો છે; ચોડા ભાગ સપાટ તથા કેટલેક ડુંગરોવાળો છે; મધ્ય ભાગનો પ્રદેશ ઉચો છે; એમાં ઘણા ડુંગરો છે. દક્ષિણ ભાગ નીચા પ્રદેશવાળો છે, તથા તેના પશ્ચિમ તરફના બે શુભ્વા દરિયાની સપાટી અને પહાડની વચ્ચે આવેલ છે.

આબોહવા—સિંધમાં રણ હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે

છે તથા જનાણામાં તાપ બહુ પડે છે. ગુજરાતમાં વરસાદ વધારે પડે છે અને તાપ ઓછો પડે છે. સનાગિરિ અને કોલ્યાણા જીલ્લામાં તથા મુંબાઈ તરફ ગુજરાત કસ્તાં વધારે વરસાદ પડે છે. મધ્ય ભાગની હવા સૂકી છે, પશ્ચિમે દરિયા કિનારાના દેશની હવા ભેજવાળી છે. છેક દક્ષિણ તરફના કેટલાક ભાગની હવા શીગળ છે. સામાન્ય રીતે આ દેશની આબોહવા સારી ગણાય છે.

ધર્મો—મુખ્ય હિંદુ ધર્મ છે, તેમાં સ્મર્ત અને વૈષ્ણવ એવા બે સંપ્રદાય છે; તેના પેટાના સંપ્રદાય ઘણા છે. તે સિવાય મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ વગેરે ધર્મના લોકો છે.

ભાષા—સિંધમાં સિંધી ભાષા, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, કચ્છમાં કચ્છી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી અને છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુસલમાનો સામાન્ય રીતે ઉર્દુ ભાષા બોલે છે, પણ તેઓ જે ભાગમાં રહે છે તે ભાગની ભાષા પણ બોલે છે.

વેદારા—કાઠીઆવાડમાં મહુડાં, સીસમ, સાગ અને વાંસ થાય છે; ઘાટપર સાગ, ખેર તથા વાંસ થાય છે. કાનડા તરફ મુખડનાં જાડ થાય છે. આંબા, ફલુસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, બાવળ વગેરે જાડો ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે.

જાનવર—સિંધમાં ઉંટ તથા ખચ્ચર ગધેડાં, કાઠીઆવાડમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ, સાંપર, હરણુ વગેરે જીવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં બળદ, ભેંસ, ગામો, બકરાં, ઘેટાં તથા જંગલોમાં વાઘ, હરણુ, રોઝ, વગેરે છે. કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં ઘોડા સારા થાય છે. સિંધમાં કૂંટ અને પાકા પાસે ખેતીનું કામ કરાવે છે.

ખેતીની નિપજ—ખેતીમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘઉં, ડાંગર,

આબરી, કઠોળ, જુવાર, આવટો, કોદા, તલ, ઝેરંડી, શેરડી, કપાસ, તમાકુ, મકાઈ વગેરેનો પાક થાય છે. કાળી જમીનમાં કપાસ ને ઘઉં થાય છે. દરિયા કિનારે નાળીઝેર ને સોપારી થાય છે. બાગાયત જમીનમાં પાન, કેળાં વગેરે થાય છે. સિંધમાં ખેતીને નહેરો મારફતે પાણી મળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં હાથમતીની નહેર છે. હાલમાં ખાનદેશ જિલ્લામાં પણ નહેર માંધવામાં આવી છે. વરસાદની તંગીમાં નહેરો ઘણી ઉપયોગી છે.

હુન્નર કામ—આ ધલાકામાં મીલો ઘણી છે, તેથી સુતરાઉ કાપડ ઘણું થાય છે, થોડું રેશમી કાપડ પણ થાય છે. સુરત અને અમદાવાદમાં કસબ અને કસબી કામ પણ સાઈ થાય છે. સુરતનાં હાથી દાંતનાં રમકડાં, સિંધનું સોના રૂપા પરનું કોતર કામ વખણાય છે, નાશ્ત્રક અને પુનાનાં ત્રાંપા પિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે, લકડ અને ઘાતુની કોતરણી, કાચ કામ અને કુંબાર કામ ઘણું સાઈ થાય છે, મુખ્ય ઉદ્યોગની ચીજો સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા મીઠું છે.

ખનીજ—ધારવાડ જિલ્લામાં સોનું તથા કાચું લોહું, સિંધની પશ્ચિમના પહાડમાંથી ષટકડી, રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી અકીક, પંચમહાલમાં લોહું અને મેંગેનીસ તથા આરાસુર ડુંગરમાંથી આરસના પથર નીકળે છે, કેટલીક જગાએ અખરખ નીકળે છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

વ્યાપાર—આ દેશની વધારાની ચીજો પરદેશ ખાતે જાય છે, અને ત્યાંથી જોઈતી ચીજો આ દેશમાં આવે છે. સુતરાઉ કાપડ, તેલીઆ પી, ચામડાં, શણ અને ગળીની મુખ્ય નિકાસ છે. લોખંડનો

સામાન, ખાંડ, સુતરાઈ, ગરમ ને રેશમી કાપડ, કેરોસીન તેલ, કાચ, દવા તથા કોચલાની મુખ્ય આયાત છે.

રાજ્ય વહીવટ—આખા ઇલાકાનો રાજ્ય કારભાર કરવા એક ખર્ચને નીમવામાં આવે છે, તેમની નીમણુંક ઇંગ્લાંડના નામદાર શહેનશાહ તરફથી કરવામાં આવે છે, તે પાંચ વરસ ચાલે છે, ગર્વનર સાહેબ શિઆળામાં મુંબાઇમાં રહે છે, કિનાળામાં મહા-અજેશ્વર અને ચોમાસામાં પુનામાં રહે છે; એમને મદદ કરવાને બે મંડળ છે. ૧. કારભાર ચલાવનારૂં, ૨ કાયદા બાંધનારૂં. તેમના હાથ નીચે જુદાં જુદાં ખાતાનું કામ કરનાર પાંચ સેક્રેટરીઓ છે, સંસ્થાનો અને એજન્સીઓમાં એક અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને પોલીટિકલ એજન્ટ કહે છે. મોટાં સંસ્થાનોમાં જે અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ કહે છે. તેમનું કામ દેશી રાજ્યોને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવાનું, ખંડણી ઉધરાવવાનું, તથા રાજ્ય રજવાડાઓના વાંધા પતાવવાનું હોય છે. ઇલાકાના દરેક ભાગનું સુલ્હી કામ કરનાર મુખ્ય અમલદાર રહે છે, તેને કમિશ્નર કહે છે. તેમના હાથ નીચે જીલ્લાઓમાં કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વગેરે હોય છે. તાલુકામાં મામલતદારો છે. ન્યાયખાતાનો વહીવટ કરવા ન્યાયાધીશો રાખવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય પોલીસખાતુ, કેળવણીખાતુ, જંગલખાતુ, ખેતીવાડીખાતુ, વિગેરે કટલાંક ખાતાં છે. દરેક ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી હોય છે, તે મુંબઇ સરકારના તાખામાં રહીને પોતપોતાનું કામ સંભાળે છે.

કુદરતી ભાગ—૧. સિંધ, ૨. કચ્છ, ૩. ગુજરાત, ૪. મહારાષ્ટ્ર, ૫. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને કિત્તર કાનડા.

રાજ્યકીય વીભાગ.

૧ સિંધ.

ભાગ.		મુખ્ય શહેર.
૧	કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૨	હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૩	થર અને પારકર જિલ્લો.	ઉમરકોટ.
૪	સકર જિલ્લો.	સકર.
૫	લારખાના જિલ્લો.	લારખાના.
૬	સિંધનો: ઉપલો સરહદનો મુલક	જેકોકાબાદ.
૭	નવાબશાહ જિલ્લો.	નવાબશાહ.

દેશી રાજ્ય.

૧	ખૈરપુર સંસ્થાન.	ખૈરપુર.
---	-----------------	---------

૨. ઉત્તર વિભાગ.

૧	અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૨	ખેડા	ખેડા.
૩	પંચમહાલ	ગોધરા.
૪	ભરૂચ	ભરૂચ.
૫	સુરત	સુરત.
૬	થાણા	થાણા.
૭	કાઠીઆવાડ એન-સી.	રાજકોટ.
૮	પાલણપુર	પાલણપુર.
૯	મહીકાંઠા	સાદા.
૧૦	રેવાકાંઠા	નારકોટ.

૧૧ સુરત એન્જની એમાં વાંસદા, ધરમપુર ને સચીન એ ત્રણ નાનાં રાજ્યો છે.
દેશી રાજ્યો.

૧	ખંભાત સરંચાન.	ખંભાત.
૨	જવાર "	જવાર.
	કચ્છ "	કુચ.
૪	વડોદરા રાજ્ય.	વડોદરા.

મુંબાઇ બેટ.

મુંબાઇ બેટ

મુંબાઇ.

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય

દીવ ને દમણમાં છે.

હામથી લોકોનું રાજ્ય

ભરૂચબાદ ને ભં-
જીમાં છે.

૩. મધ્ય વિભાગ.

૧	પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો	ધુળિયાં.
૨	પૂર્વ ખાનદેશ "	જળગામ.
૩	નાસિક. "	નાસિક.
૪	અહમદનગર "	અહમદનગર.
૫	પુના "	પુના.
૬	સતારા "	સતારા.
૭	સોલાપુર "	સોલાપુર.

દેશી રાજ્યો.

૧ મહેવાસી પરગણાં
૨ મુલગણાનો મુલક

એમાં નાનાં ગામો છે.
મુલગણા.

૨ સતારા જમીર

ભોર, દલટણ, ઓધને જત તથા અડકલકોટનાં સંસ્થાનો છે.

૪. દક્ષિણ વિભાગ.

૧	વીજપુર	જલ્દો	વીજપુર
૨	બેલગામ	„	બેલગામ.
૩	ધારવાડ	„	ધારવાડ.
૪	કાનડા	„	કારવાર.
૫	રત્નાગિરિ	„	રત્નાગિરી.
૬	કોલાબા	„	અલીબાગ.

દેશી રાજ્યો.

૧	કોલ્હાપુરનું રાજ્ય.	કોલ્હાપુર.
૨	દક્ષિણ મરાઠા જમીર.	એમાં નાની નાની સાત જમીરો છે.
૩	સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.
૪	જંજીરા	„
૫	સાવનુર	„

આ ઉપરાંત જત અને ડરજાપુરનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય

ગોવા.

સિંધ.

સીઆ—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન, પૂર્વે રબપુતસ્તાન, દક્ષિણે કચ્છ પ્રાન્ત, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા બલુચિસ્તાન છે.

પેદાશ—ડાંગેર, જુવાર, બાજરી, ધઉં, મગ, જવ, રૂ અને તેલીઆં પી. ઝાડમાં બાવળનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. પિસ્તાં, ચારોળી, દ્રાક્ષ, અંજીર, અખોડ, પ્રધાયત્વી વગેરે મેવો પણ થાય છે.

નદી—સિંધુ, ખેલીના પાકને માટે આ નદીમાંથી નહેરો કાઢેલી છે, આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે. એમાં મોટી આગ-બોટા ફરે છે. તે અરબીસમુદ્રને મળે છે.

સરોવર—મંચર.

વિભાગ—એમાં સાત જિલ્લા છે. ૧. કરાંચી, ૨. હૈદરાબાદ, ૩. થર અને પારકર, ૪. સકકર, ૫. લારખાના, ૬. સિંધનો ઉપલી સરહદનો મુલક, ૭. નવાબશાહ જિલ્લો. આ સિવાય ખૈરપુરનું દેશી સંખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—કરાંચી એ મોટું બંદર છે, કઠ્ઠા, હૈદરાબાદ, ઉમરકોટ, લારખાના, રોહરી, સકકર, જોકોકાબાદ, શિકારપુર એને ખોરાસાનની ભાગેળ કહે છે, અને ખૈરપુર છે.

પ્રખ્યાત સ્થળો—હૈદરાબાદ, એ જુના વખતમાં સિંધની રાજધાની હતું, તે રૂપાના અને લાખના માટે જાણીતું છે. કરાંચી એ મુંબાઈથી ઉતરતું બંદર છે, તે ઐતિહાસિક શહેર છે, ઉમરકોટ એમાં મોમલ શહેનશાહ અકબરનો જન્મ થયો હતો. શિકારપુર, એ વેપારનું સ્થળ છે. લારખાના, એમાં કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણુ સારાં થાય છે. જોકોકાબાદ એમાં આખા હિંદુસ્તાન કરતા તાપ વધારે પડે છે.

ધંધો અને વ્યાપાર—આ પ્રાંતમાં હાથીદાંતનાં રમકડાં, માટીનાં વાસણુ, શેત્રંજી, ચામડાની વસ્તુઓ વગેરે સારું થાય છે. વળી ઉંચી જાતનું રૂ થાય છે, ઓખા, ઘઉં, રૂ, ઉન, ચામડાં તથા હાડકાંની મુખ્ય નિકાસ છે.

સામાન્ય હકીકત—આ દેશમાં તાપ વધારે પડે છે, વરસાદ

ધણી ચોડા પડે છે, પણ સિંધુ નદીમાં ધણી વખત પૂર આવે છે, તેથી તેનું ધણી નહેરોમાં ફરી વળે છે, તે ખેતીના કષયોગમાં લેઈ, તેથી એ દેશની ખેતી સારી થાય છે.

ઉત્તર વિભાગ.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, મહી, સાબરમતી, તાપી, ખનાસ, સરસ્વતી, જાદર, શેત્રુંજી, કીમ, ઢાઢર, દમણગંગા વગેરે છે.

પર્વત—સાતપુડા, પાવાગઢ, ગીરનાર, આરાસુર અને શેત્રુંજી છે.

બેટ—દીવ એ કાઠીઆવાડની દક્ષિણે છે.

અખાત—અખાત અને કચ્છ છે.

સમુદ્ર—અરબીસમુદ્ર છે.

દ્વીપકલ્પ—કાઠીઆવાડ.

બંદરો—(કચ્છ) માંડવી, દારકાં, પોરબંદર, દીવ, ભાવનગર, ઘોષા, ઘોક્ષેરા, અખાત, ભરૂચ, સુરત, ને દમણ.

જાત્રાનાં સ્થળ—આમુ, અંબાજી, પાવાગઢ, ગીરનાર, દારકાં, પ્રભાસપાટણ, ડાકોર, પાલીતાણા, આણેદ, બહુચરાજી વગેરે છે.

હુન્નર—આ ભાગમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, ઘણા લોકોનો આધાર મજુરી, વેપાર ને નોકરી પર છે. આ ભાગમાં કાપડની, કપાસ લોદવાની, દળવાની, પીલવાની અને ચોખા કાઢવાની મીલો ધણી છે.

પેદાશ અને વેપાર—વાયવ્ય ખુણાના ભાગમાં રણ હોવાથી ત્યાં વનસ્પતિ ઝાઝી થતી નથી. બાકીના ભાગમાં આંખા, મહુડા, લીમડા, આંમલી, વડ, પીપળા, રાયણ વગેરે મુખ્ય ઝાડો થાય છે. કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે, તેમાં સાગ, સાદડ ને ખેરનાં ઝાડો

ચાય છે. સુલતાન કામર, સુતર, કાપાસ, તેલીયાં શી અને ઝરીઝરીની ધણી સીનેની મુખ્ય નિકાસ છે. સમગ્રી જાતનાં અનાજ અને કઠોળ પણ ચાય છે.

ભાગ—૭ જિલ્લા અને પાંચ એજન્સીઓ છે. ૧ અમદાવાદ જિલ્લો, ૨ ખેડા જિલ્લો, ૩ પંચમહાલ જિલ્લો, ૪ ભરૂચ જિલ્લો, ૫ સુરત જિલ્લો, ૬ યાજ્ઞા જિલ્લો, ૭ કાઠીઆવાડ એજન્સી, ૮ પાલજીપુર એજન્સી, ૯ મહીકાંઠા એજન્સી, ૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સી, ૧૧ સુરત એજન્સી; જુદી જુદી એજન્સીઓમાં કેટલાંક દેશીરાજ્યો અંગ્રેજ સત્તા હેઠળ છે. તે સિવાય અખાત સંસ્થાન, કચ્છ અને વડોદરાનાં દેશી રાજ્યો પણ છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

એમાં ૭ તાલુકા ને બે પેટા તાલુકા છે.

૧ દસકોઇ, ૨ વીરમગામ, ૩ પ્રાંતીજ, ૪ સાણુદ, ૫ ધી-ળકા, ૬ મધુકા, ૭ મોડાસા અને ૮ ધીધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—અમદાવાદ (વસ્તી ૨૧૬૭૭૭) એ પહેલાં ગુજરાતની રાજધાની હતું. ત્યાં સુતર, રેશમ અને કસબનાં કારખાનાં છે. તે સાબરમતી નદીને કાંઠે મોટું રેલ્વેનું જંકશન છે. એમાં શાહઆલમનો રોજ, કાંકરીઉં તળાવ, શાહીબાગનો બંગલો, વજેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે. ૨. વીરમગામ સુતર કાંતણાનો તથા વણવાનો હુન્નર સારો છે; ત્યાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતાએ અંધાવેલું મુનસર તળાવ છે. ૩ ધીળકા, અહીંની મુઠ ને દાડમ વખણાય છે. ૪ ખારાધીડા, કુવાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. ૫ ધીધા એ જીનું બંદર છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ ભાગના દસકોષ તાલુકાને દસકોથી કહે છે, ત્યાં સઘળી જાતની ઠાંગેર ધણી પાકે છે. આ જિલ્લામાં સાખરમતી નદીના કાંઠા પરનાં કેટલાંક ગામોમાં ઘોળા શેરડી ધણી થાય છે; તેનો ગોળ ધણો સરસ થાય છે.

ખેડા જિલ્લો.

આ જિલ્લામાં સાત તાલુકા છે. ૧ કપડવંજ, ૨ ઠાસરા, ૩ નડીઆદ, ૪ મહેમદાવાદ, ૫ માતર, ૬ આણંદ ને ૭ ખોરસદ.

મુખ્ય નદીઓ—મહી અને સાખરમતી.

મુખ્ય સ્થળો—ખેડા કિલ્લેખંધીવાળી જગા છે. નડીઆદ એ મોટું વેપારી શહેર છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાપ્તનાં કારખાનાં છે. આણંદ રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. ડાકોર શ્રી રણછોડજીની જાત્રાનું સ્થળ છે; ત્યાં માણિકદારી પુનમ, ચૈત્રી પુનમ અને સ્વયં જાત્રાએ મોટો મેળો બરાય છે. ઉમરેડ એ મોટી વેપારની ધમાલવાળું શહેર છે. મહેમદાવાદ એ મહમદ બેગડાએ વસાવેલું શહેર છે, ત્યાં બમરીઓ કુવો છે. વડતાલ એમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદીર છે. એ સિવાય ખોરસદ, વીરસદ, કરમસદ, મહુધા, ઓડ, ઠાસરા, અલીણા, માતર વગેરે મોટાં ગામો છે.

સામાન્ય હુકીકત—આ જિલ્લાના મધ્ય ભાગને ચરોતર કહે છે, ત્યાંની જમીન ધણીજ રસાળ છે; તેમાં સઘળી જાતનો પાક થઈ શકે છે. આ ભાગમાં તમાકુ પુષ્કળ પાકે છે, કપડવંજ તાલુકામાં બસુંદ્રા ગામે ઉના પાણીના કુંડ છે, તથા એ તાલુકામાં અકીક જડે છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

એમાં પાંચ મહાલ હોવાથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. ૧ ગોધરા, ૨ દાહોદ, ૩ કાલોલ એ તાલુકા છે, ને હાલોલ તથા કાલોદ એ પેટા તાલુકા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ગોધરા એ મુખ્ય ગામ છે. દાહોદ એ મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. ચાંપાનેર એ વનરાજે વસાવેલું હાલ જીર્ણ થઈ ગયું છે. હાલોદ એ મહમદ બેગડાના વખતમાં વસ્યું હતું.

સામાન્ય હકીકત—એમાં પાવાગઢનો મોટો ડુંગર છે. તે ઉપર કાળકા માતાનું સ્થાનક છે. તેની નજીક શીવરાજપુરના ડુંગરમાંથી મેગેનીસ નામની કીમતી ધાતુ નીકળે છે. એ સિવાય કેટલીક જગાએ સીસું અને લોખંડ નીકળે છે. કેટલાક ડુંગરમાં સ્લેટના પથ્થર છે. ડુવા કાંકણપુર ગામે કિના પાણીના કુંડ છે. આ જિલ્લામાં ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે- મહુડાં અને મકાઈ તથા હલની નીપજ વધારે થાય છે. કેટલાક ભાગમાં સાગનાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી નર્મદા છે. એમાં પાંચ તાલુકા છે. ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ ને જંબુસર છે, તથા હાસોટ પેટામહાલ છે.

મુખ્ય સ્થળો—ભરૂચ એ નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર બંધર ને રેલ્વે સ્ટેશન છે, ને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. ત્યાંની સુબનીએ વખણાય છે. અંકલેશ્વર રેલ્વે સ્ટેશન છે. શુકલતીર્થ એ નર્મદા

નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. ધરતણી પુત્રમ ઉપર મેળો બરાય છે; એની પાસે કખીરવાડ નામનો મોટો વડ ધણો જૂનો ને જોવા લાયક છે.

સામાન્ય હકીકત—આ જિલ્લાની જમીન કાળી છે, તેમાં રૂનો પાક ધણો થાય છે. તે સિવાય જીવાર ને ડાંગર પણ થાય છે.

સુરત જિલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે. પારનેરાનો ડુંગરી કિલ્લો છે. એમાં આઠ તાલુકા છે. ઝોરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ, પારડી, માંડવી, બારડોલી, અને ચીખલી છે.

મુખ્ય સ્થળો—સુરત એ આગળ વેપારનું મોટું મથક હતું; તે અંદર છે. તે રેશમી કાપડ અને કસબ માટે જાણીતું રેલ્વે સ્ટેશન છે. વલસાડ એમાં જાળ ને સાગનો વેપાર છે. તેની પાસે તીથલ ગામ દરિયાકાંઠે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. હજીરામાં દીવાદાંડી છે. ઉશ્વાડા, પારસીઓની પવિત્ર જગા છે. રહિર, જોવાલાયક જગ્યા છે. બહુધાન, એમાં બાર વર્ષે મોટી જત્રા બરાય છે. ધમડાસા, એમાં સારી ફરીઓ થાય છે.

સામાન્ય હકીકત—આ જિલ્લો ધણદ્રુપ છે. એમાં અનેક જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. રૂ, જીવાર, ઘઉં, તેલકીઆંબી, અને શેરડીની મુખ્ય પેદાશ છે.

થાણા જિલ્લો.

એમાં નવ તાલુકા છે. દાહણું, માહીમ, વસઇ, સાબર, ભીંવડી, થાણા, સાહપુર, મુશ્વાડ અને કલ્યાણ.

મુખ્ય સ્થળો—થાણા, વાંદરા એ મુખ્યાલનું નાકું મણાય છે.

ખેરવલી એ નાનું સ્ટેશન છે, પણ ત્યાંથી દોઢ માઈલ ઉપર કેનેરી ગુફા જેવા લાયક છે. કલ્યાણમાં સારો વેપાર ચાલે છે, તથા મોટું રેલ્વે સ્ટેશન છે.

સામાન્ય હકીકત—એના પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરા આવેલા છે, પશ્ચિમભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ડાંગર, શેરડી, કેળાં, પાન, આદિ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. આ જિલ્લામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. તેમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે.

કાઠીયાવાડ એજન્સી.

આ એક દ્વીપકલ્પ છે. એનું જૂનું નામ સૌરાષ્ટ્ર છે. એમાં કેટલોક વડોદરા રાજ્યનો મુલક છે, કેટલોક અમદાવાદ જિલ્લાનો છે, અને શીરંગી (પોર્ટુગીઝ)નું દીવ શહેર છે, તથા જંજીરાના હવસી નવાબનું જાફરાબાદ શહેર છે, બધાં મળીને ૧૯૩ નાનાં રાજ્ય છે, એમાં છ પહેલા વર્ગનાં અને છ બીજા વર્ગનાં છે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ કરવામાં આવેલા છે. ૧ હાલાર, ૨ ઝાલાવાડ, ૩ ગોહીલવાડ, ૪ સોરઠ. આ ચારે ભાગોમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર, પોલિટિકલ એજન્ટો રહે છે. અને તે ચારેનો ઉપરી એજન્ટ ડુંધી મવનર રાજકોટમાં રહે છે.

મુખ્ય ખેટ—જામોદાર છે. તે ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે.

મુખ્ય પર્વત—ગીર, ગીરનાર અને શેત્રુંજી.

મુખ્ય નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ.

મોટાં રાજ્યો—જુનાગઢમાં નવાબનું, નવાનગર (જામનગર)

માં જામ સાહેબનું, ભાવનગર, ગોંડલ, ધાંમધા અને મેરખી.

મુખ્ય સ્થળો—રાજકોટ એમાં એજન્ટ દુધી ગવર્નર રહે છે. તેમાં રાજકુમાર કોલેજ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજ છે. જામનગર એમાં કંક, રેશમ અને કસબતું બરતકામ સારું થાય છે. મોરબી, જોંડણ, એ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કળવણી પ્રજાસત્તા અને મહત્ત અપાય છે. વાંકાનેર, ઘ્રોળ, ધાંગધ્રા, લીંબડી, વઢવાણ એમાં ગરાશીઆ હાઇસ્કૂલ છે. અને રેલ્વેનું જંકશન છે. ભાવનગર, એમાં કળવણીનાં સાધનો ઘણાં સારાં છે. પાલીતાણા, એમાં જૈન ધર્મનાં દેવળો છે. જુનાગઢ, એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે તેના ઉપર હિંદુ લોકોનું તથા જૈનોનું જાત્રાનું ધામ છે. સોમનાથપાટણ, એ જૂનું ઐતિહાસિક શહેર છે. પોરબંદરના પથર ધમારતના કામમાં પરદેશ જાય છે. જાકરાખાદ, ગઢડા, એમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે.

સામાન્ય હુકીકત—નવાનગરની પાસેના દરિઆમાંથી મોતી જડે છે. ધાંગધ્રામાં પથરની ખાણ છે. એ રાજ્યમાં અખરખની પણ ખાણ છે. કાઠી રજપૂતોના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ કાઠિઆવાડ પડ્યું છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ અને તેલીઆં ખીઆંની મુખ્ય પેદાશ છે. પોરબંદરી પથર, ધાંગધ્રી પથર, બી અને તેલીઆં ખીઆંની નિકાશ છે. એમાં સોનેરી કસબતું કામ, કિનખાખ, ગુલાબ, કંક અને મીઠું વગેરે થાય છે. વેપાર મારે રેલ્વેનો સવડ થયેલો છે. ગીરનાં જંગલોમાં સિંહ તજરે પડે છે.

પાલણપુર એજન્સી.

આ એજન્સીનો મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. એમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે. એમાં કપાસ, ડાંગર, શેરડી,

જુવાર, ખાજરી, ઘઉં અને કઠોળની સારી પેદાશ છે. એમાં સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, વગેરેની નિકાશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—ખનાસ અને સરસ્વતી.

મુખ્ય પર્વત—આરાસુર એમાંથી આરસ પથર નીકળે છે.

મુખ્ય રાજ્યો—પાલણપુર એનું મુખ્ય શહેર પાલણપુર છે.

એમાં મુસલમાન નવાખનું રાજ્ય છે. ખીજું શહેર ડીસા છે, તેમાં અંગ્રેજી લશ્કરની ઊવણી છે. ખીજું મોટું રાજ્ય રાધનપુર છે, તે પણ મુસલમાની રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર રાધનપુર છે. આ બામમાંથી સુરોખાર જડે છે.

મહીકાંઠા એજન્સી.

આ એજન્સીમાં નાનાં મોટાં ૬૩ રાજ્યો છે. એ કુંબરાજ ને જંમલોવાળો છે. લોકાનો મોટો બામ કોળી અને બીલનો છે.

મુખ્ય પેદાશ—ખાજરી, મકાઈ, ચણા, ઘઉં, તેલ અને રૂની છે.

મુખ્ય નદીઓ—સાગરમતી, વાત્રક, હાયમતી ને સરસ્વતી છે. હાયમતી નદીની નહેર છે. તેનું ખણી ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે.

મુખ્ય રાજ્યો—ધડર, એની રાજધાની ધડર છે. ખીજું દાંતાનું રાજ્ય છે. એ રાજ્યમાં આરાસુર પર્વત ઉપર અંખાજ માતાનું દહેરું છે. કુંબારીઆ મામમાં જૈન લોકાનાં દહેરાં છે, તથા ત્યાંથી થોડે છેટે કોટેશ્વર મહાદેવ છે. ત્યાંથી સરસ્વતી નદી નીકળે છે.

રેવાકાંઠા એજન્સી.

એમાં પાંચ મોટાં રાજ્યો છે ને ખીજાં નાનાં છે. પંચમહાલ જીલ્લાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. એમાં અનાર્થ (બીલ) લોકાની વસ્તી વધારે છે.

મુખ્ય પેદાશ—ડાંગર, જીવાર, રૂ, મકાઈ અને ચણાની છે, તેમાં જંગલો ધણાં છે, તેમજ ધમારતી લાકડાનાં ઝાડો ધણાં યાય છે, વળી જંગલી જનાવરો પણ ધણાં છે. મહુડાં, સાગ અને તેલીઆ ખીઆંની મુખ્ય નિકાશ છે. ડુંગરોમાંથી ચક્રીક, આરસ, લાલ વગેરે પથ્થરો નીકળે છે.

મુખ્ય નદી—મહી અને નર્મદા.

મુખ્ય રાજ્યો—રાજપીપળા—એનું મુખ્ય મામ નદિદ છે, તેમાં રાજધાની છે. છેટાઉદેપુર અને બારીઆ એમાં જંગલો વધારે છે, તેથી ત્યાંની હવા સારી નથી. એ સિવાય લુગાવાડા, સુંથ અને વાડાશિનોરનાં રાજ્યો છે. વાડાશિનોરમાં ખાખી મુસલમાનનું રાજ્ય છે; એ સિવાય ખીજાં રજપૂત રાજ્યો છે.

સુરત એજન્સી.

એમાં ત્રણ નાનાં રાજ્યો આવેલાં છે. સુરતની કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પેદાશ—જીવાર, કપાસ, ડાંગર, કઠોળ, નાગલી અને શેરડીની છે. એમાં ડાંગનું જંગલ છે. બીલ, ઘોડીઆ વગેરે અનાજ જતોની વસ્તી છે.

રાજ્યો—સચીન, એ મુસલમાની રાજ્ય છે, એની રાજધાની સચીન છે. તેની પાસે ડુમસ ગામ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખીજું ધરમપુરનું હિંદુ રાજ્ય છે એની રાજધાની ધરમપુર છે, ત્રીજું વાંસદા, એનું મુખ્ય મામ વાંસદા છે. એની પાસે દેવકી ઉનાઈના ઉના પાણીના કુંડ છે, ત્યાં દર વષે જાત્રા ભરાય છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

આ મુસલમાની રાજ્ય છે, એનું મુખ્ય શહેર ખંભાત છે, તે

મહી નદીના મુખ ઉપર ખંદર છે. જુના વખતમાં એને ત્રંખાવટી નગરી કહેતા હતા. તે વખત તે ધણું માતખર શહેર ગણાતું હતું. ખેડા જીલ્લાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ખીચું મોટું ગામ તારાપુર છે તે રેલ્વે સ્ટેશન છે. ખંખાતમાં મીઠાનો અગર છે. આ રાજ્યની ધણીખરી જમીન બાલની છે. તેમાં કુટલીક ખારવાળી છે, તે સારી જમીનમાં ઘઉં અને ડાંગર પાકે છે.

જગ્હાર સંસ્થાન.

યાજ્ઞા જીલ્લાનું આ સંસ્થાન છે, એનું મુખ્ય ગામ જગ્હાર છે. યાજ્ઞાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ત્યાંનો રાજ્ય કાળી જાતનો છે.

કચ્છ.

ઉત્તરે સિંધ અને દક્ષિણે કાઠિયાવાડ એ એની વચ્ચે આવેલો છે. એનું મુખ્ય શહેર ભુજ છે, તેમાં રાજ્ય રહે છે. તેમને રાવનામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ રાજ્યમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં મોટી નદીઓ નથી પણ નાના વહેણા છે.

અખાત—કચ્છનો છે. કચ્છનું રણ છે.

મુખ્ય ખંદર—માંડરી છે. એમાં સારો વેપાર ચાલે છે. ખીચું અંજર ખંદર છે.

પેદાશ, હુન્નર—ખાજરી, જુવાર, મગ, ઘઉં, કિન, તથા દીવેલીની મુખ્ય પેદાશ છે. ભુજમાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડનાં કારખાનાં છે. એમાં ફટકડી ને સુરોખાર જડે છે, તથા કોલસાની ખાણો છે. ઘોડા, ગાય, ઉંટ, ઘી, તેજ મુખ્યત્વે પરદેશ જાય છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુંબાઈ કલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં પહેલા નંબરનું અને હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં બીજા નંબરનું મણાય છે. એનો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચો. મૈલ છે; વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૬૯ માણસની છે. રાજ્યમાં બધા મળીને ૪૨ મહાલો છે.

પ્રાંતો—વડોદરા, ક્કી, નવસારી અને અમરેલી એ ચાર છે. આ પ્રાંતો ગુજરાતમાં એક જથ્થે નથી, પણ વિખરાતા છે.

મુખ્ય પર્વત—અમરેલી પ્રાંતમાં ગિરનારના ડુંગરોની હાર, નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ બ્યારાના ડુંગરો છે.

ખેટ—શંખોદાર એ દારકાં આગળ છે.

નદીઓ—ખનાસ, સરસ્વતી, વિશ્વામીત્રી, ઢાઢર, પૂર્ણા, અંબિકા, મહી વગેરે છે.

ખડિયાં રાજ્યો—મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા તથા કાઠિઆવાડનાં ઘણાંખરાં સંસ્થાનો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે. અંગ્રેજ સરકાર તે વસુલ કરી શ્રીમંત સરકારને આપે છે.

જાણવા લાયક જગાઓ—વડોદરા એ રાજધાની છે. ડભોઈમાં જૂનો કિલ્લો છે. પાટણ જૂનું રાજધાનીનું શહેર છે; ત્યાંની મુડીઓ, પટાળાં ને માટીનાં વાસણ વખણાય છે. વડનગર, એ એક જૂની જગા છે. સિદ્ધપુર જાત્રાનું સ્થળ છે. નવસારી, અહીંની દવા ઘણી સારી છે, ને ત્યાં પારસીની વસ્તી મોટી છે. એની પાડોશમાં આવેલું ઉમરાટ ગામ શ્રીમંતનું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. સોનગઢ, એ જૂનો કિલ્લો છે ને તે પ્રથમ ગાયકવાડ સરકારનું પાટનગર હતું. ક્કી ને વીસનગર એ મોટાં શહેરો છે. બહુચરાણમાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. ઉંઝામાં, કડવા કણુખીની કુળદેવી છે. કરનાળીમાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. દારકાં, એ જાત્રાનું પવિત્ર સ્થળ છે.

લોકો--મરાઠા, દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, પાટીદાર, હિંદુ બ્રાહ્મણો, વા-
ણીયા વગેરે હિંદુ ધર્મ માનનારા છે. નવસારી પ્રાંતમાં પારસી લો-
કાની વસ્તી વધારે છે. જંગલવાળા ભાગમાં અનાર્થ લોકો વસે છે.

પેદાશ--જુવાર, ઝાજરી, ડાંગેર, કોદા, ઘઉં, અરીસુ, કપાસ,
તમાકુ, કઠોળ, શેરડી અને તેલીયાં ખીઆંની પેદાશ છે. સોનગઢના
જંગલમાં સાગ, સીસમ અને ખેરનાં ઇમારતી લાકડાં થાય છે.
નવસારી પ્રાંતમાં દરેક જાતના મેવા અને ડાળ થાય છે. કેટલેક
ડેકાણેથી આરસ પથર અને કેટલેક ડેકાણેથી ઘંટીઓના પથર
નીકળે છે.

ટુંક ઇતિહાસ--આ રાજ્યના વડા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર
જાતે મરાઠા છે; હાલના શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ
ઉમંગી ને કેળવણી છે. રૈયતના સુખને માટે તેમની કાળજી ધણી
છે. ખેતીનો ઉદ્યોગ એમના વખતમાં વધ્યો છે. આગલા વખતની
અંધાધુંવી નીકળી ગઈ છે. તેમણે અદલ ન્યાય આપવા સ્થિટિશ પ-
દ્ધતિ દાખલ કરી છે. કેળવણી આપવા ઠામઠામ નિશાળો સ્થાપી છે.
રાજ્યમાં પાઠશાળા અને કલામંડળ ઉઠાડયાં છે. પ્રાથમિક કેળવણી
ફરજીઆત અને મફત આપવાનું ચાલુ કર્યું છે, જેથી હલકી ન્યાતો
પણ કેળવણીનો લાભ લેવા લાગી છે. બૂજલગતનો રિવાજ બંધ
કરવા લગ્નની ઉંમરની હદ બાંધી છે. રૈયતને માથે ખર્ચનો બોજો
પડે નહિ અને રૈયત રાજ્યકારોબારમાં માહિતગાર થાય તે માટે
આમ્ય પંચાયત કાઢી છે; વગેરે અનેક સુધારા રાજ્યમાં દાખલ કર્યાં છે,

મુંબાઇ ખેટ.

એ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે છે. તે પ્રથમ પોર્ટુગીઝના

કચ્છમાં હતો, પણ ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. પ્રથમ તે નાનું ગામડું હતું, પણ પરદેશી લોકોના વેપારથી તે વધીને આજે હિંદુસ્તાનમાં એક આગેવાન શહેર થઈ ગયું છે. કાટ અને બહારકાટ એવા બે એના ભાગ છે. ખોરીખંદરથી કાલાબા સુધીના ભાગને કાટ, અને ઉત્તર તરફના ભાગને બહાર કાટ કહે છે. એના આકાર ત્રિકોણાકાર છે.

હવા—આ બેટ દરિયામાં હોવાથી તેમાં ઘણી ગરમી કે ઠંડી પડતી નથી, તેથી શહેરની હવા સારી ગણાતી નથી.

વસ્તી ને ભાષા—૧૯૧૧ની ગણતરી મુજબ ૯,૭૯,૪૪૫ માણસની વસ્તી છે. મુખ્ય ભાષા—અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી ને ઉર્દૂ છે.

હુમ્મર ને કેળવણી—મોટા ઉદ્યોગ સુતર કાંતવાનો ને કાપડ વણવાનો છે. એને માટે સંખ્યાબંધ મીલોમાં લાખો માણસોને રોજી મળે છે. કેળવણીમાં આ શહેર ઘણું આગળ વધેલું છે, શહેરમાં ઘણાં મોટાં વિદ્યાલયો છે.

વ્યવસ્થા—મુંબાઈ શહેરનો સઘનો વહીવટ મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેશન નામની મંડળી ચલાવે છે. એમાં ૭૨ સભાસદો છે; તેમની ચુંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. તેમનો વડો કમિશનર સરકાર તરફથી નીમાય છે.

મુંબાઈ બેટના સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તે દરેક વોર્ડને નામે ઓળખાય છે.

બેટ—ધારીપુરી એ હુંગરમાંથી કાતરી કાઢવાં દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

ઉપસાગર—બેટને નેમ્લત્યે છે, તથા માહીમ ઉત્તરે છે.

હુંગર—મલબાર અને ખંબાલા પશ્ચિમે છે, સીવરી તથા

બંડાર પાડા પૂર્વે છે; ને વરલી વાયવ્ય કોણે છે.

તળાવ—નાખોદાનું તળાવ, બાબુલા તળાવ, ઘોષી તળાવ, પરેલ તળાવ, નાયમામ તળાવ અને જાંબલી તળાવ મુખ્ય છે.

ગોદી—સાસુન ગોદી કોલાયા તરફ છે, સરકારી ગોદી કોટમાં છે. વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ ગોદી માંડવીમાં છે, તથા પી. એન્ડ સો. કંપનીની ગોદી મજગામમાં છે.

બંદરો—પાલવા, બેલાડ, ને ગોદી બંદરો કોટમાં છે. વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ બંદરો માંડવીમાં છે, તથા મજગામ બંદર મજગામ છે.

મધ્ય વિભાગ.

આ વિભાગ મુખ્યમત્તની પૂર્વે છે. પૂર્વ તરફ તાપ વધારે ને રસાદ ઓછો પડે છે; ઉત્તર વિભાગ કરતાં એ ઓછો ફળદ્રુપ છે. આ ભાગના લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, તેમની ભાષા મરાઠી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં બીલ, કાથુડી વગેરે અનાર્થ જાતો વસે છે.

મુખ્ય પર્વત—અગુન્ટનો પહાડ ખાનદેશની દક્ષિણે. એમાં મૌખની ગુફા છે.

નદીઓ—ગોદાવરી અને કૃષ્ણા મુખ્ય છે. બીમા, તીરા વગેરે નાની નદીઓ છે.

ભાગ—એના સાત જિલ્લા છે. ૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર ધુળીયા, અને નંદુરબાર છે. ૨ પૂર્વ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર મજગામ અને ભુસાવળ છે. ૩ નાશિક જિલ્લો એમાં નાશિક એ જાત્રાનું સ્થળ છે; દેવલાલી, હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્રાંબક આગળ ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે. ત્યાં દર બાર વરસે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા ભરાય છે. ૪ અહમદનગર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર અહમદનગર એ ઐતિ-

હાસિક જૂનું શહેર છે. ૫ પુના જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—પુના એ પહેલાં પેશ્વાની રાજધાની હતું, તે ચોમાસામાં સરકારી મથક તથા હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખડકી, એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે, તે લશ્કરની ઓવણી છે. કોણાવલા, હવાખાવાનું ઠેકાણું ડુંગરપર છે; ત્યાંથી થોડે દુર ડુંગરમાં કોતરેલી ગુફાઓ છે. ૬ સતારા જીલ્લો—એમાં મહાખલેશ્વરનો ઉંચો ડુંગર છે, તે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. મુખ્ય શહેર—સતારા એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૭ સોલાપુર જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—સોલાપુર છે, તે ઐતિહાસિક જગ્યા છે. તેમાં સુતર કાંતવાનો અને વણવાનો ઉદ્યોગ સારો છે. ખાસી મોટું વેપારી શહેર છે. પંઠરપુર એ વિઠોખાની જાત્રાનું સ્થળ છે.

દેશી રાજ્યો—સતારા જાગીરમાં ભોર, ઓંધ, ફલટલ અને અકલકોટ છે. ભોર અને ઓંધ એ પ્રાહ્મણ્ય રાજ્યનું છે. અને ફલટલ તથા અકલકોટ એ મરાઠા સરદારનાં છે. એ સિવાય સુરગણાનો મુલક અને મહેવાસી પરગણાનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પેદાશ અને વેપાર—આ ભાગની જમીન શણકુપ છે. દાણ, શેવે, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, તેલીયાં બી અને રૂની મુખ્ય પેદાશ છે. રૂ, તેલીયાં બી તથા અનાજની મુખ્ય નિકાશ છે. તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, ધાનબીજો અને દક્ષિણી ઓળોની સાડીઓ અનાવવાનો કુખર છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

આ વિભાગમાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. રત્ન-ગિરિ અને કાનડા જીલ્લામાં દેશી ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે છે. મુખ્ય પર્વત—સિંહાદ્રી એ ઉત્તરે તથા દક્ષિણે છે. નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા એ મુખ્ય છે. કાનડા

જીલ્લામાં ચિરાવતી નદી છે, તેમાં ગેરસપ્પાનો ઘોષ જોવા લાયક છે.

ભાગ—આ વિભાગના છ જીલ્લા કરવામાં આવ્યા છે. ૧ ખિજપુર જીલ્લો—મુખ્ય શહેર ખિજપુર છે. તે ઐતિહાસિક શહેર છે. ત્યાં સુલતાન મહમદનો રોજો જોવા લાયક છે. તાલિકોટ એ જૂની ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૨ ખેલગામ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર ખેલગામ છે. એમાં લશ્કરી હાવણી છે, ને તે સારો હવાવાળું છે. મોકાકમાં સારો વેપાર ચાલે છે, ત્યાં ઘટ પ્રભાનો ઘોષ જોવા લાયક છે. ૩ ધારવાડ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર ધારવાડ કિલાવાળું શહેર છે. હુંપલી, એ વેપારનું સ્થળ છે. ૪ કાનડા જીલ્લો—મુખ્ય શહેર કારવાર એ બંદર છે. હોનાવર એ પણ બંદર છે. આ જગ્યાએથી ગેરસપ્પાનો ઘોષ જોવા જાય છે. ૫ રત્નાગિરિ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર રત્નાગિરિ છે તે બંદર છે. માલવણ એ પણ બંદર છે. ૬ કોલાખા જીલ્લો—મુખ્ય શહેર અલીખાગ એ બંદર છે. માથેરાન એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—૧ કોલાપુર એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે, તે જુનું શહેર છે. ૨ દક્ષિણ મરાઠા જગીર, એમાં સાંગલી, મીરજ, વડીશાખા, નાની શાખા, મુધોળ અને રામદુર્ગ. એ મરાઠા સરદારાની જગીરો છે. ૩ સાવંતવાડી સંસ્થાન—એમાં સાવંતવાડી એ રાજધાની છે. ૪ જંજીરા સંસ્થાન—મુખ્ય શહેર જંજીરા છે. એમાં હબલી નવાખનું રાજ્ય છે. ૫ જત અને ડહણાપુર.

શીરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન—ગોવા, એનું મુખ્ય શહેર ગોવા છે. આ સંસ્થાનનાં બીજાં ગામે કાડીઆવાડમાં દીવ અને સુરત જીલ્લામાં દમણ છે. પોર્ટુગલના રાજ તરફથી ગોવામાં મરનર જનરલ રહે છે.

ખનિજ—ધારવાડ જીલ્લામાંનો ડુંગરોમાંથી સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ તથા લોખંડની કાચી ધાતુ જડે છે. નદીની રેતીમાંથી પણ સોનું નીકળે છે.

પેદાશ—નાગલી, કોદા, ચણા, જીવાર, ખાજરી, કપાસ, તથા કઠોળ થાય છે. નાળીએર, સોપારી ને એલચી પણ થાય છે. કાચીનાં દોરડાં વણવાનો, કાચની ખંગડી ખનાવવાનો અને કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. કોલાબા જીલ્લામાં મીઠું પાકે છે.

મુંબાઈ ઇલાકામાં નદીપરનાં શહેરો.

સિંધુ	વિપર	કરાંચી ને હૈદરાબાદ.
ખનારસ	"	રાધનપુર ને ડીસા.
સરસ્વતી.	"	સિદ્ધપુર.
સાબરમતી.	"	અમદાવાદ ને સાદ્રા.
મહી.	"	ખંબાત ને લુણાવાડા.
નર્મદા.	"	બરચ, શીતાર ને ચાણોદ.
તાપી.	"	મુરત ને રાંદેર
ગોદાવરી.	"	નાસિક.

દેશી રાજ્યો.

મરેઠી દેશી રાજ્યો—વડોદરા, કોલાપુર અને સાવંતવાડી.

રજપૂત દેશી રાજ્યો—કચ્છ, ઇડર, બાવનગર, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા, મેરખી, રાજપીપળા, વાકાનેર, પાલીતાણા, ઘોલ, લોંબડી, રાજકોટ, ગોંડળ, વઢવાણ, પોરબંદર, છોટાઉદેપુર, ખારીઆ, લુણા-વાડા, ધરમપુર અને વાંસદા.

પોર્ટુગીઝની જગ્યા—દીવ, દમણ ને ગોવા.

હબ્શી સંસ્થાન—નક્રાબાદ ને જંજીરા.

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ વિદ્યા.

ભૂગોળ એ શબ્દ 'ભૂ' તથા 'ગોળ' એ બે શબ્દ મળીને થયેલો છે. ભૂ એટલે પૃથ્વી અને ગોળ એટલે ગોળો. એટલે પૃથ્વીનો ને ગોળો છે, તેના સંબંધનું જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્ર તે ભૂગોળ શાસ્ત્ર અથવા ભૂગોળ વિદ્યા કહેવાય છે.

પૃથ્વીમાં કંઈલાક દેશ છે, તેમાં કયી કયી જાનના ભોડો વસે છે, તે ભોડોના રીત રીવાજ કેવા છે, રાજ્ય સત્તાઓ કેવા પ્રકારની છે, કયા કયા ધર્મો ચાલે છે, તે દેશોમાં કયી કયી વસ્તુઓ પેદા થાય છે, વનસ્પતિ, ખનિજ, વિગેરે પદાર્થો કયાં કયાં છે, કયા દેશની કયી વસ્તુઓ કયા દેશમાં જામ છે, વિગેરે માહિતિ આપનાર શાસ્ત્ર એને જ હાલમાં ભૂગોળ વિદ્યા ગણવામાં આવે છે.

પૃથ્વીનો સંબંધ આખી સૂરજ માળા સાથે છે. કારણ કે પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. પૃથ્વી ઉપર રાત્રિ દિવસ શાથી થાય છે, ઋતુઓ કંટલી અને કયી કયી, કયાં કારણોથી થાય છે, તથા ખીજા મહત્વના ફેરફારો શાથી થાય છે, તે સંબંધી માહિતિ પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્રમાં આવી જવી જોઈએ. આવાં આવાં કારણોથી પૃથ્વી સંબંધી માહિતિ આપનારાં તમામ શાસ્ત્રોના વિદ્વાન ભૂગોળ-વેત્તાઓએ નીચે પ્રમાણે તેના ભાગ પાડ્યા છે.

૧ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યા.	૨ ખગોળ વિદ્યા.
૩ પૃથ્વી સંબંધી ગણિત.	૪ ભૂતળ વિદ્યા.
૫ રાજ્યકીય ભૂગોળ.	૬ વ્યાપારી ભૂગોળ.

રાજ્યકીય અને વ્યાપારી ભૂગોળનો સમાવેશ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યામાં કર્યો છે.

ને વિદ્યાથી સૂર્ય મંડળના એક ગ્રહ તરીકે પૃથ્વીની માહિતિ

મળે છે, તેને ખગોળ વિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી પૃથ્વીના આકાર, કદ, વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે; તેને પૃથ્વી સંબંધી ગણિત કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી જનવરો, પ્રાણીઓ અને જડ પદાર્થોની આગત-માં યતા ચમત્કારો, ઋતુ, પવન, તથા જમીન વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને ભૂતળવિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી પૃથ્વીના લોકો કેટલી જાતોમાં વહેંચાયલા છે, તથા ક્યા રાજ્યની કેટલી સત્તા છે, ક્યા દેશમાં કેટલી વસ્તી છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને રાજ્યકીય ભૂગોળ કહે છે.

દેશ દેશનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ, અને ખનિજ ક્યાં છે, તથા નિકાસ અને આયાત શું છે, તેનું જ્ઞાન જે વિદ્યાર્થી મળે છે, તેને વ્યાપારી ભૂગોળ કહે છે.

હિંદુસ્તાનની ભૂતળ.

પૃથ્વીનું પદ—આપણે પૃથ્વીની સપાટી પર જોઈશું તો તે દિવર રેતી, પથરા, ધુળ, કાદવ અને મટાડી વગેરેથી અનેલી જમીન છે, એમ માનવાને કારણે છે. આગળ પૃથ્વી ઘણી ગરમ હતી. અને તેમાં ફરેક સ્ત્રીજ પ્રવાહરૂપે હતી, પણ ધીમે ધીમે તે ઠંડી થતાં તેની સપાટી પર પડ બધાંતું ગયું, એ પડ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે.

પૃથ્વીનું પેદું—જમીનની સપાટી પર જે ફરકારો નિરંતર થતાં કરે છે, તે આપણા જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેનું પેદું કેવું છે, તે ધન છે કે પ્રવાહી છે, તેમાં ક્યા ક્યા પદાર્થ છે, તે જાણવાની જરૂર છે. પૃથ્વીના પેદામાં ખોદીશું, તો અંદરની ગરમીને લીધે ત્રણ ચાર હજાર ફુટ કરતાં વધારે ઉંડા જવાશે નહિ, પણ બીજાં સાધનો મારફતે વીસ માઇલની ઉંડાઈ સુધી પૃથ્વીના પોપડાની મા-

હીતિ મળેલી છે. તે ભેદશું તે પૃથ્વીના પેટામાં અનેક જાતના ખડકો મળી આવે છે, જૂસ્તર વેતાઓએ આ ખડકોના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. ૧ રેતાળ અથવા જળમળ ખડક; ૨ વનસ્પતિ અને પ્રાણિજ ખડક; ૩ આગીઆ ખડક.

દર વરસે નાની મોટી નદીઓમાંથી મળ, રેતી અને કાંકરા મોટા જથામાં ધસડાઇ જઇ તેમના થર દરિયાને તળીયે ખાડે છે. આ થરોમાં તણાઇ આવેલાં ઝાડનાં પાંદડાં, લાકડાના કકડા વગેરે ચોટે છે, અને તેઓ સાથે શંખ, છીપો તથા માછલાં વગેરે પ્રાણિઓનાં હાડપિંજર ભેળાઇ જઇ તેના પથર બને છે, એવા પથરને જળમળ ખડક કહે છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ જંગલો, પાણીની નીચે ભોંયમાં દટાઇ જમીનના પેટામાંની ગરમીવડે તથા ઉપરની માટીના દબાવથી કોયલા બન્યા છે, એ થરને વનસ્પતિજ કે ઉદ્ભિજ ખડક કહે છે.

સમુદ્રમાં કરોડો જીવજંતુઓ વસે છે, એ પ્રાણીઓ મરી જઇ શંખ, છીપ, તથા કવચના થર સાથે દરિયાને તળીએ ઠરે છે, એ થર ધીમે ધીમે પથર બને છે; એને પ્રાણિજ ખડક કહે છે. ખડી અને ચુનાના કેટલાક પથર એ રીતે બનેલા છે.

જમીનના પેટામાં ધણી ગરમી છે. એટલે છેક નીચે સઘળા પદાર્થોના રસ થઇ જતો હશે; એ રસ ધણું કરીને બળતા પહાડોમાંથી બહાર વહી આવે છે, એ રસ ઠંડો પડી કઠણ થાય છે, અને તેનો ખડક બને છે. આવા ખડકને આગીઆ ખડક કહે છે.

પૃથ્વીના પેટામાં છેક નીચે શું છે ?—પૃથ્વીનું પેટું પ્રવાહી હોવું ભેદએ, એવું અનુમાન થાય છે; તેમાં પણ જૂસ્તરવેતાઓ એકમત નથી. કેટલાક કહે છે કે તે ધન છે, તથા કેટલાક કહે છે

કે તે પ્રવાહી છે. ગમે તે હોય પણ એટલું તો ખરૂં છે કે પૃથ્વીના પેટામાં ધણી ગરમી છે. આ ગરમી આંથી આવી ? લાખો વર્ષોપર સૂર્યના કકડો છુટો પડી પૃથ્વી બની હતી, તે વેળા તેમાં સૂર્યના જે ટકીજ ગરમી હતી, પણ હવે મૂળની ગરમીનો થોડો અંશ રહ્યો હોય એમ જણાય છે.

ધરતીકંપ—પૃથ્વીના પેટામાંની ગરમીને લીધે ઉપરનાં પાંચાતાં પડમાંથી ચીરા પડી પૃથ્વીનો પોપડો કાઢ ઠેકાણે જોરથી ફાટે છે તેથી ધરતીકંપ થાય છે. કાઠવાર ફાટ ન પડતાં ફક્ત આંચકો લાગીને જ રહે છે. ધરતીકંપ થતા પહેલાં કાઠવાર પૃથ્વીના પડમાં અવાજ થતો સંભળાય છે. આવા બનાવ બંગાળા, આસામ અને પંજાબમાં ધણીવાર બને છે.

જ્વાળામુખી પર્વત—કેટલાક પર્વતના શિખરમાં ખાકારાં હોય છે, કે જેનો સંબંધ ઉંડાણમાં આવેલા ગરમ પ્રવાહી સાથે છે. આ ગરમ પ્રવાહીનો ઉત્તર રસ, પત્થર, રાખ, તથા વરાળ રૂપે પૃથ્વીના પડમાંથી બહાર ધસી આવી શિખરમાંનાં ખાકારાં વાટે બહાર નીકળે છે. આવા બળતા પહાડોને જ્વાળામુખી પર્વત કહે છે. ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી એ બંનેનું મૂળ સ્થાન પૃથ્વીનું પેટું છે. પૃથ્વીના પેટામાંહેના બળતા પદાર્થના રસનું અને પાણીની વરાળનું બળ અતિશય વધી જવાથી ધરતીકંપ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જ્વાળામુખી પર્વત ફાટે છે, એને લીધે જ્યાં નદી નથી હોતી ત્યાં નદી થાય છે, પાણી હોય છે ત્યાં જમીન નીકળી આવે છે, નવા નવા ખેટ પેદા થાય છે, જમીન ઉંચી નીચી થાય છે, તથા રસ્તો ન હોય ત્યાં રસ્તો પડે છે. આપણા દેશમાં હાલમાં જ્વાળામુખી પર્વત નથી, પણ ધરતીકંપના આંચકા તો અચારનવાર થયાંજ ક રહે

હાલનો કચ્છ દેશ જવાણામુખી પર્વત શાટવાથીજ અનેસો કહેવાય છે, ત્યાં પ્રથમ દરીઓ હતો.

બીજી શક્તિઓ—પૃથ્વીની સપાટીમાં ફેરફાર કરનારાં ઉપલાં કારણો સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે. જેની અસર તે માટે નિરંતર કામ કર્યાજ કરે છે; વાતાવરણ, પાણી, અરક્ષ, નદી, દરિયો વગેરે પૃથ્વીની સપાટીપર ચાલુ ફેરફારો કરે છે.

વાતાવરણની અસર—વાતાવરણમાંનો ઓક્સિજન ખડકના પદાર્થ જોડે મળી રસાયની ક્રિયાથી જુદા પદાર્થ બનાવે છે, તેથી ખડક તૂટી જાય છે. વાતાવરણમાંની ગરમી કે શરદીને લીધે ખડકોથી સપાટી સંકોચાય છે, કે પુસે છે, તેથી તેના પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકોની સપાટી સાથે રેતી અથડાઇને તેમને ધસવામાં પવન મદદ કરે છે.

પાણીની અસર—ખડકની સપાટી ધસવામાં વરસાદ પણ મદદ કરે છે. વરસાદથી કાંકરા, માટી, રેતી, વગેરે ઉચ્ચાણમાંથી નીચાણમાં ધસડાઇ જાય છે. વરસાદનું પાણી ખડકોની શાટોમાં ભરાઈ રહે છે, તે ઝાકળ કે ઠંડીને લીધે અરક્ષ થઇને પુસે છે, તેથી પણ પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકના નીચાણના ભાગપર પાણીથી ધસડાઇ આવેલી માટી, રેતી વગેરે ઠરી જમીન બને છે.

પૃથ્વીના પેટામાં ઘણી ઉંડાઇએ ગરમી છે, તેથી ઘણી ઉંડાઇ એથી પાણી આવતાં ગરમ પાણીનાં ઝરણો, કુવા કે કુંડ નીકળે છે. ક્ષાર વગેરેથી મિશ્ર થઇ ઉપર આવતું પાણી ખાંડે હોય છે, તથા ખનિજ પદાર્થ સાથે મિશ્ર થયેલું પાણી જે કુવા, કુંડ કે ઝરણો મારફતે બહાર આવે છે તેમાં જુદા જુદા ચુણો હોય છે. આવા કૃત્રિ પાણીના કુંડો આપણા દેશમાં ગુજરાતમાં ઘણા છે.

પહાડો કે ખડકોની કારણે અને શટોમાંથી નિરંતર પાણી નીકળતું જણાય છે, એ ઝરણો એકઠાં થઈ મોટા વહેણાઓ અને નદીઓ થાય છે. ખડકોપર પડી રહેલો બરફ પણ નદીઓને પાણી પૂરું પા છે.

આ પ્રમાણે વહેતું પાણી ખડકોને તોડવાનું કામ કરે છે, પાણી, કચરો, કાદવ, રેતી, વગેરેને ઉંચી જગાએથી તળાવ, સરોવર, નદી, કે દરિયા તરફ ધસડી જાય છે, અને ઉંચી જમીનને નીચી કરી, નીચી જમીનને ઉંચી કરે છે. વળી નદીઓ તેના મુખ આગળ ત્રિકોણાકાર પ્રદેશો બનાવે છે. તેને ડેલ્ટા કહે છે, એવો ડેલ્ટા ગંગા નદીના મુખ આગળ બનેલો છે. તેમજ નદીઓના ધોધ પોતાની જમીનમાં ખીણો (વહેણા) ને ખાડા પાડે છે.

બરફની અસર—પહાડોપર રહેલું બરફ ઓગળીને નદી રૂપે વહે છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે બરફના મોટા કકડા, પથર, રેતી વગેરે ખેંચી લાવી પોતાના ધર્મણુ અને દખાણુથી ખડકની સપાટી તોડી નાંખે છે, તથા તેની શટોમાં પેસી જઈ પથરો છુટા પાડે છે.

આ પ્રમાણે વાતાવરણ, ઝાકળ, ઝરણો, નદીઓ, વરસાદ, બરફ વગેરે ખડકની સપાટી પાડી નાંખી નીચાણુનો ભાગ પુરે છે. દરિયાની તળીએ આ બધું જમીને દખાણુ કે ગરમીથી ખડક થઈ જાય છે, અને ધરતીકંપ કે જ્વાળામુખી પર્વતના બળથી તે ઉંચો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉંચાણુની જમીન સપાટ થઈ જાય છે, તથા ખીણો ઉંડી ને પહોળી થઈ પૃથ્વીની સપાટીપર અનેક ફેરફારો કરે છે. કાળાંતરે આજ કારણથી જળ ત્યાં સ્થળ થઈ જાય છે અને સ્થળ ત્યાં જળ થાય છે.

હિંદુસ્તાન.

સામાન્ય હકીકત—પહેલાં આ દેશને ભરતખંડ અથવા આ-
ર્ચાવર્ત કહેતા; ઇંગ્રેજમાં તેને ઇન્ડિયા કહે છે. અહીં સૌથી પ્રાચીન
સુધારો તથા પ્રાચીન સાહિત્ય છે. આ દેશનાં સુંદર ફુનર કામ
અને સરસ કારીગરી વખણાએલા છે. આ દેશ ધણો જોવાલાયક
અને વિશાળ છે. દુનીઆની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી
વગેરેની તેમાં સવડ કરેલી છે. મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી આ
દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું છે. હિંદુસ્તાનનો અર્થ હિંદુઓનો દેશ
થાય છે. મુસલમાનોના હાથમાંથી આ દેશ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો
છે. તેઓ પહેલવહેલા ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર
કરવા આવ્યા હતા; ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશ ઇંગ્લાંડનાં મરહુમ
રાણી 'વિક્ટોરીઆ'ના રાજ્યમાં તેમની શહેનશાહત હેઠળ આવ્યો.
તેમની પછી તેમના પુત્ર સાતમા એડવર્ડ ૧૯૧૦ ની સાલમાં ગુ-
જરી બયા, ત્યાર પછી હાલમાં હિંદના નવા શહેનશાહ ઇંગ્લાંડના
પાંચમા જ્યોર્જ થયા છે, તે હિંદુસ્તાનના મહારાજા અથવા કૈસર-
હિંદ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તા-
રીખે નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક ખાસ
હિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, તેની માદગીરી માટે કલકત્તાથી ઉપાડી દી-
લ્હીમાં રાજગાદી કરી છે. ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનો હિંદમાં પધારવાનો
આ પહેલો જ ખનાવ છે. આથી આખા હિંદમાં આનંદવ્યાપ્યો હતો.

સિમા—ઉત્તરે હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વત;
પૂર્વે હિંદીસીન, અને બંગાળાનો કિપસાગર; દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર
અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન છે.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચો. માઇલ છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૨૦૦૦ માઇલ છે; અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈ ૨૫૦૦ માઇલ છે. આ દેશનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે; તેનો પાયો હિમાલય છે, અને શિરોબિંદુ કેપ કન્યાકુમારી છે.

વસ્તી—આ દેશની વસ્તી ૩૧,૫૧,૩૨,૩૨,૫૩૭ માણસની છે. આ વસ્તી આખા ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યની વસ્તીનો પોણો ભાગ, અને આખી પૃથ્વીની વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ છે. હિંદુસ્તાનમાં અરધા લાખની વધારે વસ્તીવાળાં શહેર રૂકત ૭૫ છે.

કુદરતી રચના—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ પહાડી છે, તથા ત્યાં મોટી ખાણો છે, ત્યાંથી નીચે આવતાં સિંધુ અને ગંગા નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ સપાટ મેદાન છે. દક્ષિણ તરફ જતાં ફરી પાછો પહાડી પ્રદેશ છે. આ પહાડો પૂર્વ પશ્ચિમ આડા પડેલા છે, તેથી આ દેશના કુદરતી એ ભાગ થાય છે; આ આડા પડેલા પહાડોથી ઉત્તર તરફના મુતકને હિંદુસ્તાન કહે છે, તે દક્ષિણ તરફના મુતકને દક્ષિણ અથવા દખ્ખણ કહે છે. એમાં પહાડોની કાંઈ કાંઈથી એ પ્રદેશ હંચો છે. રજપુતાનાની વાયબ્યે મોટું રણ છે.

ધર્મો— આ દેશમાં હિંદુ તથા મુસલમાનો ધર્મો મુખ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના માણસો પણ મોટા જથ્થામાં છે. હિંદુ ધર્મના પેટા ધર્મો બહુ છે. જેવાં કે શૈવ, વૈષ્ણવ, રામાનંદી, કબીર, સ્વામીનારાયણ, પરશુામી, વગેરે. જૈન ધર્મના એ પેટા ભાગ છે, શ્વેતાંબર ને દીગંબર. વળી હાલમાં મતાતન ધર્મ અને આર્ય ધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ થઈ છે, તે એ ધર્મનો ફેલાવો કરવા

સાર ઉપદેશો કરે છે. પંજાબમાં શીખ ધર્મ ચાલે છે. મુસલમાની ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. વળી જરતોસ્તી ધર્મ પણનારા પારસી લોકોની વસ્તી એક લાખ માણસની છે. હાલમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પણ ફેલાવો થતો જાય છે. હિંદુસ્તાનની કુલ વસ્તીમાં સેંકડે ૭૦ ટકા હિંદુ ધર્મના છે, તે ૨૦ ટકા મુસલમાની ધર્મના છે, તે ૧૦ ટકા બાકીના ખ્રીજ પરચુરણ ધર્મના માણસો છે.

ભાષા—હિંદુસ્તાનના ગુદા ગુદા ભાગોમાં ૧૫૦ ઉપરાંત ભાષાઓ બોલાય છે. મુખ્ય ભાષાઓમાં બંગાળીમાં બંગાળી, ઓડીઆમાં ઓડીયા, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદી, પંજાબમાં પંજાબી, સિંધમાં સિંધી, મારવાડમાં મારવાડી, દક્ષિણમાં મરાઠી, તૈલંગુ, કાનડી, તામીલ; ગુજરાતમાં ગુજરાતી, આસામમાં આસામીઝ, અહ્મદેશમાં બર્મીઝ વગેરે છે. હાલમાં ઈંગ્રેજી ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા જેવી થતી જાય છે.

લોકો—હિંદુસ્તાનમાં એક જાતના લોકો નથી, તેમજ એકજ ધર્મ નાનનારા નથી. પણ મુખ્ય જાતોમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બર્મીઝ, પારસી, યુરેઝીઅનો, ચાહુદીઆ, વગેરે છે. હિંદુઓમાં—ગુજરાતી, દક્ષિણી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદુસ્તાની, મારવાડી, સિંધી, પંજાબી, ગુર્ખા વગેરે છે. આ દેશમાં આર્યોના આવતા પહેલાં તેમાં વસનારા કાલેરીઅનો, ગોંડ તથા દ્રાવિડો હજી પણ કેટલેક ડેકાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં છે. કાલેરીઅનો છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતનાં જંગલોમાં છે. તે સિવાય કેટલાક પહાડી મુત્રકોમાં અને જંગલોમાં જંગલી લોકો વસે છે, તેઓ અનાય છે.

હવા અને લોકો પર તેની અસર—ઉત્તર ગુજરાત, સિંધ અને રજપુતાનામાં ઠાંડ અને તાપ વધારે છે તથા હવા સુકી છે, તેથી

એ પ્રદેશના લોકો કદાવર અને મળપુત છે. દક્ષિણ ગુજરાત તરફ અને તાપ માફકસર પડે છે, તથા જમીન યજ્ઞદ્રુપ છે, તેથી ત્યાંના લોકો પાતળા, મધ્યમ કદના, ચાલાક ને મોઢલા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં વરસાદ પડે છે, તથા જમીન ભેજવાળી અને કાંકરીવાળી છે, તેથી ત્યાં લોકો ચરીરે ઠીંગણા પણ ઉઘોગી, ને કરકસરીઆ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ટાઢ ઝોછી ને તાપ વધારે પડે છે; ને જમીનમાં કસ ઠીક છે. ત્યાંના લોકોનો વર્ણ કાળો છે, તથા તેઓ ઉંચા કે જ્ઞેરાવર નથી, તેમ ઝોછા ઉઘોગી છે. બંગાળા બહુ રસાળ, ગરમ અને ભેજવાળો છે, અને ત્યાં ડુંગરો નથી, તેથી ત્યાંના લોક કમજોર પણ બુદ્ધિશાળી છે. મધ્યહિંદ અને પંજબ એટલા રસાળ નથી, પણ ત્યાંના લોકો ઉંચા, જળશ અને શરા છે. રત્નાગિરિ, કારવાર અને સુંબાઇમાં ઘણો વરસાદ પડે છે; મહાબલેશ્વર પર સરાસરી ૨૫૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પણ આસામમાં આવેલા ચેરાપુંજમાં પરપ ઇંચની સરેરાશ છે; જે દુનિઆમાં સૌથી વધારે છે. મદ્રાસ કિનારા પર, મધ્ય હિંદુસ્તાન, પંજબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સિઆળામાં પણ થોડો વરસાદ પડે છે.

પેદાશ અને વનસ્પતિ—સાગનાં ઝાડ દક્ષિણમાં બ્રહ્મદેશમાં અને ગુજરાતમાં થાય છે. કિનારાપર અને બંગાળાના અખાતના ટાપુ ઉપર નાળિયેરી અને તાડનાં ઝાડ ઉગે છે. સાલ નામનું ઇન્દ્રિય ભારતી લાકડું હિમાલય અને છોટાનાગપુર તથા મધ્ય પ્રાંતના જંગલમાં થાય છે. હિમાલયના વાયવ્ય ભાગમાં દેવદાર, મહૈસુરમાં સુખડ, આસામમાં તથા બ્રહ્મ દેશમાં ઈંદિઆ રબર જોવામાં આવે છે. વડ, પીપળો, આમલી, વાંસ, સીસમ, ફેળ, આંબા, મહુડા, ખેરુ વગેરે ઝાડો આખા હિંદમાં મોટે ભાગે મળી આવે છે.

બનાવરો—વાઘ, રીંછ, દીપડા, વર, ડુકર, જંગલી કુતરા, વાંદરાં, અને હરણો જંગલો અને મેદાનોમાં મળી આવે છે. ગુજરાત, માં સિંહ, સિંધમાં જંગલી ગધેડા, બંગાળા, આસામ અને બ્રહ્મ દેશમાં ગેંડા મળી આવે છે. અહીં માણસના ઉપયોગમાં આવતાં પાળવા લાયક જનાવરો ઘણાં છે. કાશ્મિરમાં ઘેટાનાં વાળનું ઉન અને છે તથા હિમાલયમાં કસ્તુરીમૃગ મળી આવે છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં પક્ષીઓ આ દેશમાં મળી આવે છે, નદીઓમાં મગરો તથા દક્ષિણમાં જંગલોમાં મોટા સાપ હોય છે. બંગાળામાં રેશમના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે.

ખેતી અને હુજર—હિંદુસ્તાનમાં સૌથી અગત્યનો ધંધો ખેતીનો છે, જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. બંગાળા અને દરિયાકિનારાના ભાગમાં ચોખાનો પાક થાય છે. પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ગુજરાત તથા માળવામાં ધઉ થાય છે. જુવાર, બાજરી, કાંદા, નાગકી, મકાઈ, વગેરે અનાજ લગભગ સધળે થાય છે. અગ્રણી મધ્ય પ્રાંતોમાં, મુંબાઈ ધલાકામાં અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં યાય છે. તરૂ મદ્રાસ, બંગાળા, બ્રહ્મ દેશ અને ગુજરાતમાં યાય છે. ૩ ગુજરાત, વરાડ, સિંધ નિન્જમ અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં યાય છે. બંગાળામાં શણ, માગવા અને બહારમાં અદીણ, આસામ, ઉત્તર બંગાળા, પંજાબ અને નીલગિરિમાં ચા, નીલગિરિમાં ખુંદ, (કાઠી) યાય છે. વળી આ દેશમાં દરેક જાતનો મેવો, લાખ, રબર, ગળી, ગોળ, ખાંડ વગેરેની સારી પેદાશ છે. વળી હાથે લુગડાં વણવાનો ક્ષોભ આમળ ધણો હતો. પણ તે હાલમાં ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો છે. કારણ કે હાલમાં સર્વ ઠેકાણે સાંચાથી કાપડ વણવાનું ચાલે છે. બંગાળામાં જુદી

અનાવટ સારી થાય છે. સોનું, હાથી દાંત, અને પોલાદ એ વસ્તુ ઉપર નક્શી કામ તથા સુંદર અનાવટ કરવા માટે અહીંના કારી-ગરો વખણાય છે. સાલ, મખમલ તથા રેશમી અને ઉનનું કાપડ અનાવવાનો હુન્નર સારો થાય છે. એ ઉપરાંત કસબી રેશમી કામ સાડાં થાય છે. વળી તાંબા પીત્તળનાં વાસણો અનાવવાનું, તથા લોખંડી કામ પણ સાડાં થાય છે.

ખનિજ—આ દેશ ખનિજની બાબતમાં ઘણાજ પહાત છે, કેમકે તે માટે જોઈએ તેટલી શોધ થયેલી નથી. કોયલાની ખાણો સુષ્કળ છે, પણ તે ખીજ દેશના કોયલા કરતાં ઉતરતી જાતના છે. લોઢાની ખાણો ઘણે ઠેકાણે છે, પણ તે કાઠવામાં ખર્ચ ઘણો થાય છે, તેથી તેનાં કારખાનાં નથી. અંગાળામાં ઉત્તમ લોઢાનાં કારખાનાં છે, અહલદેશ અને આસામમાં કોરોસીન તેલ નીકળે છે. સૌથી મોટી પેદાશ મીઠાની છે. તે પંજાબમાં છે. ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે દરીઆના ને કુવાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે. મહસુરમાં સોનું; અંગાળામાં સીસું અને તાંબુ; ગોવળકોંડા અને પન્નામાં હીરા; અહલ દેશના તિનાસરીમમાં માણિક; છોટાનાગપુર, બહાર અને કાડી-આવાડમાં અબરખ; મદ્રાસ ઇલાકામાં મેંગેનીઝ; ત્રાવણકોરમાં પ્લેન્-એગો અને ગુજરાતમાં એલ્યુમીના નીકળે છે.

બ્યાપાર—આ દેશનો પરદેશ સાથેના વેપાર ઘણો છે. હિંદુસ્તાનનો આવક જવકનો કુલ વેપાર ૧૯૦૫ ની સાલમાં ૩૨૧ કરોડ રૂપિઆનો ગણાયો હતો. સુતરાઉ રેશમી તથા ગરમ કાપડ, સાંચા કામ, તેલ, દારૂ, કોયલા, ઘઉંઆળ. ખાંડ, કોરોસીન તેલ, સોનું, રૂપું, લોહું, તાંબું, તથા રેશમની આયાત છે. આ દેશમાંથી અરીસુ, સુતર, હાથી દાંત, શણ, ચા, તેલીઆં ખી, અનાજ, ગળી, ખુંદ, રૂ,

જુટ અને ચામડાંની નિકાસ મુખ્ય છે. અશીશુ સિવાય ખીજ પ-
દાર્થોનો સંબંધ ગ્રેટબ્રિટન સાથે છે. હિંદમાંથી અશીશુ, સુતરાઉ
કપડ અને રૂ ચીન દેશમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કાચું રેશમ તથા
ખાંડ હિંદમાં આવે છે. અશીશુનો વેપાર હવે બંધ થયો છે. હિંદમાંથી
તેલીઆં ખી, રૂ, ગળી, કાશી અને સુતર ક્રાન્સમાં જાય છે, ત્યારે
ત્યાંથી કપડાં અને દારૂ હિંદમાં આવે છે. હિંદમાંથી તેલીઆં ખી,
ચામડાં અને ઘઉં ઇટાલીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી પરવાળાં અને મણુકા
હિંદમાં આવે છે. તેલીઆં ખી, રૂ અને અનાજ ખેલ્લુઅમમાં જાય
છે, ત્યારે ત્યાંથી ઘડીઆળ અને લોખંડી સામાન હિંદમાં આવે છે.
રૂ, ગળી અને ચામડાં ઓસ્ટ્રિઆમાં જાય છે. રૂશિઆમાંથી કરોસીન
તેલ આવે છે, શણુ, તેલીઆં ખી, ગળી ને ચામડાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં
જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કરોસીન તેલ આવે છે.

વ્યાપારી માર્ગો—(રેલ્વે વગેરે.) રેલ્વેની સગવડ આ દેશમાં
ધણીજ થયેલી છે. તેથી, તથા અંગ્રેજ રાજ્યની સુલેહભરી રાજ-
નીતિથી, તથા મોટી નદીઓમાં વહાણો શરી શકે એવી સગવડથી
વેપારનું કામ ધમધોકારથી ચાલે છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં નિર્ભયપણે
વેપાર કરી શકાય છે. આજે લગભગ ૩૦૦૦૦ મૈલ કિપરાંત રેલ્વે
સડક હિંદમાં થયેલી છે; અને દરસાલ તે વધતીજ જાય છે. દુબકાળ
જેવા વખતમાં આ સવડ સોનાના મૂલની થઇ પડે છે. આ રેલ્વે-
ઓ પૈકી ત્રણ મોટી છે. (૧) ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.
(૨) જી. આઇ. પી. રેલ્વે. (૩) નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે. આ સિવાય
ખીજ નાની રેલ્વેઓ ધણી છે. એવી કે આખા દેશનાં સઘળાં શહે-
રોને એક ખીજ સાથે સાંકળી નાંખેલાં છે. કાંઈ પણ એક સ્થળેથી
ખીજે સ્થળે માલ મોકલવો હોય તો રેલ્વેના કારણથી સહેલાઈથી

બધાં શકે છે. મુંબાઇથી સુરત, બંદ્રા, વડોદરા ને અમદાવાદ થઇ વડવાણ જાય છે, ને ત્યાંથી બીજાં નાની રેલ્વે આખા કાઠીઆવાડમાં છે. વળી અમદાવાદથી રજપુતાનામાં થઇ દીલ્હી જાય છે. દીલ્હીથી કાશી થઇ કલકત્તા તરફ જાય છે, તેને પણ આજુબાજુ બીજાં કાંટા છે. વળી દીલ્હીથી પંજાબમાં જાય છે. રજપુતાનામાંથી સિંધમાં જાય છે. વળી મુંબાઇથી મદ્રાસ, મદ્રાસથી રામેશ્વર, અને વચ્ચેથી બીજાં કાંટા નીકળેલાં છે. વળી મુંબાઇથી નાગપુર થઇ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જાય છે, તેના કાંટા કાશી તરફ, અને માળવામાં થઇ ગુજરાતમાં ગયેલાં છે, એમ સધળે રેલ્વે ફલાઇ મઠ છે.

પહાડી માર્ગો—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પહાડી વધારે છે. તે એવાં છે કે હિંદુસ્તાનની ઉત્તર અને પશ્ચિમ સરહદ ઉપર કાંટા જેવાં છે. કાંટાને જેમ દરવાજાં હોય છે, તેમ એ પહાડોમાં કાંઇ કાંઇ ઠેકાણેજ આવવા જવાનાં રસ્તાં છે. એ રસ્તે થઇને જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં જાતનાં શોકો હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યાં હતાં. વાયવ્ય ખુલ્લામાં ખોલનખાટ અને આઘબિરખાટ નામનાં રસ્તાં જાણીતાં છે. પહેલે રસ્તે થઇ બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે, અને બીજાં રસ્તે જે પેશાવરની પશ્ચિમે છે, ત્યાં થઇને અફઘાનિસ્તાનમાં જવાય છે. કારાકોશ્મ ખાટ ત્રીજાં માર્ગ છે. ત્યાંથી કાશ્મિર થઇને ચીનાઇ તુર્કસ્તાનમાં જવાય છે. જેલાપાલા ખાટ ચોથાં માર્ગ છે, કે જ્યાંથી સિક્કિમ થઇને ટીબેટમાં જવાય છે.

રાજ્ય વહીવટ—આપણો દેશ ગ્રેટબ્રિટનના શહેનશાહને તાબે છે. તેમના તરફથી અંતે વહીવટ કરવાને વૉયસરૉય કે ગવર્નર જનરલ નીમે છે; તેમને મદદ કરવાને એક કૉન્સિલ નીમી છે. એ કૉન્સિલમાં એક સભાસદ કાયદા બાંધવાનું કામ કરે છે. બીજાં એક

સભાસદને ઉપજ પરચનું કામ સોંપેલું હોય છે. તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક ખાતાં છે, જેવું કે પોલીસખાતું, મહેસુલ ઉધરસવનારું, અને લશ્કરીખાતું; એ ખાતાંપર બાકીના ત્રણ સભાસદો દેખરેખ રાખે છે. પરશબંધો અને હિંદુસ્તાનનાં મોટાં દેશી રાજ્યોને ક્ષણતાં કામોપર વૈાચસરૌય જાતે દેખરેખ રાખે છે. દરેક ખાતાનું કામ ચલાવવાને એક સેક્રેટરી હોય છે. દરેક પ્રાંતોમાં ગવર્નરો અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરો નીમેલા છે, તેઓ પોતાના તાબાના પ્રાંતાનું કામ ચલાવે છે. તેમના તાબામાં કમીશનરો હોય છે. દરેક જિલ્લાનો ઉપરી કલેક્ટર નીમેલો છે. દેશી રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી એક અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ અથવા એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર જનરલ કહે છે. ઈન્સાફ માટે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ન્યાયાધીશીઓ છે. પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશી એટલે સેસન્સ કોર્ટો છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંગ્લાંડખાતે ઈરીયા કાઉન્સિલ છે. તેનો વડો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ગણાય છે. તેની નીમનોક ઇંગ્લાંડનું પ્રધાન મંડળ કરે છે. આ સેક્રેટરીને મદદ કરવાને એક કાઉન્સિલ છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને હિંદી કાઉન્સિલમાં ભાગ લેવા માટે નીમવામાં આવ્યા છે. તેમજ ઇંગ્લાંડની સભામાં તેવા દેશીની નીમણુંક હવે થઈ છે.

રાજકીય વિભાગો.

બ્રિટિશ મુલક.

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.	કોણ હાકેમ છે.
૧ મુંબાઈ પ્રલાકો	મુંબાઈ	ગવર્નર
૨ મદ્રાસ પ્રલાકો	મદ્રાસ	"
૩ બંગાળા પ્રલાકો	કલકત્તા	"
૪ બહાર, છોટાનાગપુર ને ઓરિસ્સાનો સમુ- ક્ત પ્રાન્ત.	મોંગીર	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર

૫ આમ્રા તથા અયો- અલ્હાબાદ		”
ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.		
૬ પંજાબ પ્રાંત	લાહોર	”
૭ દિલ્હી જીલ્લો	દિલ્હી	ચીફ કમીશનર
૮ આસામ પ્રાંત	ગૌહતી	”
૯ વાયવ્ય તરફની સર- હદનો પ્રાંત	પેશાવર	”
૧૦ અજમેર, મહેરવાડા	અજમેર	એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર જનરલ
૧૧ મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ	નાગપુર	ચીફ કમીશનર
૧૨ કુર્ગ	મકરા	”

હિંદની બહારના બ્રિટિશ મુલકો.

૧૩ બ્રહ્મદેશ	રંગુન	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર
૧૪ બહુચિસ્તાન.	કવેટા	ચીફ કમીશનર.
૧૫ આન્ડામાન, નિકોબાર દ્વિપો.	પોર્ટ બ્લેર	”

મોટાં દેશી રાજ્યો.

૧ વડોદરા	વડોદરા	રેસિડેન્ટ.
૨ હૈદરાબાદ	હૈદરાબાદ	”
૩ મહારાષ્ટ્ર	મહારાષ્ટ્ર	”
૪ કાશ્મિર	શ્રીનગર	”
૫ રજપુતાના એજન્સિ	અજમેર	એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર જનરલ.
૬ મધ્યહિંદ એજન્સિ.	હિદાર	”

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧ નેપાળ	ખટમંડુ	રેસિડેન્ટ.
૨ બ્રુતાન	પુનાખા	"

પરદેશી રાજ્યો.

૧ ક્રેચનો મુલક	પોંડીચરી	ફ્રાન્સ તરફથી મવર્નર.
૨ પોર્ટુગીઝનો મુલક	ગોવા	પોર્ટુગાલ તરફથી મવર્નર જનરલ.

આ દેશના મુખ્ય કિનારા.

- ૧ મલબાર કિનારો—હિંદુસ્તાનની નૈઋત્યે છે.
- ૨ કારોમાંડલ કીનારો—હિંદુસ્તાનની અગ્નિપુણે છે.
- ૩ આરિસ્સા કીનારો—હુંગલી અને ગોદાવરી નદીના મુખ્ય

વચ્ચે છે.

- ૪ ગોવળકોંડા કીનારો—કૃષ્ણા નદીથી કામેરીન બૃશિર સુધી છે.

૫ કોકણ કીનારો—કામેરીન બૃશિરથી મુંબાઇ સુધી છે,

૬ બ્રહ્મદેશ કીનારો—બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સમુદ્રો—અરબી સમુદ્ર—હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે.

હિંદીમહાસાગર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

અખાતો—

કચ્છનો અખાત—કાઠીઆવાડ અને કચ્છની વચ્ચે છે.

ખંભાતનો અખાત—કાઠીઆવાડની પૂર્વે છે

મનોરનો અખાત—હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે છે.

માટાંબાનનો અખાત—બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે છે.

ઉપસાગર—બંગાળનો ઉપસાગર—હિંદુસ્તાનની પૂર્વ છે.

સામુદ્રકુની—પાકની સામુદ્રકુની—સિલોન અને હિંદુસ્તાનને જુદા પાડે છે.

શરોવર—વહુર—કાશ્મિરમાં છે.

સાંભર—રબપુતાનામાં છે.

ચિલ્કા ને પુલિકટ—હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

બેટ—લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ—હિંદી મહાસાગરમાં છે.

સિલોન અને લંકા—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરમાં છે.

રામેશ્વર—હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે છે.

આન્ડામાન અને નિકોબાર—બંગાળના ઉપસાગરમાં છે.

મુગુધ દ્વીપ—આન્ડામાન અને તેમાસરીમ વચ્ચે છે.

દ્વીપકલ્પ—કાઠીઆવાડ—કચ્છ અને ખંભાતના આખાતની વચ્ચે છે.

શુશિરો—મોઝ—સિંધની પશ્ચિમે છે.

કોમોરીન—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

કેલેમીઅર—હિંદુસ્તાનની અગ્નિ ખુણે છે.

પાલમાયરા—હિંદુસ્તાનની પૂર્વે છે.

નિગ્રેસ—બહા દેશની દક્ષિણે છે.

પર્વતો—હિમાલય—દુનિયામાં સર્વથી ઉચો છે, તે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે છે, એનું સૌથી ઉંચું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ છે. ખીજાં બે શિખરો હવેલગિરિ અને કાંચનગંગા છે, એ પર્વતપર નિરતર બરફ રહે છે.

કારાકોરમ—હિંદુકુશ—હિંદુસ્તાનને વાયવ્ય ખુણે છે.

શિવાલિક—ગંગા ને યિઆસ નદીઓની વચ્ચે છે.

સુલેમાન—હિંદુસ્તાન અને આફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે છે.

હાલા—સિંધને બુલુચિસ્તાનથી જુદા પાડે છે.

અરવલ્લી—રજપુતાનામાં છે. તેનું મુખ્ય શિખર આપુ છે.

વિંધ્યાચળ—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં છે.

સાતપુડા—નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે.

સિંહાદ્રિ અથવા પશ્ચિમ ધાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે છે. એનું ઉંચું શિખર મહાબળેશ્વર છે.

પૂર્વધાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

નીલગિરિ—મહાસુરની દક્ષિણે છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ધાટને જોડે છે.

પતકોઇ પર્વત—અહરદેશની પશ્ચિમે છે.

નદીઓ—સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબીસમુદ્રને મળે છે. એની મોટી શાખાઓ જલમ, ખીઆ, રાવી, ચીનાબ ને સતલજ છે.

બંગાળા ઉપસાગરમાં પડતી નદીઓ.

બ્રહ્મપુત્રા—હિમાલયમાંથી નીકળે છે. હિમાલયની ઉત્તરે તે સાંપુ નામે ઓળખાય છે.

ગંગા—હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળે છે. એની શાખાઓ ગોઆ, ગોમતી ને ગંડકી છે.

જમના—હિમાલયમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે. ચંબલ ને ખતવા એની શાખા છે.

મહા—સાતપુડામાંથી નીકળે છે.

ગોદાવરી—તાશ્ક આગળ સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. વેન ગંગા ને વર્ધા એની શાખા છે.

કૃષ્ણા—સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની શાખા બીમા ને તુંગભદ્રા છે.

ખંભાતના અખાતને મળનારી નદીઓ.

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળે છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

સાબરમતી—મહીકાંઠાના પર્વતમાંથી નીકળે છે.

મહી—માળવાના પહાડમાંથી નીકળે છે.

અહમદશની નદીઓ.

ઈરાવતી—અહમદશની કિતરેથી નીકળી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

સાદવીન—માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

હવાખાવાનાં ઠેકાણાં—દાજીલીંગ, સીમલા, મરી, વ્યાલુ, મહાબલેશ્વર, નીલગિરિ ને ઉટાકામંદ.

મુખ્ય બંદરો—પશ્ચિમ કિનારે—કરાંચી, પોરબંદર, ખંભાત, બરચ, સુરત, મુંબાઈ, ગોવા, મેંડ્લોર, કોચીન. પૂર્વ કિનારે—તુનિ-કારીન, મહલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, પોંડીચરી, જગન્નાથપુરી, કલકત્તા, અક્યાબ, રંગુન ને મોલમીન.

વખણાતી મુખ્ય જગ્યાઓ.

દીલ્હી—જમીનું ઐતિહાસીક શહેર, ને હાલની હિંદુસ્તાનની રાજધાની છે.

કલકત્તા—જુની રાજધાની અને સુંદર ઇમારતોનું શહેર છે.

મુંબઈ—હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર છે, અને ઘણું સુંદર છે.

તથા વેપાર, હુન્નરનું મોટું મથક છે; તથા કાપડ વગેરેની મીલો છે.

મદ્રાસ—સુતર અને કાપડના વેપાર માટે જમીનું છે.

કાશ્મીર અને મુલતાન—કેનનાં વસ્ત્રો અને શાલ સારી અને છે.

નાગપુર—રેશમી ઘેતીઓ તથા ભરતકામ માટે જાણીતું છે.

બનારસ (કાશી)—હિંદુઓનું જન્મસ્થળ પવિત્ર સ્થળ છે. તથા તેમાં પિત્તળનાં વાસણુ અને કસબ સારો અને છે.

મથુરા—જન્મસ્થળ છે, તથા પેંડા વખણાય છે. હાલમાં સાં લક્ષ્મીનાં છાવણીનું મથક છે.

આગ્રા—એમાં પ્રખ્યાત તાજમહેલ છે, અને શેત્રંજી સારી અને છે.

ડાકા—મલમલ માટે જાણીતું છે.

જયપુર—ચિત્રો તથા ખાંધણી માટે જાણીતું છે.

શરોહી—તરવારો માટે જાણીતું છે.

મીરજપુર—ગાલોચા સારા અને છે.

બરહાનપુર—શેલાં સારાં અને છે.

કચ્છ—ઘોડા સારા થાય છે. એને કચ્છી ઘોડા કહે છે.

કાઠીઆવાડ—ઘોડીઓ સારી થાય છે.

ડુંગરપુર—પત્થરની મૂર્તિઓ સારી થાય છે.

અમદાવાદ—રેશમી અને કસબી વસ્ત્રો સારા થાય છે.

કાનપુર—કેનની કામળીઓ સારી થાય છે.

ગોવળકોંડા અને પન્ના—હીરા માટે જાણીતાં છે.

કપડવંજ—કાચ અને સાથુ થાય છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

આ ઇલાકો હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. ત્યાંની હવા ગરમ છે.

પશ્ચિમમાં વરસાદ ઘણો પડે છે, પણ દક્ષિણમાં ઝાઝો પડતો નથી.

તાંને હાકેમ ગવર્નર છે. તેને એ કૅન્સીલો મદદ કરે છે. ૧. રાજ્ય કારભાર કરનારી અને ૨. કાયદા ધડનારી.

રાજ્યકીય વિભાગ—૧ ઉત્તર સરકાર, ૨ કલ્કાટ, ને ૩ મલબાર.

બેટ—રામેશ્વર દક્ષિણમાં, અને લક્ષદ્વીપ મલબાર કિનારા નજીક છે.

પર્વત—પૂર્વઘાટ, પશ્ચિમઘાટ અને તીલગીરી.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, પતાર, પલ્નાર અને કાલેરન છે.

સરોવર—કાલ્પર, ચિલ્લા અને પુલિકટ.

મુખ્ય સ્થળો—મદ્રાસ, રાજધાની છે, કાંજેવરમ-દેવળો માટે; વેલોર, ગાલીયા માટે; મદુરા, અસલી દેરાં છે. વીળગાપટ્ટણ, અંદર છે ને શાંગડાના દાખડા થાય છે. ત્રીચીનાપલ્લી, જવાહીરની અનાવટના દાગીના થાય છે, ને લશ્કરી મથક છે. ઉટાકામંદ, હવા ખાવાનું સ્થળ છે, સાલેમ, પોલાદ ને પુંદ થાય છે. મચ્છલીપટ્ટણ, નેગાપટ્ટણ, કાલીકટ, ને ટુટીકોરીન એ અંદરો છે. એમાં કિનારો કારોમાંડલ છે.

દેશી રાજ્યો—ત્રાવણકોર-રાજધાની ત્રીવેંદર છે, એ હિન્દુ રાજ્ય છે. પીંપર ને એલચી પેદાશ છે. બીજું કોચીન-એ પણ હિન્દુ રાજ્ય છે. રાજધાની પુરકોટ છે.

ખનીજ ને પેદાશ—લોહું, તાંબુ, સોનું, હીરા, કાચલાની ખાણો છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. વળી ચોખા, બાજરી, તેલીઆં બી, તમાકુ, મળી, શેરડી, રૂ, નાળાએર ને પુંદ.

બંગાળા ઠલાકો.

નદીઓ—ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, હુંગલી, બાગીરથી, કુશી ને સુવર્ણરેખા. ઉપસાગર—બંગાળાનો.

મુખ્ય સ્થળો—કલકતા-પહેલાં હિન્દુસ્તાનની રાજધાની હતું;

એમાં બધા ધમારતો છે. પ્લાસ્ટી-ઐતિહાસિક સ્થળ; મુશ્નિદાખાદ, રેશમ ને ગળીના વેપાર માટે જણીતું. ડાકા—સુંદર મલમલ અને કાપડ બને છે. બારીસાલ-મોટા વેપાર છે. સીરજગંજ-શણુનો વેપાર છે. દાર્જીલીંગ-હવા ખાવાનું મથક છે. ચંદ્રનગર-ફ્રેંચ લોકોનું શહેર છે. ચીન્સુરા પહેલાં વલંદાનું મથક હતું. સીરામપુર-ડેનલોકોનું મથક હતું. રાણીગંજ-કાચલાની ખાણ છે. બર્દવાન-હિંદી રાજ્યનું મથક છે.

દેશી રાજ્યો—કુચબિહાર, મણિપુર, અને ટિપરા.

પેદાશ—ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જવ, ગળી, જુટ, અરીસ, ખાંડ, તંબાકુ અને તેલીયાં બીયાં છે. આહીં રેશમના કીડા ઉછેર છે, તથા ચાના બગીચા છે. કણ્ણસ, કેળાં, નારંગી, અને નાળીએરીનાં ઝાડો ઘણાં છે, તથા ઇંડિઆ સ્પર થાય છે.

બહાર, છોટાનાગપુર અને એરિસ્સાનો સંયુક્ત પ્રાંત.

પર્વતો—રાજમહાલ-બહારમાં છે, પારસનાથની ટેકરી એ છોટાનાગપુરમાં છે.

નદીઓ—મંગા, મહા, આહાણી અને વૈતરણી.

મુખ્ય સ્થળો—બહારમાં-પટણા, એ મગધ દેશની રાજધાની હતું. બાવલપુર મોટું શહેર છે. ગયા-જ્ઞાત્રાનું ધામ છે. મેંગીરમાં બંદુકો ને પીસ્તોલો બને છે.

એરિસ્સા—એ નામ ત્યાંના એડ્રાસ નામના રહેવાશીઓ પરથી પ્રડયું છે. કટક મોટું બંદર છે. પુરી (જગન્નાથપુરી) જગન્નાથના મંદિર માટે જણીતું છે.

છોટાનાગપુર—પારસનાથની ટેકરી, જૈનોનું ધામ છે, રાંચી મોટું શહેર છે.

પેદાશ--બંગાળા ધલાકામાં છે તેજ પ્રમાણે પેદાશ ને વેપાર છે.

આસામ.

એ બ્રહ્મપુત્રા નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. આ ભાગમાં વરસાદ સારો પડે છે. એનો ઉપરી અમલદાર ચીફ કમીશનર છે. મુખ્ય નદી બ્રહ્મપુત્રા છે.

પર્વત--છનતેહ અને ગારો નામના પર્વત છે.

મુખ્ય સ્થળો--ગૌહતી-મુખ્ય શહેર છે. સિલહટ-મોટું શહેર છે. સીલ્ચર-ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે.

પેદાશ--ચા, કપાસ, લાખ, રબર, તથા ધ્રુમરતી લાકડાં છે. કાયલા, લોહું, અને ચુનાની ખાણો છે. રેશમનો વણાટ અને લોખં-ડી કામ થાય છે. અહીંની બેંસો વખણાય છે.

આમ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

આમ્રા પ્રાંત--આ પ્રાંતમાં-વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી, પણ ગંધા અને જમના નદીની નહેરો છે, તે વડે ખેતી સારી થાય છે, એમાં હુદું અને હિંદી ભાષા મુખ્ય છે. પર્વત-શિવાલીક છે.

નદીઓ--ગંગા, રામગંગા, ગોમતી, ગોમ્રા, જમના અને ખેટવા.

મુખ્ય શહેરો--અલ્હાબાદ-મુખ્ય શહેર છે, એને પહેલાં પ્રયાગ કહેતા. કાનપુર-લશ્કરી મથક છે ને ૩ તથા ચામકાની બનાવટ સારી છે. બનારસ (કાશી)--સૌથી મોટું ને જત્રાનું સ્થળ છે. માઝીપુર-ગુલાબનું અત્તર અને અહીંથી વેપાર છે. આમ્રા-મોગલ શહેનશાહની સંબધાની હતું, ત્યાંનો તાજમહેલ જોવાલાયક છે. ફતેહપુર સીકી-ઐતિહાસીક શહેર છે. ફરકાબાદ-સારો વેપાર છે. કનોજ-આગળ પ્રખ્યાત હતું. મથુરા-શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમી છે. મીરત-લશ્કરી મથક

છે. અલીમદ-મુસલમાની પાઠશાળા છે. રૂર્કી-ધન્નેરી કોલેજ છે. ખરેલી મોટું શહેર છે. સહરાનપુર-વ્યવસ્થાદર્શક બગીચો છે. દેહરાદુન-હવાખાવાનું મથક ને ચાનો બગીચો છે. નૈનિતાલ-એ પણ હવાખાવાનું મથક છે.

અયોધ્યા પ્રાંત—મુખ્ય સ્થળો-લખનૌ-મોટું સુંદર શહેર છે. રૈનખાદ-મલમલ વખણાતી હતી. અયોધ્યા શ્રીરામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ છે.

વેદાશ—અનાજ; અરીણુ, તેલીઆં બી, ખાંડ, રૂ, ગળી, ચા, ઘઉં, ચોખા, વગેરે થાય છે. જંગલોમાં ઇમારતી લાકડાં થાય છે. અહીં સુરોખાર પુષ્કળ થાય છે. તાંબા પીત્તળનાં વાસણુ તથા દેશી કાપડ બનાવવાનો મુખ્ય ધંધો છે.

દેશી રાજ્યો—૧ રામપુર-લાંબા દુપટા સારા થાય છે. ૨ મઢવાણુ-એનું મુખ્ય શહેર તેહરી છે.

પંજબ પ્રાંત.

પર્વત—શિવાલીક અને સુલેમાન.

નદીઓ—સિંધુ, જલમ, બીઆ, ચીનાબ, રાવી, સતલજ અને જમના છે.

મુખ્ય સ્થળો—લાહોર મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંની ઇમારતો જોવા લાયક છે. દિલ્હી-ઐતિહાસિક શહેર છે. મુસલમાન બાદશાહોના વખતની અને હાલની રાજધાની છે. અમૃતસર-શીખ લોકનું પવિત્ર શહેર છે. તે સાલ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. અંબાલા-મોટું લશ્કરી મથક છે. પાણીપત અને યાલ્દેશ્વર-એ ઐતિહાસિક જગાઓ છે. જુના વખતમાં ત્યાં મોટી લડાઈઓ થઈ હતી. મુલતાન-માટીનાં વાસણુ થાય છે. રાવગર્ષાડી-મોટું લશ્કરી મથક

છે. મરી-હવાખાવાનું ઠેકાણું છે. શીઆળકોટ-મોટું લશ્કરી મથક છે. અલીવાલ, ગુજરાત, દિરોજશાહ એ ઐતિહાસીક સ્થળો છે. સી-મલા-વૉયસરાયનું હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—ઝીંદ, નમા, કપુરથલા, શ્રીદકોટ, મુંદી. બે રાજ્યો મોટાં છે. એક બાવલપુરનું રાજ્ય મુસલમાની છે, તેની રાજધાની બાવલપુર છે. બીજું શીખલોકનું પંતીઆળા છે. મુખ્ય શહેર પંતીઆળા છે. આ ભાગ ક્ષણરૂપ છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ઘઉં, ચોખા, મકાઈ, ખાજરી, તેલીઆંબી અને ચા છે. સિંધવની મોટી ખાણો છે. શટકડી ને કાયલા પથ્થુ નીકળે છે. રેશમ, શાલ, ઉનનો વણાટ, સુતરાઉ કપડાં, જરીનું કામ, સોના રૂપાની કારીગરી, લોઠાપર સોના રૂપાની કારીગરી, લખોટલાં વાસણુ તથા જવાહીરનો મુખ્ય હુન્નર છે. વરસાદ ઝાઝો આવતો નથી. નહેરોને કીધે ખેતી સારી થાય છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

એમાં પાંચ જિલ્લા ને દિર, ચિત્રાળ, ખાઇખર વગેરે એજન્સીઓ છે. પર્વત-સુલેમાન છે.

ખીણ—અશ્ધાનીસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે આવળ કસ્વાને ખાઇખરઘાટનો રસ્તો મુખ્ય છે. બીજો રમખીણનો રસ્તો છે.

મુખ્ય સ્થળો—પેશાવર મુખ્ય શહેર છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. ડેરાઇસમાલખાન મોટું શહેર છે. ચિત્રાલ, કોહાટ, એડવર્ડાબાદ, એબટાબાદ એ શહેરો છે.

પેદાશ—ઘઉં, જવ વગેરે અનાજ, તેલીઆંબી, તથા રૂમી પેદાશ છે.

અજમેર ને મહેરવાડા.

એનો વડો કમીશનર છે, તે રાજપુતાના એજન્સીનો એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ મણાય છે. ખેતીનો પાક ઝાઝો નથી. મકાઈ, જવ, જુવાર અને બાજરીનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય સ્થળો—અજમેર મુખ્ય શહેર છે. અહીં રાજકુમાર કોલેજ છે; તથા ચીશતીપીરની દરગાહ છે, ત્યાં દર વર્ષે જત્રા ભરાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો ને વરાડ.

એમાં થોડો ભાગ ગૌંડ તથા રાજપુત ઠાકોરને તાબે છે. અસલ એ ભાગ ગૌંડવા નામે ઝાળખાય છે. એમાં તાપ અને વરસાદ વધુ પડે છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી, મરાઠી ને ઉર્દી છે. રાજ્યકારોપાર ચીફ કમીશનર ચલાવે છે. પર્વત—સાતપુડા ને વિંધ્યાચળ છે.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, વેનગંગા, વર્ધા, ને મહા છે.

ભાગ—નાગપુર, જખલપુર, છત્રીસગઢ, અને નર્મદાનો પશ્ચિમ ભાગ.

મુખ્ય સ્થળો—નાગપુર એમાં ઘોટીખેટા અને ભરતકામ થાય છે. કામ્પટી-લક્કરી મથક છે. હોંગલુધાટ-રતું મોટું મથક છે. વારોરામાં-કાયલાની ખાણો છે. ચાંદ-ગૌંડ રાજ્યની જુની રાજધાની છે. જખલપુર-મોટું વેપારી શહેર છે. બહાણપુર-કસબી વણાટ માટે જાણીતું છે. રાયપુર-વેપારી મથક છે. દેશીરાજ્ય-ખીસ્તર-એની રાજધાની જગદલપુર છે.

પેઠાશ અને વેપાર—૩, ચોખ્ખા, ઘઉં, જુવાર, તલ, દીવેલી તથા અરીસું છે. આ ભાગમાં કાયલા અને ભોઠાની ખાણો છે. સુતર કાંતવાનો મોટો હુન્નર છે. લાખ અને રેશમ જગલમાં થાય છે.

ખાંડ, તમાકુ, ઢોર, મીઠું, કાપડ, લોઢાનો સામાન, તથા નાળાએરની આયાત છે. ર, અનાજ, તેલ, દીવેલી, ચામડાં, ધી, તેલ, ધાતુ, લાખ, અને રંગતી મુખ્ય નિકાસ છે.

વરાડ—નદીઓ—વેનગંગા, પૂર્ણા અને વર્ધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ધલીચપુર મોટું શહેર છે. ઉમરાવતી—રના વેપારનું મથક છે. આકોલા—વેપારી શહેર છે.

પેદાશ—તેલીઆં ખી, ખાજરી અને રૂની છે.

કુર્ગ.

એમાં જંગલો ને પહાડો ઘણા છે. વસ્તી હિંદુ અને મુસલમાનોની છે. ભાષા કેનેરીઝ છે. મ્હૈસુરનો રેસિડન્ટ અહીંના કમીશનર છે.

મુખ્ય શહેર—મર્કેરા છે.

પેદાશ—એલચી, સુખડ, નાગલી તથા તુણ વૃક્ષનાં ઝાડો છે.

ખુંદ અને ડાંગેર પણ પાકે છે.

બલુચીસ્તાન.

એ પહાડી અને રણવાળો મુલક છે. શિયાળામાં ટાઢ ધણી પડે છે ને ઉનાળામાં તાપ પડે છે. બોલનઘાટનો માર્ગ છે. ત્યાં ઉનાળામાં તાપ વધારે પડે છે. એનો વડો કમીશનર છે. ખ્રિષ્ટિય બલુચીસ્તાન અને બલુચીસ્તાન એવા બે ભાગ છે. બલુચીસ્તાન ખિલાતના ખાનનો છે.

પર્વત—સુલેમાન છે. મુખ્ય સ્થળો—એલાત રાજધાની છે. કવેટા—એ ખ્રિષ્ટિય બલુચીસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે.

પેદાશ—ખેતી બહુ થોડી છે. કેરોસીન તેલ, દરેક જાતનાં ફળ થાય છે. જાનવરોમાં ઘેટાં, ઢોર, અને ઉટની પેદાશ મોટી છે.

બ્રહ્મ દેશ.

આ દેશમાં તાપ ઘણો પડે છે, તેમજ વરસાદ પણ ઘણો પડે છે, જેથી ત્યાંની હવા બેજવાળી છે.

ભુશિર—નિગ્રેસ—ધરાવતી નદીની પશ્ચિમે છે.

પર્વત—આરાકાન, યોમ, પેગુયોમા, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં મુખ્ય છે.

નદી—ધરાવદી, સીતોંગ, અને સાલવીન એ માર્ટાબાનના અખાતમાં પડે છે.

મુખ્ય સ્થળો—રંગુન-મુખ્ય શહેર અને હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર છે. માંડલે-ગુની રાજધાની હતું. અક્યાપ અને મોલમીન—સાગનાં લાકડાંનો વેપાર છે. પ્રોમ-મોટું શહેર છે. બામો-એ વેપારી મથક છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ચોખાનો પાક મોટો છે. મકાઈ, ગુવાર, કઠોળ, અને તલની પેદાશ છે. જંગલોમાં ગટાપરકા, સાગ, સીસમ અને વાંસનાં ઝાડો થાય છે. ઇમારતી લાકડાંનો વેપાર છે. ખનિજ પણ ઠીક થાય છે. માંડલે આગળનાં ડુંગરમાં માલુકની ખાણો છે. કેરોસીન તેલ, સફેદ આરસ તથા કલાઈ સારા જથામાં નીકળે છે. ત્યાંના લોકો ઘંટ બનાવવાના તથા રસવાના અને કોતર કામમાં હોંશીયાર છે. સીગારેટ બનાવવા તથા રેશમી કાપડ વણવાનો હુન્નર મુખ્ય છે. ઇમારતી લાકડાં, ગુંદર, ચાગડાં, કેરોસીન તેલ અને ૩ પરદેશ જાય છે.

આંડામાન અને નિકોબાર.

બંગાળી ઉપસાગરના પૂર્વ ભાગમાં મદ્રાસ પ્રલાકાની પૂર્વે આ અને એટ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી દેશનિકાલની સબ પામેલા કેદીઓને

આંડામાનમાં રાખવામાં આવે છે. નિકોબાર પહોલાં ડેન્માર્કના તા-
બામાં હતો; સાગ તથા નાળાએરની મુખ્ય પેદાશ છે.

મુખ્ય શહેર—પોર્ટબ્લેર—આંડામાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં
કદીઓને રાખે છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુખ્ય પ્રાંતો—વડોદરા-કડી, નવસારી તે અમરેલી છે.

મુખ્ય નદીઓ—બનાસ, સરસ્વતી, મહી, ઠાઠર, નર્મદા, તાપી.

મુખ્ય શહેર—વડોદરા એ રાજધાની છે, એ શહેર બહુ

સુંદર છે, એમાં બહુ મકાનો છે. પાદરા-શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત

છે. ડબોઇ-એ કિલ્લેબંધી શહેર છે. પેટલાદ-એમાં રંગવાની બે મીલો

છે. પાટણ-એ રજપુત રાજ્યની રાજધાની હતું. કડી-જીનું કિલ્લેબંધી

શહેર છે. વીસનગર—તાંબા પીત્તળનાં વાસણુ થાય છે. સિદ્ધપુર—

હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. દારકાં-એ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે.

અમરેલી-દેશી વણાટ સારો થાય છે. નવસારી, ગણદેવી, સોનગઢ,

બ્યારા વગેરે શહેરો છે.

પેદાશ અને હુન્નર—સવળી જાતનું અનાજ, તમાકુ, કપાસ,

તેલીઆં બી, કઠોળ વગેરે છે. કપાસ લોઢવાનાં જીનો બહુ છે.

તાંબાપીત્તળનાં વાસણુ, માટીનાં વાસણુ, ખરાદી કામ, અને તેનું

સંગાટ કામ સંખેડામાં બહુ સરસ થાય છે. ઇમારતી લાકડાંની પણ

પેદાશ છે.

હકીકત—વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય છે.

હાલના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી અનુ-

ભવ મેળવી પોતાની રૂયતના સુધારા માટે ઉપાયો યોજ્યા છે.

હૈદરાબાદનું રાજ્ય.

અહીંના રાજ્યકર્તાને તિજમ કહે છે. તે જાતે મુસલમાન છે. હિંદુસ્તાનનાં દેશીરાજ્યોમાં તે સર્વથી મોટું છે. ત્યાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે. લોકોનો ધણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંની હવા સુકી છે. ઉર્દૂ, તેલંગુ, મરાઠી, અને કેનેરીઝ ભાષાઓ બોલાય છે.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—હૈદરાબાદ રાજધાની છે. સિકંદરાબાદ લશ્કરની છાવણી છે. ગોવળકોંડા-હીરા માટે પ્રખ્યાત છે. વરંગુળ-તલગણની રાજધાની હતું. ખીદર-મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું. કલ્યાણુ-ચાલુક્યોની રાજધાની હતું. ઔરંગાબાદ-ઔરંગઝેબનું માનીતું શહેર હતું. દોલતાબાદ કિલ્લો છે. એલોરા ને એન્ડા કોતરી કાઢેલાં દેરાં માટે જાણીતાં છે.

પેદાશ—ગોદાવરીની ખીણમાં કાચલાની ને લોઢાની ખાણો છે. કૃષ્ણાનદીની ખીણમાંથી હીરા જડે છે. તેલીયાં ખી અને રૂનો પાક સારો થાય છે.

મહેસુર.

આ રાજ્ય ઉપર હિંદુ રાજાનો અમલ છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. મુખ્ય ભાષા કેનેરીઝ છે. આ ભાગમાં પહાડો ને તળાવો ધણાં છે. અહીં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે.

પર્વત—નીલગિરિ છે

નદીઓ—કાવેરી, પનાર, પક્ષર અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—મહેસુર-રાજધાનીનું શહેર છે. બેંગલોર-લશ્ક-

રી ખાવણી છે. શ્રીરંગપદ્મ-હૈદરની રાજધાની ને ઐતિહાસીક શહેર છે. કોલર-સોનાની ખાણો છે.

પેદાશ—એ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમભાગ ડુંગરાળ ને જંગલવાળો છે. રાંગી, ડાગિર, શેરડી, તમાકુ ને રૂની પેદાશ છે. ધમારતી અને સુખડનાં ઝાડો ઘણાં ધાય છે. વળી સોનાની ખાણો છે.

કાશ્મીર.

એમાં હિંદુ રાજ્ય છે, ત્યાંના રાજાને મહારાજ કહે છે. આ ભાગ દુનીઆમાં ખાસ નમુનેદાર છે. કુદરતે આ જગ્યાને ખાસ મનોહર બનાવી છે. અહીંની હવા ઠંડી, આનંદદાયક અને તંદુરસ્તી આપનારી છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મોગલ છે. તેઓ યુદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મના છે.

પર્વતો—હિમાલય અને કારાકોરમ મુખ્ય છે. માઉંટ ગુડવિન ઑસ્ટ્રીન ખીણું ઉચુ શિખર છે.

નદીઓ—સિંધુ, જલમ અને ચિનાબ છે. સરોવર-વુલર છે.

મુખ્ય સ્થળો—શ્રીનગર મુખ્ય શહેર નહેરોથી વીંટળાયલું છે, એને હિંદુ વેનીસ ગણવામાં આવે છે. જમું-મોડું મથક છે. લેહ-મોડું વેપારી સ્થળ છે.

પેદાશ—અનાજ, ધમારતી લાકડું, શાલ, કાપડ, રૂનો અને ધીની પેદાશ છે. શાલ અને ગાલીઆ વણવાનો તથા બકરાના અને ઉંટના વાળતું કાપડ બનાવવાનો હુસર છે.

આ ભાગ ૧૮ દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો છે. તેના ઉપર પોલિટીકલ એજન્ટ દેખરેખ રાખે છે તે અજમેર અને મહેરવાડાનો કમિશનર છે. તેમાં હિંદી ભાષાને લગતી કેટલીક જુદી જુદી ભાષા બોલાય છે. પૂર્વભાગમાં વધારે અને અરવલી હુસરામાં ઓછો વર-

સાદ પડે છે. વાયવ્ય તરફ ધણી ઠાઠ અને તાપ પણ ધણે પડે છે.

મુખ્ય રણ—મારવાડનું છે.

મુખ્ય નદીઓ—ચંબલ, બનાસ ને લુણી છે.

મુખ્ય પર્વત—અરવલી અને આણુ છે.

મુખ્ય સરોવર—સાંબર એનું પાણી ખાઈ છે.

જાત્રાનાં સ્થળો—આણુ તથા પુષ્કરજી (પાકેરજી) અજમેરની પાસે છે. આણુમાં જૈન લોકોનાં દેરાં છે, અને પુષ્કરજીમાં બ્રહ્માનું દેરું છે.

દેશી રાજ્યો—ઉત્તરમાં ખીકાનેર ને અલવર. પૂર્વમાં કીશ્વનગઢ, જેપુર, ભરતપુર, ઘોણપુર, કીરોલી, અને ટાંક. દક્ષિણમાં ભુંદી, કોટા, ઝાલાવાડ, પ્રતાપગઢ, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર અને પશ્ચિમમાં મારવાડ અથવા જોધપુર અને જેસલમીર.

ભરતપુર અને ઘોણપુરનાં રાજ્યો જાટ લોકનાં છે. ટાંક મુસલમાન નવાબનું છે, બાકીનાં રાજ્યો રજપુતોનાં છે.

મુખ્ય સ્થળો—ઉદેપુર ધણું સુંદર છે. ચિત્તોડમાં મજબુત કિલ્લો છે. મારવાડના બજાદ તથા જિટો સારાં છે, અહીં આરસપહાણુ જડે છે. ખીકાનેરની સાંઢણી ઝડપમાં પ્રખ્યાત છે. ચિટિશ્વ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ છે, તેનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે. જેપુરમાં સોના, રૂપાની, રત્નોની અને તાંબાની કિમતી ખાણો છે. કીરોલીમાં તરવારનાં પાનાં સરસ થાય છે.

પેદાશ—અનાજમાં ઘઉં અને મકાઈ થાય છે. સોનાની, રૂપાની, રત્નોની, તાંબાની તથા આરસની ખાણો છે; કેટલાક ભાગમાં સિંઃધવની પણ ખાણો છે. જાનવરોમાં ઉટની પેદાશ મુખ્ય છે.

મધ્ય હિંદ એજન્સી.

આ એજન્સીમાં ૧૪૮ ખંડીઆં નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તેઓ

એન્ટ ડુ ધી ગવર્નર જનરલના તાબામાં છે, આ ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે. દક્ષિણમાં હવા સાધારણ છે. પણ ઉત્તરમાં ગરમી ને ઠંડી વિશેષ છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. ડુંગરોમાં ગોંડ અને બીલ જાતના લોકો રહે છે.

મુખ્ય પર્વત—વિંધ્યાચળ ને સાતપુડા.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, સોણ અને ચંબલ છે.

મુખ્ય દેશીરાજ્યો—૧ બુદેલખંડ—એમાં મુખ્ય સંસ્થાન પત્તા ને તેહરી છે. પત્તામાં હીરાની ખાણો છે.

૨ દેવા—મુખ્ય શહેર દેવા છે. અહીં કિમતી ખાણો છે. દક્ષિણે કાયલાની ખાણો છે.

૩ ઇંદોર—આ ભાગમાં અફીચુનો પાક વધારે છે. ત્યાંનો રાજા હોલ્કર વંશનો છે, તેની રાજધાની ઇંદોર છે. મહા લશ્કરી છાવણી છે. ઇંદોરની પશ્ચિમે ધારનું નાનું રાજ્ય છે.

૪ ભોપાળ—અહીંની રાજકર્તા બેગમ છે, તે મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર ભોપાળ એતવા નદી ઉપર છે.

૫ ગ્વાલીઅર—મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં આ રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તે સિંધિઆનું છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. ઉત્તર ભાગ ગરમ, પહાડી ને જંગલ છે. દક્ષિણ ભાગ રસાળ ને ઠંડો છે. મુખ્ય શહેર ગ્વાલીઅરમાં લશ્કર રહે છે, તે રાજધાની છે. ત્યાંનો કિલ્લો જોવાલાયક છે. ઉજ્જન માળવાની રાજધાની હતું. નીમચમાં લશ્કરી છાવણી છે.

પેદાશ—ધઉં, અર્ધાણુ, રૂ, શેરડી, તથા તમાકુ મુખ્ય છે. હીરા અને રત્નની ખાણો પણ છે.

નેપાળ.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આ સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્ય છે. ત્યાંના લોકો

ગુરખા જ તના છે, તેઓ ધણું જ ચેપળ અને ચાલાક છે. અહીં જંગલો ઘણાં ને હવા સારી છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. અહીં રેસિટ્ટ રહે છે.

એવં પર્વત—હિમાલય છે. તેનાં મોટાં શિખરો ધવલગિરિ અને રેસ્ટ એ નેપાળમાં છે.

નદીઓ—ગોઆ, મંડકી, અને કુશી.

મુખ્ય સ્થળો—ખટમંડુ એ રાજધાની છે, ને તે ઉંચી જગ્યામાં આવેલું શહેર છે.

પેદાશ—ખીણોમાં પાક સારો થાય છે. ચોખા, ડાંગેર, તમાકુ અને તેલીયાં બીજાંની પેદાશ મોટી છે. સાગ અને સીસમનાં ઝાડો પણ ઘણાં થાય છે.

ભુતાન.

એ સિકિમની પૂર્વે સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. તે પહાડી છે. લોકો મજબૂત બાંધાના અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

વેપાર—ઉન, મીણ, તથા કસ્તૂરીની મુખ્ય નિકાસ છે. મુખ્ય આયાત સુતરાઉ કાપડ, સોપારી, તમાકુ અને રેશમની છે. આ દેશનાં ટુંડુઓ ઘણાં સરસ થાય છે ને તે પરદેશ જાય છે.

મુખ્ય શહેર—પુનાખા એ રાજધાનીનું મથક છે.

પરદેશી સંસ્થાનો.

ફ્રેંચ સંસ્થાનો—પોંડીચરી, કારીકલ, માહી અને યાનાન એ મદ્રાસ પ્રલાકમાં છે. ચંદ્રનગર એ બંગાળમાં છે. પોંડીચરીમાં આ સંસ્થાનોનો એક ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે.

પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો—ગોવા અને દમણ મુખ્યાઇની દક્ષિણ હિતર આવેલાં છે, ને દીવ કાઠીઆવાડમાં છે. ગોવામાં પોર્ટુગીઝ ગવર્નર રહે છે.

સીલોન (લંકા)

આ મોટા બેટ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. એમાં તામીલ, સોંગાલીઝ અને મુર ભતના લોકો છે. તેમાં બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મો મુખ્ય છે. તે અંગ્રેજને તાબે છે. અંગ્રેજ તરફથી ત્યાં ગવર્નર રહે છે, તેની નીમણુંક ઇંગ્લાંડની સરકાર કરે છે. માલ દ્વીપ એ સીલોનના ગવર્નરની દેખરેખમાં છે.

પર્વત—એડમ મોટા પર્વત છે. તેનું શિખર પેદ્રાતાલાગા છે.
નદી—મહાવીલી ગંગા

મુખ્ય સ્થળો—કાલંબો મુખ્ય શહેર છે. અહીં ખુંદ, કાપરેલ અને તજનો મોટો વેપાર છે. કાંડી, લંકાની જ્યુની રાજધાની છે. પોઈટીગાલી ખંદર છે. ત્રીકોમાલી દરિયાક લશ્કરનું મથક છે.

પેદાશ—ચા, નાળિયેર, કાશી, પાન, તજ અને સીન્કોના મુખ્ય થાય છે. જનવરોમાં હાથી, ચિત્તા, તથા રોંછ જંગલમાં બધાં છે. હીરા અને પ્લંબેજોની કિમતી ખાણો છે. કિનારા પર મીઠું બહુ થાય છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે.

નદીપરનાં મોટાં શહેરો.

સિંધુ—ઉપર—પેચાવર, અટક, હૈદ્રાબાદ, ઠક્કા અને કરાંચી.

જેલમ „ કાશ્મીર.

ખીઆ „ જલંદર.

ચીનાબ „ મુલતાન.

રાવી ઉપર લાહોર.

સતલજ „ લુધીઆણા.

અક્ષયુત્રા „ જમાલપુર ને વિશ્વનાથ

ગંગા „ હરદ્વાર, કાનપુર, અલ્હાબાદ, કાશ્મી તથા કલકત્તા.

જમનાં	ઉપર	દીલ્હી, આગ્રા ને મથુરાં
ગોઆ	,,	અયોધ્યા.
ગોમતી	,,	લખનૌ
મહા	,,	કટક.
ગોદાવરી	,,	નાયક, ઐરંગાબાદ.
કૃષ્ણા	,,	મચ્છલીપટ્ટણ.
કાવેરી	,,	શ્રીરંગપટ્ટણ ને ત્રીચીનાપટ્ટણી.
નર્મદા	,,	જબલપુર ને ભરૂચ.
તાપી	,,	સુરત ને બહાનપુર.
સાબરમતી	,,	અમદાવાદ.
મહી	,,	ખંબાત.

લેખાં.

કળશીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

કળશીના ૧૬ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું ૧ મણુ આવે. તેથી,

૧. જેટલે રૂપીએ કળશી તેટલે આને મણુ, ને તેટલા પૈસાનું ૧૦ શેર.

કળશીના શેર ૬૪૦, અને રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ભાગતાં ૧ શેરની ૨૧૧ બદામ આવે છે માટે.

૨. જેટલે રૂપીએ કળશી તેથી ૨૧૧ ગણી બદામે શેર.

કળશીના રૂપીઆબાર ૧૬ X ૪૦ X ૪૦ = ૨૫૬૦૦ ને રૂપીઆની વીસવાસી ૧૬૦૦ બદામ X ૧૬ = ૨૫૬૦૦ વિસવાસીએ ભાગતાં એક રૂપીઆબારની એક વિસવાસી આવે છે માટે,

૩. જોટલે રૂપીએ કળશી તેટલી પિસવાસીએ રૂપીઆભાર.

એક આનાના ઉપઆના ૧૬, અને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં એક મણુનો એક ઉપઆનો આવે છે. અથવા એક આનાની પાછ ૧૨ ને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં મણુની ૦૧૧ આવે છે માટે.

૪. જોટલે આને કળશી તેટલા ઉપઆનાનું મણુ અથવા તેટલી પોણીપાછએ મણુ.

એક આને શેર હોય તો કળશીના શેર ૬૪૦ ના ૬૪૦ આના એટલે એક કળશીના ૪૦ રૂપીઆ આવે માટે,

૫. જોટલે આને શેર તેથી ૪૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

૬. જોટલે પૈસે શેર તેથી ૧૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

ઉદા૦ ૧ ૧૭૧૧૩. કળશી બાજરી તો મણુ ૨૧ શેર ૬ તું શું ?
જ. ૩ ૨૧૧ દોકડા ૧૬૧.

ઉદા૦ ૨ ૩. ૪૨૧૧ એ કળશી તલ હોય તો ૩. ૧) ના કેટલા ?
જ. ૦૧ મણુ ૫ શેર ૨૧૩. ભાર.

ઉદા૦ ૩ ૩. ૨૪૧૧૧ કળશી આવટો તો મણુ ૨૧૧ શેર ૬ તું શું ?
જ. ૩. ૪) ના બ. ૦૧૧ વી. ૨

ઉદા૦ ૪. ૩ ૦૧૧૧૧૧ કળશી તો ૬૧૧ મણુનું શું ?
જ. ૩. ૦૧૧૧૧ ના આની.

ઉદા૦ ૫. ૩. ૦) નું ૧૧ શેર દુધ તો કળશીનો શો ભાવ ? જ. ૩. ૩૨)

ઉદા૦ ૬. ૩. ૦) ના નું શેર સુરણુ તો કળશીનો શો ભાવ ?
જ. ૩. ૫૦).

ખાંડીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

ખાંડીના ૨૦ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં ૧ આનાનું ૧૧ મણુ આવે માટે.

(૧) જોટલે રૂપીએ ખાંડી તેટલા આનાનું સવા મણુ, ને તેટલા પૈસાનું ૧૨૧૧ શેર.

એક રૂપીઆના સો દોકડાને ખાંડીના ૨૦ મણુ ભાગતાં એક મણુના પાંચ દોકડા આવે છે. ને મણુના ૪૦ શેરને ૫ એ ભાગતાં એક દોકડાનું ૮ શેર આવે છે, માટે

(૨) જોટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી ૫ મણુ દોકડે મણુ, અને તેટલા દોકડાનું ૮ શેર.

રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરને માથે એ બદામ આવે છે.

(૩) જોટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી બમણી બદામે શેર, ને તેટલી બદામનું ૦૧૧ શેર.

આનાની બદામ ૧૦૦ ને ખાંડીના ૨૦ મણુ ભાગતાં ૧ મણુની ૫ બદામ આવે. માટે

(૪) જોટલે આને ખાંડી તેથી પાંચ મણુ બદામે મણુ.

એક આનાની વીસવાસી ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરની એ વીસવાસી આવે છે. માટે,

(૫) જોટલે આને ખાંડી તેથી બમણી વીસવાસીએ શેર.

એક આને શેર હોય તો ખાંડીના ૮૦૦ શેરના ૮૦૦ આના એટલે ૫૦ રૂપીઆ આવે માટે,

૬. જોટલે આને શેર તેથી ૫૦ મણુ રૂપીએ ખાંડી.

૭. જોટલે પૈસે શેર તેથી ૧૨૧૧ મણુ રૂપીએ ખાંડી.

ઉદાહરણ ૧. ૩. ૩૫૧ એ ખાંડી દાળ મળે તો મણુ જા નું શું ?

જ. ૩. ૩૫૧ દોકડા ૨૩૧૧.

ઉદાહરણ ૨. ૩. ૧૭૧ એ ખાંડી મગ હોય તો મણુ ૪)શેર ૮ નું શું

જાં ૩ આ દો ૧૨૧.

ઉદા ૩ ૩. ડાનાં ખાંડી કમોદ હોય તો મં ડા શેર ૮ તું થું ?

જાં ૩. જા દો ૧૮ જાં ૧૧૧.

ઉદા ૪ ૩. ડાનાં ખાંડી તો ડા મણું થું ?

જાં ૦) ડા દો ૧ જાં ૦.

ઉદા ૫ ૩. ડા ડા ખાંડી તો ડા શેરું થું ?

જાં જામ પા વીં ડા.

ઉદા ૬ ૩. ૦) ડા શેર તો ખાંડીનો ભાવ શો ? જાં ૩. ૧૧૨૧.

ઉદા ૭ મોટ પૈસે શેર તો ખાંડીનો ભાવ શો ? જાં ૩. ૧૮૧૧.

૬ તોલાનાં લેખાંની કુંચીઓ.

એક રૂપીઆને તોલાનાં બે મદીઆણાંએ ભાગતાં મદીઆણાંને
આવે છે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી અરધે રૂપીએ મદીઆણાં.

રૂપીઆના ૧૬ આનાને તોલાનાં ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલનો
સરસો આનો આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી અરધે આને વાલ.

૩ રૂપીઆની ૧૯૨ પાછને તોલાની ૯૬ રતીએ ભાગતાં રતીની બે
આવે માટે.

૩ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી બમણી પાછએ રતી.

એક રૂપીઆની ૧૯૨ પાછને તોલાના ૧૨ માણાંએ ભાગતાં
માસની ૧૬ પાછ આવે. માટે

૪ જેટલે રૂપીએ તોલો તેથી ૧૬ મણી પાછએ માસો.

એક આનાના બે અરધા આનાને તોલાના બે મદીઆણાંએ
બાગતાં મદીઆણાંને અરધા આનો આવે છે. માટે

૫ જેટલે આને તોલો તેથી અરધે આને ગદીઆણો.

આનાની ૧૨ પાઇને તોલવાના ૧૨ માસાએ ભાગતાં માસાની

૧ પાઇ આવે છે. માટે

૬ જેટલે આને તોલો તેટલી પાઇએ માસો.

એક આનાની ૧૨ પાઇને તેની ૧૬ પોણી પાઇને તોલવાના ૩૨

વાલે ભાગતાં એક પોણી પાઇના એ વાલ આવે. અથવા એક આનાના

સોળ ઉપઆનાને તોલવાના ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલને માથે અર્ધો

ઉપઆનો આવે છે. માટે

૭ જેટલે આને તોલો તેટલે ઉપઆને અથવા ૧૧૧ પાઇએ ૨

વાલ, ને તેથી અર્ધે ઉપઆને વાલ.

તોલવાના ૩૨ વાલ, માટે એક આને વાલ હોય તો તોલવાના ૨

રૂપીઆ આવે. માટે,

૮. જેટલે આને વાલ તેથી અમણે રૂપીએ તોલો.

ઉદા૦ ૧. સોનાનો ભાવ રૂ. ૨૨૧૧ તોલવાના હોય તો ૨૧૧ ગદીઆ-

ણાનું શું? જ. રૂ. ૨૮) =

ઉદા૦ ૨. રૂ. ૨૧૧૧ એ તોલો શોનું હોય તો ૪૧૧ વાલનું શું?

જ. રૂ. ૩)૦૧ =

ઉદા૦ ૩. રૂ. ૨૦૧૧ એ તોલો સોનું તો વાલ ૩ ને ૨૧૧૧ સ્તીનું શું?

જ. રૂ. ૨૧૧૧ ૦૧ પાઇ.

ઉદા૦ ૪. રૂ. ૨૧૧૧ એ તોલો સોનું તો ૨૧૧ માસાનું શું?

જ. રૂ. ૪૧૧૧ ૨ પાઇ.

ઉદા૦ ૫. રૂ. ૧૬૧૧ તોલો તો રૂ. ૬૬૧૧ નાનું કેટલું? જ. તોલો ૪૧.

ઉદા૦ ૬. રૂ. ૦૧૧૧ તોલો ચાંદી હોય તો ૬૧૧ ગદીઆણાનું શું?

રૂ. ૨) = ૭૦ આ૦

उद्दा० ७ ३. नाना तोखो तो राा भासनुं ७०-३०) नाना वाा पाध.

उद्दा० ८ तोखानो बाव ३. १) ११ दोकडो होय तो ३. पना-
नी यांही केटवी ? ७. ५० तोखा.

उद्दा० ९ ३. नाना अे वाख तो ६॥ तोखानुं ? ७० ३. १२३॥

गदीआणुना लेपांनी कुंथीओ.

इपीआना १६ आनाने गदीआणुना १६ वाखे भागतां वा-
लनो अेक आनो आवे. भाटे,

१ जेटखे इपीअे गदीआणो तेटखे आने वाख.

इपीआनी १६२ पाधने गदीआणुनी ४८ रतीअे भागतां
रतीनी ४ पाध आवे. भाटे,

२ जेटखे इपीअे गदीआणो तेथी ४ गखी पाधअे रती.

इपीआनी १६२ पाधने गदीआणुना ६ भासाअे भागतां भा-
सानी ३२ पाध आवे. भाटे,

३ जेटखे इपीअे गदीआणो तेथी ३२ गखी पाधअे भासो.

अेक आनानी १२ पाधने गदीआणुना ६ भासाअे भागतां
भासानी जे पाध आवे भाटे.

४ जेटखे आने गदीआणो तेथी ७गखी पाधअे भासो.

आनानी १२ पाधने गदीआणुना १६ वाखे भागतां वालनी
०॥ पाध आवे. भाटे,

५ जेटखे आने गदीआणो तेथी ०॥ पाधअे वाख.

आनानी १२ पाधने गदीआणुनी ४८ रतीअे भागतां २
रतीनी ०॥ पाध आवे. भाटे,

जेटखे आने गदीआणो तेथी ०॥ पाधअे रती.

अेक आने वाख होय तो गदीआणुना १६ वालनो अेक
इपीअे आवे. भाटे,

૭ જોટલે આને વાઝ તેટલે રૂપીએ ગદીઆણો.

ઉદાહરણ ૧ રૂ. ૭૦૦ ગદીઆણો તો ૨૦૦ વાલનું શું ?

જાવડું રૂ. ૧)૦૦ ૧૦૦ પાછ.

ઉદાહરણ ૨ રૂ. ૮૦૦ ગદીઆણો તો ૩ વાલ રતીનું ? જાવડું રૂ. ૧૦૦૦.

ઉદાહરણ ૩ રૂ. ૯૦૦ ગદીઆણો તો ૧૦૦ માસનું શું ? જાવડું રૂ. ૨)૦૦.

ઉદાહરણ ૪ રૂ. ૯૦૦ ગદીઆણો તો ૧૦૦ માસો ૧૦૦ વાલ ૧૦૦ રતીનું શું ? જાવડું રૂ. ૨)૦૦.

ઉદાહરણ ૫ ગદીઆણો કેસરના રૂ. ૧૦૦ એસે તો પાશરનું શું ?

જાવડું રૂ. ૬૦

ઉદાહરણ ૬ રૂ. ૭૦૦ ગદીઆણો તો રૂ. ૪૦૦૦ નું કેટલું ?

જાવડું ૬, ૧૦૦ ૨ વાલ,

ઉદાહરણ ૭ રૂ. ૧)૦૦૦ વાલ તો ૧૦૦ ગદીઆણાનું શું ? જાવડું રૂ. ૪)૦૦

લુગડાં માપવાનાં લેખાં.

ગજનાં લેખાંની કુચીઓ.

રૂપીઆની ૧૯૨ પાછ ને ગજના ૨૪ તસુએ ભાગતાં તસુની

૮ પાછ આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ ગજ તેથી આઠ ગણી પાછએ તસુ.

રૂપીએ ગજ હોય તો ગજના તસુ ૨૪ એ ૩ હાથના ૬૦

તસુને ભાગતાં ૩ હાથના રૂ. ૨૦૦ આવે છે. માટે,

૨ જોટલે રૂપીએ ગજ તેથી ૨૦૦ ગણે રૂપીએ ૩ હાથ.

રૂપીએ ગજ હોય તો વારના ૧૦૦ ગજ માટે વારનો દોઢ

રૂપીઓ આવે. માટે,

૩ જોટલે રૂપીએ ગજ તેથી ૧૦૦ ગણે રૂપીએ વાર. (યાર્ડ)

४ इपीआनुं जेटला गज तेडला तसुनी ८ पाध.

अेक आनाती १२ पाधने गजना २४ तसुजे भागतां तसुनी
०॥ पाध आवे भाटे,

५ जेटले आने गज तेथी अरधी पाधजे तसु.

अेक तसुनी अरधी पाधने हाथना २० तसुजे गुणुतां १०
पाध आवे. भाटे,

६ जेटले आने गज तेथी १० गणुी पाधजे हाथ.

गजनेो अेक आनेो हाथ तो वारनेो १॥ गज भाटे वारनेो
१॥ आनेो आवे. भाटे,

७ जेटले आने गज तेथी १॥ गणुे आने वार.

उदा० १. इ. १पा॥ गज कितभाय मजे तो ४ तसुनुं थुं ?

ज० इ. २॥-१ पाध.

उदा० २. इ. १॥ गज गणुआणुी मजे तो २ हाथनुं थुं ?

ज० इ. २॥.

उदा० ३. इ. १पा॥ गज अनात मजे तो ५॥ वारनुं थुं ?

ज० इ. १२८॥-१.

उदा० ४. इ. १२॥ तो ४० गजनेो छोटनेो ताडे आवे तो २०

वारनुं थुं अेसे ? ज० इ. ६॥.

उदा० ५. इ. १) नी ६ गज छोट मजे तो १॥ गजनुं थुं ?

ज० इ. ०)॥-१ पाध.

उदा० ६. इ. १) नी ८ गज छोट तो १२ हाथनुं थुं ? ज० इ. १॥

उदा० ७. इ. ०॥॥-१ गज डार आवे तो इ. ५४॥॥-१ नी डेटली ?

ज० गज ६५.

સેંકડાનાં લેખાંની કુચીઓ.

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગતાં એક નંગનો એક દોકડો આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ સેંકડો તેટલે દોકડે નંગ

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદા-

મનું ૧ નંગ આવે છે. માટે,

૨ જોટલે આને સેંકડો તેટલી બદામે નંગ.

દાખલા.

૧ રૂ. ૧૭૧૧૧ સેંકડો તો ૧૨ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૨) ૧૩ દો.

૨ રૂ. ૪૧૧ સેંકડો તો રૂ. ૫૧૧ નાં કેટલાં ? જ૦ રૂ. ૧૨૫

૩ રૂ. ૩૧૧૧ સેંકડો તો ૪૮૫ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૧૮

૪ રૂ. ૧૬૧૧૧ સેંકડો તો ૩૬ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧૧૧૧ દો.

૫ રૂ. ૨૬૧૧૧ સેંકડો તો કાઠી (૨૦ નંગ)નું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧૧૧૧ દો.

૬ એક કેળાનો મોટો પૈસો આપ્યો ત્યારે સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જ૦ રૂ. ૨૧૧૧

૭ સવા રૂપીઆના ૧૬ પૂળા આપ્યા તો સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જ૦ રૂ. ૭૧૧૧

હજારનાં લેખાંની કુચીઓ.

હજારને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગીએ તો એક દોકડાનાં

૧૦ નંગ આવે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ હજાર તેટલે દોકડે ૧૦ નંગ, અને તેથી ૧૦

ગણે દોકડે ૧૦૦ નંગ. પૈસાની એક પૂળા હોય તો હજારના રૂ.

૧૫૧૧૧ આવે, માટે એક પૈસાની જોટલી પૂળા કહી હોય તેટલાએ

૧૫૧૧૧ ને ભાગીએ તો હજારની કિંમત આવે. માટે,

૨ પૈસાનાં જોટલાં નંબ તેટલાએ ૩. ૧માન્ને ભાગતાં જે આવે તેટલે રૂપીએ હજાર. હજારને આનાની સો બદામે ભાગીએ તો ૧ બદામનાં ૧૦ નંબ આવે, ને તેથી ૧૦ બદામનાં ૧૦૦ નંબ આવે. માટે,

૩ જોટલે આને હજાર તેટલા બદામે ૧૦ નંબ, અને તેથી ૧૦ ગણી બદામે ૧૦૦ નંબ.

દાખલા.

૧ રૂ. ૩૦૦૦ હજાર પૂજી તો ૬૫ નંબનું થું ? જ૦ ૨૪૧ દો ૦ ૨ ૫૦

૨ રૂ. ૭૦૦૦ હજાર ઇંટો હોય તો ૧૫૫૦ નું થું ? જ૦ રૂ. ૧૨૦) =

૩ રૂ. ૪૦૦૦ હજાર નળીઆં હોય તો ૨૦૦ નંબનું થું ?

જ૦ રૂ. ૦૧૧ ૨૦ દો ૦

૪ એક પૈસાની ૫ પૂજી તો હજાર પૂજીનો શો ભાવ ? જ૦ રૂ. ૩) =

૫ રૂ. ૨૦૦૦ હજાર પૂજી તો રૂ. ૦૧ ની કેટલી ? જ૦ ૨૦૦

૬ રૂ. ૨૦૦૦ હજાર નળીઆં તો ૩૦ નું થું ? જ૦ ૭૦૦ દો ૦ ૨ ૫૦

મણુના હારાનાં લેખાની કુંચીઓ.

હારાના શેર ૨૮૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં એક આનાનું ૧૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ હારો તેટલા આનાનું ૧૭૫ શેર; ને તેટલા પૈસાનું શેર ૪૮ ને તેથી ૧૧ ગણે દોઢે ૩૧ શેર, ને તેટલી બદામનું ૭ રૂપીઆહાર.

હારાના ૨૮૦ શેરને એક આનાના ૧૬ ઉપઆનાએ અથવા ૧૬ પોણીપાઇએ ભાગતાં એક પોણી પાઇ અથવા એક ઉપઆનાનું ૨૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૨ જોટલે અને હારો તેટલા ઉપઆના અથવા પોણી પાઇનું

૧૭૧ શેર, અને તેથી ૧૧ ગણી બદામે ૩૧ શેર, અને તેટલી વાસ-
વાસીએ ૧૦ રૂપીઆબાર.

૧ રૂ. ૭૧૧ હારો તો મં ૧૧ રા શેરનું શું? જ૦ ૩. ૧૧૧

૨ રૂ. ૬૧૧) હારો તો શેર ૧૩) નું શું આપવું? જ૦ ૩. ૦૧ ૧૦૧૧ પાછ.

૩ રૂ. ૫૧૧ હારો તો રૂ. ૧૧ નું કેટલું? જ૦ ૩. મં ૧૧૧ ૩૧ શેર ૫૧૧

૩૦ બાર.

૪ રૂ. ૧૩૧૧ હારો તો શેરે ૦૧૧૧ નું શું મેસે? જ૦ ૩. ૦૧ ૧૦ ૨ ૧૦

ભારનાં લેખાંની કુંચીઓ.

ભારના ૨૪ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું
૧૧૧ મણુ આવે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ બાર તેટલા આનાનું ૧૧૧ મણુ તે તેટલા
પૈસાનું ૧૫ શેર.

ભારના શેર ૯૬૦ ને રૂપીઆના સવા દોકડા ૮૦ એ ભાગતાં
એક સવા દોકડાનું ૧૨ શેર આવે. ને રૂપીઆની ૧૯૨ પાછએ ભા-
ગતાં ૧ પાછનું ૫ શેર આવે. માટે,

૨ જોટલે રૂપીએ બાર તેથી ૧૧ ગણે દોકડે ૧૨ શેર ને તેટલી
પાછનું ૫ શેર.

ભારના મણુ ૨૪ ને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગતાં પૈસાનું ૬
મણુ આવે, ને આનાની ૧૨ પાછને ભારના ૨૪ મણુ ભાગતાં મ-
ણુની ૦૧૧ પાછ આવે. માટે

૩ જોટલે આને બાર તેટલા પૈસાનું ૬ મણુ, તે તેથી ૦૧૧
પાછનું મણુ.

ભારના શેર ૯૬૦ ને એક આનાની સવા બદામ ૮૦ એ ભા-
ગતાં સવા બદામનું ૧૨ શેર આવે છે, ને ભારના પોણે શેર ૧૨૮૦

ને આનાની સવા વસવાસી ૧૨૮૦ એ ભાગતાં સવા વસવાસીનું પોણા શેર આવે છે. માટે,

૪ જેટલે આને બાર તેથી ૧૧ ગણી બદલે ૧૨ શેર, ને સવાગણી વસવાસીએ ૦૧૧૧ શેર.

દાખલા.

૧ રૂ. ૫૧૧૧ બાર તો મ. ૨૧૧ શે ૫ નું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧=૧૧૧૧ પાછ.

૨ રૂ. ૫૬૧૧ બાર તો રૂ. ૫૧૧૧-૦૧૧૧ પાછનાં કેટલાં ? જ૦ મં ૨૧ ૫ શેર.

૩ રૂ. ૩૬૧૧૧૧ બાર તો ૪૧૧ મળુનું શું ? જ૦ રૂ. ૬૧૧૧૧૧ ૧૧૧ પાછ.

૪ રૂ. ૭૬૧૧ ૧૧૧ બાર તો કળશીનો શો ભાવ ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧

ગાલ્લીનાં લેખાંની કુચીઓ.

ગાલ્લીના શેર ૧૨૦૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું ૭૫ શેર આવે માટે.

૧ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા આનાનું ૭૫ શેર.

૭૫ શેરને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગ્યા તો પૈસાનું ૧૮૧૧૧ શેર ને પાછનું ૬૧ શેર આવે.

૨ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા પૈસાનું ૧૮૧૧૧ શેર, ને તેટલી પાછનું ૬૧ શેર.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગતાં દોકડાનું ૧૨ શેર, અને ૧૨ શેરને દોકડાની ૧૬ બદલે ભાગતાં ૧ બદલમનું પોણા શેર આવે માટે.

૩ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલી દોકડાનું ૧૨ શેર, ને તેટલી બદલમનું ૦૧૧૧ શેર.

ગાલ્લીના ૩૦ મળુને આનાની ૧૨ પાછાએ ભાગતાં ૧ પાછનું ૨૧૧ મળુ આવે માટે,

૪ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી પાછનું ૨૧૧ મણુ.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદામનું ૧૨ શેર આવે માટે.

૫ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી બદામનું ૧૨ શેર ને તેટલી વીસવાસીનું ૦૧૧૧ શેર.

દા૦ ૩. ૩૮૧ = ગાલ્લી તો ૩૧૧ મણુનું શું ? જ૦ ૩. ૪૧૧ ૦૧૧ આને.

૨ ૩. ૨૮૧ = ગાલ્લી તો મણુ ૦૧૧ ૫ શેરનું શું ? જ૦ ૩. ૦૧૧ ૦૧૧ ૫૧૧.

૩ ૩. ૪૫૧ = ગાલ્લી તો ખાંડીનો શો ભાવ ? જ૦ ૩. ૩૦૧ =

૪ ૩. ૬૬૧ = ગાલ્લી તો ૩. ૭૧૧ ૦૧ ના કેટલા ? જ૦ મણુ ૩૧૧

૫ ૩. ૩૮૧ = ગાલ્લી તો મણુ ૫૧૨ શેરનું શું ? જ૦ ૩. ૬૧૧

દ૦ ૨૦૧ ૫૦ ૨

ઈન્ધારત.

ચિઠીઓ અને કાગળો વિષે.

જુદે જુદે સ્થળે રહેનારાં, અથવા ગામ ગયેલાં માણસો પોતાના વિચાર અથવા કામકાજ એક ખીખરને લખીને જણાવી શકે છે એવા લખાણને કાગળ કહે છે.

કાગળ લખવાનું ઢુંકું ૩૫ તે ચિઠી છે. ગામમાં ને ગામમાં જ કાગળને લખવું હોય ત્યારે ચિઠી લખે છે.

કાગળ કે ચિઠી લખતાં જેમને તે લખવાનાં હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉ કેટલાંક વિશેષણો જોડવામાં

आवे छे, तेमज लखनारे पोताना नाता प्रमाणे पोताना नामने धटित विशेषणे लगाडवां पडे छे; तथा पोताना नामनी पाछण नभस्कार के जेओपाण वगेरे लखवुं पडे छे, माटे ते विशेषणे नीचे आधां छे.

अगण के बिठी लखवामां जेमने अगण लखवाने,
तेमना नाम पहेलां वपरातां विशेषणे.

पिताछ के गुइने—शिरछत्र तीयउप; शिरोमणी.

पडील के उपरीने—भडेरमान, मुरझी, शेडछ, मानवता साडेप, सहगुण निधान, अतुरसुमण, विवेक सागर, सकलगुण संपन्न विगेरे.

जरोजरीआने—राज्यमान राजेश्री.

भित्रने—रनेहसागर, प्रिय, सदा हेटस्वी, परम प्रिय रनेडी भाध विगेरे.

सुभीने—अभंड सौभाग्यवती, प्राणुप्रिय, सभा, मायाणु जेन.

पुत्रने—जिरछवी, भारकडेय आयुष्य, नेत्रमणी छत्मादि.

पुत्रीने—अभंड सौभाग्यवत जि० जेन.

भातुभीने—सिधवा होय तो अभंड सौभाग्यवतां, भातुश्री, भाछ, अंगारप भातुश्री. विधवा होय तो अभंड सौभाग्यवतां न लखाय.

झीने—सौभाग्यवती, प्रिया, प्राणुप्रिया.

पतिने—मुगटमणु, शिरछत्र, सौभाग्यरक्षक, स्वामीनाथ, प्रियतम, प्रिय प्राणु.

साधारणु ओण.

आताने—

} राज्यमान राजेश्री, राजेश्री; शक्त ते-
मनी ओकडी अटक; जेभके—साड, परीअ,
गांधी, पटेल, छकर वगेरे.

વેપારી—શેઠ, શેઠ સાહેબ, અથવા જે જાતનો ધંધો કરતા હોય તે અટક વાપરવી.

ગુમાસ્તા, નોકર } રાજેશ્રી ભાષ.
કે ઉતરતાને—

ટીપ—મોટાભાઈ, કાકા, મામા, વગેરે મોટા સગાઓને વડીલ કે મુરખીમાં સમાસ થાય છે. મોટાં બેન, કાકી, મામી, માસી, અને મોટાં બાબી વગેરેને માતૃશ્રી પ્રમાણે કે વડીલ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે લખાય છે. કાગળ કે ચિઠી લખનારના નામની પહેલાં વપરાતાં

વિશેષણો.

વડીલ, મુરખી કે પોતાનાથી } સેવક, આશ્રીત સેવ-
મોટા હોય તેમને નાના માણસા } ક, દાસ, દાસાનુદાસ,
કાગળ લખે તો— } વગેરે.

પુત્ર, પુત્રી વગેરે નાનાં હોય તેમને } શુભેચ્છક, બહું
તેમનાં વડીલ કાગળ લખે તો— } ઇચ્છનાર, હિતેચ્છુ.

મિત્રને કાગળ લખે તો—દય નાતુર, દર્શનામિલાપી.

વિશેષણોમાં વપરાતા શબ્દોના અર્થ.

શિરછત્ર=માથાનું ઢાંકણ,

શુભેચ્છક=બહું ઇચ્છનાર.

શેઠ=શેઠ.

શિરોમણી=માથાના મુગટ.

સદ્ગુણનિધાન=સારા ગુણોથી

બરપુર

વિવેકસાગર=વધુ વિવેકી

સ્નેહી=મિત્ર.

પ્રાણપ્રિય=પ્રાણ સમાન વહાલાં.

માયાળુ=માયાવાળાં, પ્રીતિ કરનારાં

મારકડે આયુષ્ય=મારકડે ઋષિ-

ના જેટલા આયુષ્યવાળા એ-

ટલે લાંબા આયુષ્યવાળા.

પ્રિયા=સ્ત્રી, વહાલી સ્ત્રી.

રાજ્યમાન=રાજ્યનું માન પામેલા
સ્નેહસાગર=ધણા સ્નેહવાળા, હેત-
સ્વી, હેતવાળા, બહુ ધન્ય
નારા.

માનવંતા=માન પામેલા.

ચતુરમુગ્ધ=ચતુર અને જ્ઞાની.

ગુણસંપન્ન=ગુણવાળા.

રાજેશ્રી=રાજને આશ્રયે રહેલા,
પરાક્રમી.

પ્રિય=વહાલા.

પરમપ્રિય=બહુ વહાલા

અખંડ=નિરંતર.

સખી=બહેનપણી

ચિરંજીવી=ધણું જીવનારો

નેત્રમણિ=નેત્રના મણિરૂપ

માતૃશ્રી=માજી, જનેતા.

મુગ્ધમણિ=શિરછત્ર, ઢાંકણ.

તીર્થરૂપ=પવિત્ર, તીર્થ જેવા

પિતાજી=આપ.

મહેરયાન=વડીલ, મોટા.

મંગ્લારૂપ=મંગ્લાજી જેવાં પવિત્ર

સૌભાગ્યવંતી=સધવા સ્ત્રી

પ્રાણપ્રિયા=પ્રાણસમાન વહાલા સ્ત્રી

પ્રિયતમ=સૌથી પ્યારા (સ્વામી)

દર્શનાતુર=દર્શનને માટે ટાંપી રહેલા

દર્શનાભિલાષી=દર્શનની ઇચ્છાવાળો

સૌભાગ્ય રક્ષક=સૌભાગ્યને સાચું

વનાર, રક્ષણકર્તા

પ્રિય પ્રાણુ=વહાલા પતિ

આશાંકિત=આશા પાળનાર

હિતેચ્છુ=મહુ ચહાનાર

કાગળ કે ચિઠ્ઠીમાં લખનારે નમસ્કારમાં શું શું લખવું તેની સમજ.

સાધારણ માણસને, પરોપરીઆને, ઓ- જખીતાને કે વેપારીને	}	જાત પ્રમાણે નમસ્કાર લખાય છે. જેમકે- ૧ આજીણુ આજીણુને—નમસ્કાર. ૨ વાણીઆ—ધર્મ પ્રમાણે—જે જોપાળ, જે શ્રીકૃષ્ણ, જેવસીતારામ, જે નારાયણ
--	---	--

૩ અવક હોય તો—જુહાર.

૪ પાટીદાર, કોળી વગેરે બીજી નાતોમાં—રામ રામ.

૫ સુસલમાન, પારસી અને અંગ્રેજ એક ખીજને કે ખીજ
જાતને તેમજ ખીજ જાત તેમને લખે તો સલામ લખે છે.
ગુરજી, પિતાજી કે વડીલને—સેવામાં, પવિત્ર સેવામાં, દંડવત
પ્રણામ, કે પાયેલાગણું.

નાનાને—આશીષ કે આશીર્વાદ.

બરોબરીઆને કે મિત્રને—યથાયોગ્ય, ધટારત.

બ્રાહ્મણ અને ખીજ જાતોને—પ્રણામ, પાયેલાગણું.

બ્રાહ્મણ તરફથી સર્વ જાતોને—આશીર્વાદ, કલ્યાણ, ધર્મલાભ.

કાગળ કે ચિઠ્ઠીમાં લખાતી નીશાનીઓ.

શ્રી અથવા શ્રી ા. હરકોઈ લખાણના આરંભે શ્રી લખાય છે.
તે એક શક્તિ છે. તેના સ્મરણથી વિધનનો નાશ થાય છે. શ્રી ા=
શક્તિની કૃપા સવાઈ હોજી. શ્રી=વક્ત્રી સવાઈ હોજી. શ્રી=શ્રેય અથવા
કલ્યાણ લવાગણું હોજી. શ્રી=શક્તિ અને એક-સ્વચરની અમારા પર
નિરંતર દયાદષ્ટિ રહેજી. વળી શ્રી=સંપત્તિ અને એકય=સંપ અને
સંપત્તિ અમારે ત્યાં નિવાસ કરો. એ સિવાય ૦૦૦૦૦૦ ૭૪૧૧ નહિ.
આવી નિશાની વપરાય છે. એ અકારવું ચિન્હ છે. અંગાળાના લોકો
એને દુર્ગા અને શ્રીહરિના નામનાં ચિન્હ માને છે. વળી ૭૪૧૧,
૭૪૧૧, ૭૪૧૧= આ નિશાનીઓ એક પ્રતિજ્ઞા બનાવે છે. એનો અર્થ
એ છે કે આવી નિશાનીવાળો કાગળ માલિક સિવાય ખીજ કોઈએ
વાંચવો નહિ. વેપારીઓ કાગળમાં શા શ્રી ૫ લખે છે. તેનો અર્થ
શ્રી=વક્ત્રીની કૃપા વડે, ૫=પંચમાં તમારી શાહવટ કાયમ રહો.
અથવા શા = વ્યવહારમાં કે શાહુકારીમાંથી = શોભા, ૫ = પાંચગણી
વધી. અથવા શાહાવટવાળા પંચોતુલ્ય કે તેમાંના તમે છો.

એક હિંદી અંકકાર લખે છે કે—દેવને ૧૦૦૮, રાગને ૧૦૮, વિદ્યાન માણસને ૭, ગુરુવર્ગને ૬, વડીલ, ઉપરી અથવા રક્ષકને ૫, શત્રુને ૪, મિત્રને ૩, સમાન સ્થિતિવાળાને ૨, અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા સંવક વર્ગને ૧ શ્રી લખવો જોઈએ.

ચિઠી લખવાની સમજૂતી.

રીત—હરકોઈ પ્રકારની ચીઠી લખતાં જ્યેમને પ્રથમ ચિઠી લખવાની હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે ઘટતાં વિશેષણ લગાડીને તેમનું નામ લખવું. પછી જે કંઈ હકીકત લખવાની હોય તે સ્પષ્ટ સમજાય એ પ્રમાણે લખવી. બાદ જે દહાડે તે ચિઠી લખી હોય તે મિતિ દહાડો વાર લખીને છેડે લખનારનું નામ ઘટતું વિશેષણ લગાડીને લખવું. જેમકે—

આજે ઘેર નાત હોવાથી તમારાથી નિશાળમાં જઈ શકાય એમ નથી, માટે મહેતાજી સાહેબ ઉપર ચિઠિ લખવા હોય તો નીચે પ્રમાણે લખાય.

આ ચિઠી મહેતાજી સાહેબ ઉપર લખવી છે, ને તે વડીલ છે માટે તેમને ઘટતું વિશેષણ “ મહેરબાન ” લખીને તેમનું નામ લખવું પછી ‘ મારે ઘેર નાત હોવાથી શાળામાં અવાશે નહિ માટે રાજ ગણુશી ’ એમ લખવું. પછી બાદરવા સુદી ૧૨ યદ્દ માટે તે દહાડો વાર નાંખવો; અને છેડે નમે વિદ્યાર્થીઓ છો માટે તમારે ઘટતું ‘ સેવક ’ એ વિશેષણ તમારા નામ આગળ લખી સડી કરવી, પ્રમાણ લખવા.

આ ઉપરથી ચિઠી લખવાનો ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.
જ્યેમને ચિઠી લખવી હોય તેમને } મહેરબાન માતર સાહેબ,
ઘટું વિશેષણ અને નામ— } (નામ જે હોય તે લખવું.

હકીકત—આને મારે ઘેર નાત છે માટે મારાથી નિશાળને અવાશે નહિ, તો રળ ગણુશી.

મિતિ—ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને સોમવાર.

લખનારને ઘટતું વિશેષણ અને તેના } લી. સેવક
નામની સહી, અને છેવટ માનની } શનાભાઈ હાથાભાઈન
ખાતર જે ઘટતું હોય તે લખવું. } પ્રથમ.

આ પ્રમાણે જેમને ચિઠી લખવી હોય, તેમને ઘટતું વિશેષણ અને નામ લખીને લખાય છે.

મોદી ઉપર ચિઠી નીચે પ્રમાણે લખાય.

મોદી મનસુખભાઈ હગનલાલ.

જાત નીચે પ્રમાણે સીધું આપજો.

દાળ તુવરની શેર ૨) એ, ચોખા શેર ૮) આઠ, ઘઉંનો આટે શેર ૨) એ, ખાંડ શેર ૧) એક, ઘી શેર ૦૧ અરધો; એ પ્રમાણે અમારે ખાતે સામાન આપજો. સંવત ૧૯૭૧ના ભાદરવા શુ ૨ને સોમ.

મહેતા મોતીલાલ કસનદાસ.

કામજો લખવા વિષે.

હરકોઈ પ્રકારના કાગળ લખવાની ઢબ ઘણુંકરીને સરખીલ હોય છે, પરંતુ તેમાં લખવાની હકીકત કે પ્રસંગ જે પ્રમાણે હોય, તે પ્રમાણે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવે છે. જેમકે—

અ ખુશી આનંદના સમાચાર લખેલા હોય તો કુશળતાનો પત્ર.
બ વેપાર સંબંધી હકીકત લખી હોય, કે માલ મંગાવ્યો હોય તો કામકાજનો પત્ર.

ક માલ મોકલીને કાગળ લખ્યો હોય, તો માલનું ભરતીયું.

દ માલ પહોંચ્યાનો કાગળ લખ્યો હોય, તો માલની પહેચ.

૬ રૂપીઆ આપવા સંબંધી હોય, તે ભલામણ.

૭ લગ્નની ખબરનો કાગળ હોય, તે કડોત્રી.

૮ મરણની ખબરનો કાગળ હોય તે કાળોત્રી કે માઠી ખબરનો કાગળ.

કાગળ લખવામાં ઘણુંકરીને ચાર ભાગ પાડી શકાય છે.

૧ મથાળું. ૨ હકીકત. ૩ મિતિ. ૪ સરનામું.

દરેક જાતના કાગળમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભાગ આવે છે. બધા કાગળો લખવાની ઢબ સરખીજ હોય છે. પરંતુ પ્રસંગ પ્રમાણે મથાળું અને હકીકતમાં ફેરફાર થાય છે. એટલે જેમને કાગળ લખવાનો તે પિતાજી, સુર, વડીલ, પુત્ર કે મિત્ર વગેરે જે હોય, તે પ્રમાણે પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉના અને લખનારના નામની અગાઉનાં વિશેષણમાં ફેરફાર કરવો પડે છે; તે પ્રમાણે વિશેષણો જોડીને પ્રથમ મથાળું લખવું.

કામળના મથાળાની સમજ.

મથાળાના પાંચ પેટા ભાગ છે.

૧ જે ગામ કામળ લખવાનો હોય તે ગામ, સ્વસ્તિ શ્રી એમ લખા લખવું.

૨ જેમને કાગળ લખવાનો છે તેમનું નામ વિશેષણો સાથે લખવું.

૩ જે ગામથી કામળ લખતા હોય તે ગામનું નામ જોગ શ્રી કે એતાન શ્રી લખીને લખવું.

૪ કામળ લખનારનું નામ વિશેષણ સાથે.

૫ નાત પ્રમાણે દંડવત, પ્રણામ, જેગોપાળ કે રામરામ જેમ લખે તેમ લખવું.

મથાળાં લખવામાં પણ હાલ જુદી જુદી ઢબ પડેલી છે. જુના રિવાજના સમજા લોકો ઉપર જણાવ્યા મુજબ મથાળું દોરે છે. આ રિવાજ સામાન્ય છે; પણ કેટલાક નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કાગ-

ળનાં મથાળાં લખે છે. એટલે જ્ઞેમને કાગળ લખવાનો હોય, તેમનું નામ વિશેષણ સાથે લખીને મુકામનું ગામ લખે છે. કેટલાક લખિતંગ ન લખતાં હકીકતથી શરૂ કરે છે, તે છેવટે લખિતંગ અને નમસ્કાર કે જોગોપાળ લખે છે.

મથાળાનો નમુનો ૧. ગુરૂજીના ઉપર.

શ્રી.

સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહા શુભસ્થાને, પૂજ્યારાધિ, પરમદયાળ, પરાપકારી, સદ્ગુણ નિધાન, ચતુર સુમણ, વિવેક સાગર, અનેક સર્વે શુભોપમા વ્રાયક, સકલગુણ સંપન્ન, ગુરૂજી શ્રી ૫ ગુરૂજી (નામ) જોગ શ્રી પેટલાદથી લિ. આર્જીકિત દાસાનુદાસ સેવક (નામ) ના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ સેવામાં અંગિકાર કરજોજી. પછી હકીકત લખી મિતિ નંખાય.

નમુનો ૨.

શ્રી.

સદા હેતસ્વી પ્રિય ભાઈ. (નામ)
મું વડોદરા.

પેટલાદથી લી. દર્શનાતુર (નામ) ના યથાયોગ્ય કબુલ કરજો. પછી હકીકત લખીને મિતિ નંખાય.

નમુનો ૩.

શ્રી.

પેટલાદ તા. ૧૫-૯-૧૪

રાજ્યમાન રાજેશ્રી નારાયણરાવ.

મું પાટણ.

વિશેષ—(હકીકત હોય તે લખવી.)

લિ. આપનો.

(લખનારનું નામ.)

ઉપર પ્રમાણે ત્રણમાથી કાઈપણ ઘટિત રીતે મથાણું લખીને જે હકીકત જણાવવી હોય, તે લખવી. હકીકત સંપૂર્ણ વિગતવાર વર્ણન સાથે સામા માણસથી બરાબર સમજી શકાય એ પ્રમાણે રખાઈ લખવી જોઈએ. પછી મિતિ લખવી, તે છેવટે લખિતંગ કે ખીજાએ લખ્યો હોય તો દસ્કત કરી લખનારનું નામ લખવું.

શિરનામું.

શા. મણીલાલ પાનાચંદ

ઠેકાણું, કાલ્યાણદેવી રોડ અંપાગલીને નાકે, }
માળો નંબર ૬૧૭ ના ત્રીજે માળે }

મુ. મુંબાઈ.

મહાશય શ્રીયુત્

મગનલાલ મથુરાંદાસ.

ઠેકાણું, સ્વામીનારાયણના મંદીર પાસે }
છીપાપોળમાં. }

મુ. અમદાવાદ.

અરજી વિષે.

રૈયત વર્ગ સરકાર પાસે યોગ્ય દાદ માગે તેને અરજી કહે છે.

અરજી નીચેના ક્રમે લખી શકાય છે.

૧ જે અધિકારી સાહેબને અરજી કરવી હોય, તેમને હોદ્દો “ શ્રી-મંત સરકાર વિદ્યમાન મહેરબાન ” એટલું લખ્યા પછી લખવો, તે પછી મુકામ લખવો.

૨ અરજદારનું નામ, ગામ, મહાલ, તાલુકો અને જિલ્લો લખવો.

૩ અરજીની જે બાબત હોય અગર જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી.

૪ જે બાબત કે માગણી હોય તેને લગતી હકીકત કે કારણ જણાવવાનું હોય તો તે લખવું.

૫ તારીખ, દહાડો, ચાર અને અરજદારની સહી.

આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી હરકોઇ પ્રકારની અરજી લખી શકાય છે.

અરજી લખતાં નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી.

૧ અરજી અરજા કાગળમાં લખવી જોઈએ.

૨ તે કાગળનો લગભગ ચોથો ભાગ ડાબી તરફનો મારજીતનો રાખવા સજા પાડવો.

૩ જે અધિકારી તરફ અરજ કરવી હોય તેમનો હોદ્દો જે ત્રણ ભાગમાં અરજી લખવાની છે, તેમાંના જમણી તરફના અરજા ભાગમાં ઉપર મથાળે થોડી કોરી જંગા રાખીને લખવો.

૪ નામ, ગામ, તાલુકો એ લખ્યા પછી જે હકીકત લખવાની હોય, તેની ડાબી બાજુએ 'હકીકત' એ પ્રમાણે લખવું.

૫ હકીકત લખ્યા પછી જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી, તે ડાબી બાજુએ 'માગણી' એ પ્રમાણે લખવું.

૬ માગણી લખ્યા પછી 'જવાબ માટે જોઈવળું' એ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ લખીને જેના ઉપર જવાબ મંગાવવાનો હોય તે સર્વળી હકીકત જમણી બાજુએ વિસ્તારથી લખવી.

૭ પછી તારીખ લખી નીચે અરજદારની સહી કરવી.

૮ અરજી લખવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે-જે કામ માટે અરજી કરવાની હોય, તે કામ ક્યા ખાતાના ક્યા અધિકારી સાહેબ કરી શકે છે. તેનો ખાસ વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગે તેમના તરફ અરજી કરવી.

નોકરી મેળવવા બાબત અરજી.

શ્રીમંત સરકાર વિષ્ણુભાઈ મહેરબાન
૨૧૦ ૨૧૦ પેટલાઈ મહાલના વહીવટદાર
સાહેબ. મુ ૦ પેટલાઈ.

સેવામાં અરજદાર મોજે સીમરડા તાલુકે પેટલાઈ પ્રાંત વડોદરા-
ના રહીશ ઉમેદવાર-ઉમેદલાઈ મથુરભાઈની નમ્રતા યુક્ત અરજ એ
છે જે,

હકીકત—હું આ રાજ્યનો રહીશ છું. જ્ઞાતે બેઉઆ પાટીદાર
ઉંમર વર્ષ ૧૮ પુરાંનો, ગુજરાતી છૂઠા ધોરણમાં પાસ થઈ સર્ટિ-
ફિકેટ મેળવેલું છે, તેની નકલ પેટામાં સામેલ છે. ઉમેદવારી કરીને
તલાટીના કામથી માહિતગાર થયેલો છું.

માગણી—તો વિનંતિ કે—આપના તાબામાં કેટલીક તલાટીની
જગ્યાઓ ખાલી પડેલી છે, તે પૈકી રૂ. ૧૨) ની જગ્યા મને આપવા
કૃપાવંત થશોજી.

જવાબને સાડી ગોઠવણ—જવાબ મળવા સાડી રૂ. ૦-૧-૦ની
ટીકોટ પેટીમાં મૂકેલી છે. તો અહીંની શાળાના મે. માસ્તર સાહેબ
મદરસત જવાબ મળવા મહેરબાની થશે. તા. ૧૭-૯-૧૫.

સેવક,

ઉમેદલાઈ મથુરભાઈ સહી દા. પોતે

ખાંધકામની અરજી.

શ્રીમંત સરકાર વિદ્યમાન મહેરબાન
૨૧૦ ૨૧૦ વડોદરા પ્રાંતના મુખ્ય
સાહેબ. મુ. વડોદરા.

જનાબમાં મોજે કાવીઠા તાલુકે પેટલાદ પ્રાંત વડોદરાના રહેનાર
નીચે સહીઓ કરનાર ગામ શોકોની અરજ એ છે જે—

હકીકત—અમારા ગામમાં એક તળાવ છે, તેની પાળ તુટી
બધ પૂરાણુ થઇ ગયું છે, જેથી તેની અંદર પાણી રહી શકતું નથી.
તેમાં ખોદાણુ કરાવી પાળ બંધાવવાની અને એક આરો બંધાવવાની
બરૂર છે. પાણી સિવાય ઢોરોને અને માણસોને ધણુંજ ઢોરાન થવુંપડે છે.

ગામ મદદ મળે તેમ નથી.—હાલમાં દુકાળનું વરસ છે. લોકો
છોકળ ગરીબ હાલતમાં છે, એવી કે પોતાનું ગુજરાન નભાવવાને પણ
અશક્ત છે, જેથી ગામ તરફથી કાંઈ પણ મદદ મળે એમ નથી.

મંજુરીનો દર પણ ઓછો પડે તેમ છે.—દુકાળહોવાથી
લોકો ધંધા વગરના થયેલા છે, જેથી સરકાર આ વખતે એ કામ કરા-
વશે તો કામ કિંદામતથી થશે, અને ગરીબ લોકોને નિર્વાહ ચાલશે.

માગણું—તો વિનંતિ કરવાની કે—સદરહુ તળાવનું ખોદાણુ
કરાવતાં રૂ. ૮૦૦) થશે, અને આરો બંધાવતાં રૂ. ૨૨૦૦) થશે,
જેથી એકંદર રૂ. ૩૦૦૦) મંજુર કરી તળાવ બંધાવવા કૃપાવંત
થશેજી. એજ વિનંતી. તા. ૧૮-૯-૧૫

ગામ લોકોની સહીઓ.

- શા. મણીલાલ રતનચંદ સહી ઇ. પોતે.
- શા. જવેરભાઈ ભગવાનદાસ સહી ઇ. પોતે.
- પા. પ્રભુદાસ ગંગાદાસ સહી ઇ. પોતે
- પા. ચતુરભાઈ જગાભાઈ સહી ઇ. પોતે
- પા. આશાભાઈ વરજભાઈ સહી ઇ. પોતે
- પા. ત્રીકમભાઈ ડુંગરભાઈ સહી ઇ. પોતે
- પા. ગીરધર હરીભાઈ સહી ઇ. પોતે

પદાર્થ પાઠ.

પાઠ ૧ લો. ગરમી કે ઉષ્ણતા.

પ્ર૦ ગરમી એટલે શું ?

ઉ૦ તમે બળતા દીવા કે અંગારાપર આંગળી ધરશો તો દાઝશો. લોહના સળીઆનો એક છેડો દેવતામાં રાખીને તેને ખીન્ને છેડે અડકશો તો દાઝશો. ઉના પાણીમાં હાથ ધાલશો તો દાઝશો. તડકામાં ખુલ્લા પગે ચાલશો તો દાઝશો. એમ ગરમ વસ્તુને અડકવાથી આપણે દાઝીએ છીએ અથવા તે ઉની લાગે છે. એ લાગણી ગરમીથી થાય છે.

પ્ર૦ ગરમી એ પદાર્થ નથી. એ સાબિત કરો.

ઉ૦ આપણે એક લોહના કે પિત્તળના કકડાનો તોલ કરો, પછી તેને ખૂબ વર્ષાવો, અને ફરીથી તેનો તોલ કરો તો બંને વખત તે-ટલું ને તેટલું જ તોલ થશે. તેમાં કાંઈ વધત્રટ થતી નથી. શક્ત તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. માટે ગરમી એ પદાર્થ નથી, પરંતુ અસર છે. જે જગા રોકે છે, અને જેને વળત છે, તેજ પદાર્થ કહેવાય છે. પણ ગરમીમાં એ ગુણ નથી, માટે તે પદાર્થ કહેવાય નહિ.

પ્ર૦ ગરમીની પદાર્થ ઉપર શી અસર થાય છે ?

ઉ૦ ગરમીથી પદાર્થ ધુલે છે, ઝાંખાને રસ થાય છે અને તેની વચ્ચે પણ થાય છે. એટલે પદાર્થની એક સ્થિતિ બદલાઈને બીજી સ્થિતિ થાય છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થ ધુલે છે એ દાખલા ત્રાયે સાબિત કરો.

ઉં એક ગોળ કડીમાં પીતળ કે લોહનો ગોળો આરપાર જમ શકે એવો લકને તે ગોળને સગડીમાં ખૂબ તપાવીએ; પછી તેને કડી ઉપર મૂકીએ તો તે કડીની અંદર ઉતરશે નહિ. વળી એક લોહની પાટીના કાણામાં ખરાંખર અંધ બેસતો આવે એવો ખીલો લક તેને ખૂબ લાલચોળ તપાવીને સાણસીથી ઝાલીને પાટીના કાણામાં બેસાડીશું તો બેસશે નહિ, વળી એક વામણ પાણીથી કલાછલ કરીને ચૂસે મૂકીને તાપ કરીશું, તો તે જમ તપશે તેમ તેમાંથી પાણી ઉભરાશે, આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે હરકોઇ પદાર્થ ગરમીથી પુલે છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થ ઝાગળે છે એ સાબિત કરો.

ઉં ખરકનો ગાંગડો હાથમાં રાખીએ તો તે હાથની ગરમીથી પાણી થઇ જાય છે. થીજેલું ઘી કે કોપરેલ તડકામાં રાખીશું, અગર દેવતા ઉપર મૂકીશું તો તે પીગળી જશે. મંધકનો કકડો તાપમાં ધરીશું તો તે પણ પીગળી જશે. કલાઇ, સીસું, રૂપું, સોનું વગેરે ધાતુઓ પણ ઝોછો વતો તાપ લાગ્યાથી ઝાગળીને તેનો રસ બને છે. આ પ્રમાણે ગરમીથી પદાર્થનો રસ થાય છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થની વરાળ થાય છે તે સાબિત કરો.

ઉં પાણીને ખૂબ ઉકાળીએ છીએ ત્યારે તેની વરાળ બને છે. મંધકના રસને પણ ખૂબ ઉકાળીએ તો તેની વરાળ થઇ જાય છે. પાણીને ગરમ કરવાથી તે પુલે છે, એટલે તેની વરાળ થાય છે. પાણી અને તેની વરાળ એક કામમાં રહી શકતાં નથી; ધરણ કે વરાળને પાણી કરતાં સત્તરસેં ગણી વધારે જગા જોઇએ છીએ. તેને સાંકડી જગામાં રાખીએ તો તે જગા જેળવદાને પણ જળ બળ કરે છે. એવી રીતે વરાળના ધણુ બળને લીધે બધાં વરાળ-

યંત્રો ચાલે છે. વરાળનું રૂપ વાના જેવું છે, તેને ઠંડક લગાડી-
એ તો વરાળનું પાણી થઇ જાય છે.

પ્ર૦ ધાતુ અને લાકડા ઉપર ગરમીની અસરમાં શા ફેર પડે છે ?
ઉ૦ ચૂલામાં લાકડાં સળગતાં હોય તેને ખીજે છેડેથી જાલીને ખંખે-
રીએ કે સંકોરીએ તો આપણે દઝાતા નથી, પણ કોઇ ધાતુના
ગળને એક છેડેથી તપાવીએ તો તે ખીજે છેડેથી પણ જાલી
શકાતો નથી. તેનું કારણ એ કે ધાતુમાં ગરમી ઝટ પ્રસરી જાય
છે, અને લાકડામાં તેમ થતું નથી. જે પદાર્થમાં ગરમી ઝટ
પ્રસરે છે તેને વાહક, અને જેમાં ઝટ પ્રસરતી નથી તેને મંદ-
વાહક કહે છે.

પાઠ ૨ જો. ઠંડી.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ ઉપર શી અસર પાડે છે ?

ઉ૦ ઠંડીની અસરથી પદાર્થ સંકોચાય છે, જે પદાર્થો વાયુ રૂપ હોય
તે પ્રવાહી અને છે, અને પ્રવાહી હોય તે ઘન થઇ જાય છે.
માટે ઠંડી પદાર્થોની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે. પરંતુ તેની અસર
ગરમીની અસરથી ઉલટી છે.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ સંકોચાય છે એવું દાખલાથી સાબિત કરો.

ઉ૦ લુહાર પૈડાને પાટો ચઢાવે છે ત્યારે પૈડાના ઘેરાવા કરતાં પાટાનું
ચક્કર ઓછા ઘેરાવવાળું રાખે છે, એ પાટાને ખૂબ લાલચોળ
તપાવી પૈડા ઉપર ચઢાવે છે એટલે તે ચઢી રહે છે. પૈડાથી પાટો
ઓછો ઘેરાવાનો હતો પણ ગરમીથી કુલીને પાટો વધ્યો, તેથી
ચઢી ગયો. તેના ઉપર ઠંડું પાણી છાંટીએ એટલે સંકોચાઇને
પૈડા સાથે સજ્જડ ચોટી જાય છે.

પ્ર૦ વાયુ રૂપ પદાર્થ ઠંડીથી પ્રવાહી બને છે તે દાખલાથી સાબિત કરો.

ઉ૦ એક લાંબા નાળચાવાળી ચાદનીમાં પાણી ભરી તેનું ઢાંકણું સજ્જડ બેસાડીએ, અને પાણીને ઉકાળીએ તો નાળચામાંથી વરાળ નીકળવા માંડશે; તે નાળચાપર થોડું ટાઢું પાણી રેડીએ, તો નાળચાને છેડે પાણી ટપકતું દેખાશે. એ પાણી અંદરની વરાળનું બનેલું છે. નાળચાપરના ટાઢા પાણીથી અંદરની વાયુ રૂપ વરાળ પ્રવાહી થઈ તેનું પાણી બન્યું.

પ્ર૦ ઠંડીથી પ્રવાહી પદાર્થ ધન થાય છે તે સાબિત કરો.

ઉ૦ એક પ્યાલામાં થોડુંક પાણી લઈ તેને બરફની વચ્ચે મૂકીશું, તો પાણી ઠરી જઈને તેનું બરફ થશે. એટલે પાણી બરેલા વાસણને ધણીજ ઠંડી લગાડીએ તો તેનું બરફ થઈ તે વાસણને તોડી નાંખે છે. કારણ કે પાણીને ઠંડી લાગ્યાથી તે કુલે છે, એટલે તેને પાણી કરતાં વધારે જગા જોઈએ છીએ. આ કારણથી બરફનો કકડો પાણીમાં તરતો મૂકીએ તો તે તરે છે. આ પ્રમાણે ધણી ટાઢના વખતમાં દરિયામાં ધણીવાર બરફના ડુંગરા તરતા દેખાય છે.

પ્ર૦ ગરમી ને ઠંડીની અસર એકજ જગા ઉપર જુદા જુદા માણસને જુદી જુદી થાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ ધારો કે એક માણસ કોઈ ઉંચા પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરે છે, તે ખીજે નીચેથી ઉપર ચડે છે, બંને અરધે રસ્તે મળે છે, અહીં નીચે ઉતરનારને ગરમી લાગવાથી તે પોતાના અંગરખાની કસો છોડે છે; અને ઉપર ચઢનારને જેમ જેમ ઉપર જાય છે તેમ તેમ ઠંડી વધારે લાગવાથી વધારે વધારે કપડાં ઓઢતો જાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ જ્યાં મળે છે, ત્યાં હવા જુદી નથી; પણ તેની અસર ફરકને જુદી જુદી લાગે છે, તેનું કારણ એ કે તેઓ જુદા જુદા ઠેકાણેથી આવ્યા છે.

વળી બીજો દાખલો લઈએ. કાચના ત્રણ પ્યાલા લઈએ. એક ઠંડુ પાણી, બીજામાં હુંકાળું ને ત્રીજામાં ગરમ પાણી ભરીએ. હવે ઠંડા પાણીમાં તમારો જમણો હાથ ને ગરમ પાણીમાં ડાબો હાથ બોલો. થોડા વખત પછી તમારા બંને હાથ હુંકાળા પાણીમાં બોલો તો જમણા હાથને તે પાણી ગરમ અને ડાબા હાથને ઠંડુ લાગશે. હુંકાળું પાણી તેવું તેજ છે, ને હાથ પણ તેના તેજ છે, પરંતુ અસર જુદી જુદી થાય છે. આ ઉપરથી એકને જે ઠંડા કહે, તેને બીજો ગરમ કહે, કારણ કે ગરમી અને ઠંડી મુકા બંને બોલાય છે.

પાઠ ૩ નો. ફટકડી.

પ્ર૦ ફટકડીમાં ક્યા ક્યા ગુણુ છે ?

ઉ૦ ચળકતી, અર્ધ પારદર્શક, બરડ, ખાટા અને તુરા સ્વાદવાળી, પાણીમાં ઝોગળે ઝેરી, દેવતા પર મુકવાથી ખદખદે ઝેરી, અને રંગે ધોળી છે, તથા તે પહેલદાર છે.

પ્ર૦ ફટકડી પહેલદાર શાથી ગણાય છે ?

ઉ૦ ફટકડી ત્રીણા ત્રીણા પાસાદાર કણુની બનેલી છે, તેના દરેક કડકાને ચાર લીસી ને ચળકતી બાંજુઓ છે, તેની કોર લીસી ને ધારવાળી છે. તેની ખાત્રી માટે ગરમ પાણીમાં નેટલી ઝોગળે નેટલી ફટકડી ઝોગાળવી, પછી તેને કાચના પ્યાલામાં રેડી ઠંડુ પડવા દેવું, તો પ્યાલાની બાંજુએ ચાર પાસાદાર કણુ બાજેલા જણાશે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે-સાકર, ખાંડ, મીઠું, અંધક વગેરેની પેઠે ફટકડીના પહેલ કુદરતી રીતે બંધાય છે.

પ્ર૦ ફટકડીનો પતાસા જેવો આકાર સ્વીટીને બંધાય છે.

ઉં એક દીકરી કે વાસણમાં ૧૮કડીના ગાંગડાને દેવતા પર મુકીએ, તે તેમાં પાણીનો ભાગ હોવાથી ખદખદે છે; ને તેમાં રહેલું પાણી વરાળ થઈને ઉડી જાય છે. અને ગરમીથી થયેલું, ૧૮કડીનું પાણી જેવું રૂપ, ઠંડું પડી તેનો પતાસા જેવો આકાર થાય છે. તેનો જટ બૂકો થઈ શકે છે; તેને લોકો પુલાવેલી ૧૮કડી કહે છે.

પ્ર૦ ૧૮કડીની બનાવટ કહો.

ઉં એ ખાણમાંથી નીકળતો એક જાતની માટી સાથે મળેલો ખનિજ પ્રદાર્ય છે. તે એક જાતના કાળા રંગના ખડકોમાં બનેલી હોય છે. ૧૮કડીવાળી માટી ખોદી લાવી તેને નદી કે તળાવના કિનારે ધ્યારા કરીને તેમાં ભરે છે, અને તેના ઉપર ઘણું પાણી છોટે છે. ત્રીજે ત્રીજે દહાડે પાણી છાંટવાથી તેરમે દહાડે સૂર્યની ગરમીથી તે માટી પુલીને તૈયાર થાય છે. આને ૧૮કડીનું ખી એટલે તુરી કહે છે. આ તુરીને પાણીમાં ઝોગાળી ૨૧ ભાગે ૬ ભાગ સૂરોખાર ઉર્મેરી લલાવી ઠરવા દે છે. પછી ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી માટીના કાચા માટલામાં ભરે છે. તે માટલામાં જમીનમાં ખાડો ખોદી મૂકે છે. એટલે એ દહાડાની અંદર ૧૮કડીના ગાંગડા બાકે છે. તે કાઢી લઈને તેને વધારે ઝોખ્યા કરવા માટે પાણીમાં ફરીવાર ઝોગાળી ઉકાળે છે. તેથી ઝોખ્યા ૧૮કડી તૈયાર થાય છે પંજમ્ય કરતાં કચ્છની ૧૮કડી સારી છે.

પ્ર૦ ૧૮કડીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉં કોઈ માણસને કચ્ચર ખાર વાગેલો હોય ત્યારે ખાંડ સાથે ૧૮કડી ૧કાવે છે. ઉલટીમાં લોહી જવું હોય, છતીમાં દાહ બળીને ઝોહકાર આવતા હોય, તે વેળા ૧૮કડીનું પાણી પાવાથી ફાયદો

યામ છે, આંખો દુઃખતી હોય તો તેનું પાણી છાંટવાથી, અવાળું
 કુસ્તું હોય, ગળામાં ચોરીઆ ઉપડ્યા હોય, મોંમાં કે જીભે ચાંદાં
 પડ્યાં હોય, તો કુલાવેલી ફટકડીના પાણીના કાગળા કરવાથી,
 નસકોરી ફુટતી હોય, તો તેની ઝીણી ભૂણી કરી મુંઘવાથી. અને
 હસ્સથી લોહી પડતું હોય તો તેના પાણીથી ખંધ થાય છે. વળી
 રંગની ખુબ ચળકાટી લાવવા માટે રંગારા લોકો તેને રંગમાં
 નાખે છે. તેમજ મીઠુઅત્તી અને કાગળો બનાવવામાં, આમડાં
 પકવવામાં, છાંટા બાપવામાં, મેલું પાણી ચોડખું કરવામાં, મેં-
 દીનો રંગ લાવવામાં, અને દાંત રંગવામાં ફટકડી વપરાય છે. જો
 લાકડું, કામળ, ને લુગડું ફટકડીના પાણીવાળું કરી સળખાવીએ,
 તો તે ઝટ સળગતું નથી. દુધને ઉકાળીને જરા કોડીલું થવા દહને
 તેમાં ફટકડી નાંખીએ, તો તરત દહીં જમી જાય છે. એ પ્રમાણે
 દવામાં અને હુબરમાં પણ ફટકડીનો ઉપયોગ થાય છે.

પાઠ ૪ થો. સીસું, કલાઈ અને જસત.

પ્ર૦ સીસામાં ક્યા ક્યા મુલ્ય છે ?

ઉ૦ તે મેલા ભુરા રંગનું ખરખરડું, વજનમાં બારે, નરમ એટલે
 ઝટ કાપી શકાય એવું, ઝટ ઝોમળે એવું, અને થોડી વાર તાપ-
 પર રાખીએ તો ઝોમળી જાય છે.

પ્ર૦ સીસું શા કામમાં વપરાય છે ?

ઉ૦ એના પાણીના નળ બને છે, તથા ખંડુકની ગોળીઓ જેને
 ખરી કહે છે, તે બને છે, સીસાનાં પતરાં બને છે.

પ્ર૦ સીસાની ઉત્પત્તિ ક્યાં થતી હતી ?

ઉ૦ બીજી પાઠ્યોની પેઠે સીસું પણ જમીનમાંથી નીકળે છે. તેથી

તેને ખનિજ પ્રદાર્ય કહે છે. તે હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, જર્મની, ઈંગ્લાંડ, આસ્ટ્રેલિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે દેશોમાં નીકળે છે. તે જમીનમાંથી ચોકપ્તું નીકળતું નથી, પણ માટી સાથે મળેલું નીકળે છે. તેને સાફ કરવાને ખાંડી લુકા કરી પાણીથી ધોઈ નાંખે છે. તેથી માટી નીકળી જાય છે. પછી તેમાં કાલ્સા ને ચુનો મેળવીને મઠ્ઠામાં તાપ કરે છે એટલે સીસાનો રસ થઈને નીચે પડે છે, તે ચોકપ્તું સીસું ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર૦ કલાઈમાં ક્યા ક્યા ગુણુ છે ?

ઉ૦ તે રંગે ઘોળી છે અને ચળકતી જણાય છે. દેવતામાં નાખીએ તો સીસા કરતાં કઠણુ છતાં ઝટ ઝોગળી જાય છે. તેને ટીપીએ તો પાતળાં પતરાં થઈ શકે છે; તે એટલાં પાતળાં થાય છે, કે તેના ૧૦૦૦ વર્ક મેગા ઉપરાઉપરી મઠ્ઠીએ તો તેની ઉંચાઈ ફક્ત એક ઈંચ થાય છે. તેને ખેંચી તાર બનાવે છે પણ તે ઝટ તુટી જાય છે. તે નરમ છે તેથી સહેલથી વળી શકે છે. તેના પર હવાની અસર થોડી થાય છે, તેથી કાટ ચઢતો નથી. ખાંજ ધાતુ કરતાં વજનમાં હલકી છે. આ ઉપરથી તેના ત્રણ ગુણુ નીચે પ્રમાણે છે. ઘોળી, ચળકતી, નરમ, વળી શકે એવી, દેવતામાં ઝોગળે એવી, પતરાં તથા વરક થાય એવી, તાર થાય એવી, અને પાણી કરતાં સાતગણી ભારે છે.

પ્ર૦ કલાઈની ઉત્પત્તિ ક્યાં અને શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦ તે બ્રહ્મદેશ, ઈંગ્લાંડ, જર્મની, સિસિલી, મેક્સિકો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને આસ્ટ્રેલિયા વિગેરે દેશોમાં નીકળે છે. તે જમીનમાંથી નીકળે છે તેથીજ ખનિજ કહેવાય છે. તે ખાણમાંથી ચોકપ્તું નીકળતી નથી પણ માટી અને પથરા સાથે મળેલી હોય છે. તેને

ખોદી કાઢી ખાંડી ભૂકા કરે છે, અને પાણીથી ધુએ છે, તેથી માટી નીકળી જાય છે. એ કાચી ધાતુને કાચલ અને ચુનો મેળવી ભટ્ટીમાં નાંખે છે, એટલે કલાઈનો ચોક્ખો રસ નીચે વાસણમાં જૂદો પડે છે. જવા પાસેના ખાંકા એટમાંથી ચોક્ખી કલાઈ આવે છે. લોઢા, તાંબા ને જસત કરતાં તે એછી નીકળે છે તેથી તે મોંઘી મળે છે.

પ્ર૦ પાણી કરતાં કલાઈ સાતગણી ભારે છે એ શી રીતે નક્કી કરી શકાય ?

ઉ૦ એક પ્યાલામાં પાણી ભરી તેનું વજન કરીએ; હવે છેજ પ્યાલામાં કલાઈનો રસ ભરી તોળીએ તો તે રસ પાણીના વજન કરતાં સાત ગણો ભારે થશે.

પ્ર૦ વાસણોને કલાઈ શી રીતે ચઢાવતા હશે ?

ઉ૦ જે વાસણને કલાઈ ચઢાવવી હોય તેને ખૂબ માંજીને સાફ કરે છે. પછી તેને દેવતામાં તપાવીને પકવેલા નવસારનો તેમાં ભૂકા નાંખે છે તે પછી કલાઈનો કડકો લઈ તેમાં ધસે છે, એટલે તરત કલાઈનો રસ થઈ જાય છે. પછી ૩ કે ૪ લુમડાનો ડુચો લઈ તે વાસણમાં ફેરવે છે તેથી બધા વાસણમાં કલાઈનો રસ લાગી જાય છે. પછી તેને ટાઢા પાણીમાં ઘોળા કાઢે છે, તેથી વાસણો રૂપા જેવાં ચળકતાં જણાય છે.

પ્ર૦ કલાઈ શા કામમાં આવે છે ?

ઉ૦ કલાઈને કાટ લાગતો નથી. તેથી તાંબા, પીતળ અને લોઢાનાં વાસણોને કલાઈ ચઢાવે છે. કલાઈ દીધેલાં વાસણોમાં ખટાશવાળી વસ્તુઓ કટાતી નથી. કલાઈ સાથે સીસા અથવા જસતની મેળવણી કરીને ચડવા, વટલોઈ, વાડકા, બરણી, બોધરણી વગેરે

બનાવે છે; તેને કલાઈનાં વાસણ કહે છે. એકલી કલાઈનાં વાસણને તાપ પર મૂકવાથી ઝોગળી જાય છે. કલાઈમાં તાંબુ મેળવતીને કાંસુ તથા ધાતુ બનાવે છે. રેણુ બનાવવામાં કલાઈ વાપરે છે. મિઠાઈ પર, વિલાયતી સાણુ પર અને ખાટલીના છુચ ઉપર કલાઈના વરક ચોટે છે. વૈદ લોકો કલાઈનો બંગ બનાવી દવામાં વાપરે છે.

પ્ર૦ જસત વિષે શું જણા છે ?

ઉ૦ સીસા અને કલાઈની પેઠે જસત પણ ખનિજ પદાર્થ છે ને સીસા કલાઈની પેઠેજ તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. જસતનાં પતરાં બને છે ને તે છાપરાં ઉપર જડવામાં આવે છે. આ પતરાં એકલાં જસતનાં બનતાં નથી પણ જસત ચઢાવેલા લોહનાં બને છે. જસતને લીધે પતરાં કઠાતાં નથી. તાંબામાં જસત મેળવવાથી પિત્તળ બને છે, અને તાંબામાં કલાઈ મેળવવાથી કાંસુ બને છે. સીસું, કલાઈ ને જસત એ ત્રણે ધાતુઓ લગભગ ગુણમાં મળતી છે.

પાઠ ૫ મો. લાકડું ને હાથીદાંત.

પ્ર૦ લાકડાં શેમાંથી તીપજ છે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં વનસ્પતિમાંથી થાય છે. ઝાડો મોટાં થઈ સુકાઈ જાય છે, તેને કાપી લાવી જે ઉપયોગમાં લેવાં હોય તે પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે. કટલાક તેા મોટાં થયેલાં ઝાડોને લીલાં ને લીલાંજ કાપી લાવી ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાંજ હશે કે તેમાં કાંઈ ભેદ હશે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાં હોતાં નથી, જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. કેમકે ઝાડોનાં લાકડાં કઠણ, સીકણ, મજબુત અને સંગીન હોય છે. એવાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે

છે. સાગ, સીસમ, ખેર, લીમડો, મહુડો, આંબો વગેરે ઝાડો એ જાતનાં છે. કેટલાંક ઝાડોનાં લાકડાં પોચાં અને અંદરથી મરવાળાં હોય છે. પોચાં લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે, ને મરવાળાં લાકડાંની પાણી જવાની પરનાળો બનાવે છે. તાડ, નાગિએરી, ખજૂરી વગેરે એ જાતનાં છે. કેટલાંક લાકડાં રેસા રેસાવાળાં હોય છે. તેના ઉભા રેસા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એવા લાકડાંનું પાટીઈ દરેક રેસામાંથી હાથવડે આપણે ચીરી શકીએ છીએ. દેવદાર વગેરે ઝાડ એ જાતનાં છે.

પ્ર૦ ઝાડ કેટલા વરસનું છે તે થી રીતે પારખી શકાય ?

ઉ૦ આપણે આંબો, ખાવળ, દુલુસ વગેરેનાં લાકડાંને વહેરીએ, તો અંદરની બાજુએ ગોળ કુંડાળાં દેખાય છે. બ્યારે વસંતઋતુ ખેસે છે, અને ઝાડને કુંપળો પુટે છે, ત્યારે ઝાડ જોસબેર વધે છે. તે વખતે થડમાં પહેલાંના બંધાએલાં લાકડા ઉપર એક નવો લાકડાનો થર બાજે છે. બીજે વરસે વળી બીજો થર આવે છે. એમ વરસોવરસ થરનો વધારો થમાં કરે છે. જે લાકડાંમાં આવાં કુંડાળાં હોય છે, તેમાં વરસોવરસ નવો થર બંધાય છે; તેથી એ કુંડાળાંની ગણતરી ઉપરથી ઝાડની ઉંમર કહી શકાય છે.

પ્ર૦ લાકડાંનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ જોળ, ખુરશી, ખાટલા, પેટીઓ, કપાટો, વહાણ, ગાડાં, આગ-માડીના ડબ્બા, વાસણો, ઝોળરો, રમકડાં વગેરે અમુલ્યત ચીજો લાકડાંની થાય છે. કઠણ અને ચીવડ લાકડાંના શેરડી પીલવાના કાણુ, પાણી, હળ, વગેરે ખેતીનાં ઝોળરો બને છે. કેટલાંક લાકડાં ઇન્દ્રતના કામમાં આવે છે; અને કેટલાંક લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે.

પ્ર૦ હાથી દાંત કોને કહે છે ?

ઉ૦ હાથીના શરીરનાં બધાં હાડકાં હાથી દાંત નથી, પણ હાથીની મુંદ ઉપર જે મોટા બે દંતુશળ હોય છે તેજ હાથીદાંત છે. પરંતુ લોકો હાથીનાં હાડકાંને પણ હાથીદાંતને ઠેકાણેજ વાપરે છે.

પ્ર૦ હાથીના દંતુશળનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ હાથીના ઉપલા જડખામાં જે બે દાંત નીકળે છે, તેને દંતુશળ કહે છે. આ દંતુશળ આવ્યા અગાઉ તેની જગાએ દુધીઆ દાંત હોય છે, તે બે વરસની ઉંમર પછી ખરી પડે છે, અને દંતુશળ પુટે છે. આ દંતુશળ હાથીની ખોપરી સુધી ઉંડા ગયેલા છે, તે તેની જીંદગી સુધી વધ્યા કરે છે. કોઈ વખત એ દંતુશળ એટલા વધેલા જોવામાં આવે છે કે ચારથી સાત પુટ લાંબા હોય છે, અને તેનું વજન ૫ થી ૭ મણુ સુધી હોય છે. લાંબા દંતુશળને કારીગર લોકો કરવતથી વહેરીને કકડા કરે છે, તેને લાટા કહેવાય છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતમાં ક્યા ક્યા ગુણુ છે ?

ઉ૦ હાડકાં કરતાં હાથીદાંતનો રંગ ઘોળો પીળાશ પડતો છે. તે કઠણુ, ચળકતો ને ઘટ્ટ છે, હાથીદાંતને વધારે વાર પાણીમાં ઝોળા રાખીએ તો તે વજનમાં વધે છે, તેથી તે શોષક છે. હાડકું, હાથીદાંત અને લાકડું એ ત્રણેના સરખા કઠના કડકાને તોળી જોશો તો હાથીદાંતનું વજન વધારે થશે, તેથી તે ભારે છે. હાથીદાંતની કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પદાર્થ સાથે અથડાય તો તે ઝટ માગી જાય છે, તેથી તે ભરડ છે. વળી તેના ઉપર તરેહ તરેહના રંગ ચઢી શકે છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતની વધારે છત ક્યાં હશે ?

ઉ૦ પ્રહારેશ, આશામ, લંકાં અને આફ્રિકામાં હાથીની વસ્તી પહોંજ.

છે, તેથી તે દેશોમાં ઘણાજ હાથીદાંત થાય છે. ત્યાંથી આપણા દેશમાં આવે છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં તેના ચુડા, ચુડીઓ, છલા વગેરે થાય છે, વિલાયતમાં તેનાં સુંદર રમકડાં, કાતર, લાકડી, ચપ્પુના હાથા, ગોળા, છત્રીના હાથા, કાંસકીઓ, સોગઠાં, શેતરંજનાં મહેરાં, ઘડીઆળના અછોડા, વગેરે બનાવે છે. આપણા દેશના કારીગરો હાથીદાંત ઉપર સુંદર નકશી કાતરે છે. તથા તેના વળીઆ, બંગડીઓ, અને કંકણ સુંદર બનાવે છે. હાથીદાંતને વહેરતાં જે ભૂકા પડે છે, તે કપાસીઆ સાથે દુઝણી બેંસને ખવરાવે છે તેથી તેનું દૂધ વધે છે. તેના કોયલા પાડી ઉંચી જાતનો કાજો રંગ બનાવે છે. વળી દવાના ઉપયોગમાં પણ વાપરે છે.

પાઠ ૬ ટૂં. રૂલ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર૦ રૂલના કયા કયા ભાગો હશે

ઉ૦ તેમાં ચાર ભાગ છે. ૧ વજ, ૨ રૂલની પાંખડીઓ, ૩ નરતાંતુ, અને ૪ સીતાંતુ.

પ્ર૦ વજ કોને કહે છે ?

ઉ૦ રૂલની ખીડાએલી કળીઓ ઉપર લીલા રંગનું વીંટાએલું પડ હોય છે, તેને વજ કહે છે. એ રૂલનું બહારનું ઢાંકણ છે. તેનાથી રૂલની માંહેના કોમળ ભાગનું ટાઢ, તાપ, વરસાદ અને પવનથી રક્ષણ થાય છે. કેટલાંક રૂલમાં વજને છુટી પાંખડીઓ હોય છે. કેટલાકમાં બોડાએલી પાંખડીઓ હોય છે.

પ્ર૦ રૂલની પાંખડીઓ વિષે શું જાણો છો ?

ઉં જોડાએલી પાંખડીઓ સાથે આવવાથી જે સળંગ ભાગ બને છે, તેને ફૂલ મણી કે ગોટા કહે છે. જ્યારે તે ખીલવા માંડે છે ત્યારે અંદરની બાજુઓ વળગેલી હોય છે, અને તમામ ખીલે છે, ત્યારે ગુલાબ, કરણ અને આકડા વગેરેનાં ફૂલની પાંખડીઓ છુટી છુટી થાય છે. અને ધંતુરા વગેરેની પાંખડી એક ઉપર એક વીંટાએલી રહે છે, તેથી તેના ફૂલનો ઘાટ પહોળા મોંની ભુંગળ જેવો એટલે સરણાઇ જેવો દેખાય છે. પાંખડીઓ એ ફૂલનું ખીલતું ઢાંકણ છે.

પ્ર૦ નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ કાને કહે છે ?

ઉં ફૂલની અંદરની બાજુએ જે ઝીણા સતરના જેવા તાંતણા જણાય છે, તેને નરતંતુ કે પુકેસર કહે છે. ગુલાબના ફૂલમાં એવા ઘણા તંતુ છે, ભીંડીના ફૂલમાં પણ ઘણા હોય છે. અગથીઆના ફૂલમાં એવા દસ તંતુ હોય છે. ઘણાં ફૂલોમાં પાંચ નરતંતુ હોય છે, પણ મોગરાના ફૂલમાં બેજ હોય છે.

સ્ત્રીતંતુ—એ નરતંતુની નીચે આવેલા છે. એના તાંતણા ફૂલના મધ્ય ભાગમાં હોય છે. એ તંતુમાં પોલી નળી જેવું હોય છે, તે તેના માથા ઉપર બારીક જળી હોય છે. નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુના સંયોગથી નવું ફળ પેદા થાય છે.

પ્ર૦ ફૂલમાંથી ખીલ શી રીતે થાય છે ?

ઉં પુકેસરના પાતળા તાંતણાને મથાળે નાની કાચળી જેવું દેખાય છે, તેને પરાગકોશ કહે છે. પરાગકોશમાં ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે તેને પરાગ કણ કે રજ કહે છે. જ્યારે નરતંતુનો પરાગ પાકીને ફાટે છે, ત્યારે તેમાંના કણ સ્ત્રીતંતુની જગી ઉપર પડે છે,

ને સ્ત્રીતંતુના મધ્ય ભાગમાં એક નળી હોય છે ત્યાં જાય છે. આ પોલી જગા ખી ખનવાનું સ્થાન એટલે બીજનશય છે.

પ્ર૦ નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ બધી જાતનાં ફૂલોમાં હશે ?

ઉ૦ ના. દરેકમાં હોતા નથી. ગુલાબ, લાંબુ વગેરે કેટલાક જાડમાં બંને તંતુઓ એકજ ફૂલમાં ભેગા હોય છે. કેટલાંક ફૂલોમાં એકલા નરતંતુ અને કેટલાંકમાં એકલા સ્ત્રીતંતુ હોય છે, વળી પપૈયા, ખજૂરી, વાંસ, તાડ વગેરે જાડમાં નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ જુદા જુદા જાડ ઉપર હોય છે. જ્યારે નરતંતુનો પરાગ પાકીને ફાટે છે ત્યારે વાયરા સાથે ઉડીને અથવા જનાવર ચાંચમાં બરાવી લઈ જઈને બીજના સ્ત્રીતંતુમાં નાંખે છે, ત્યારેજ તેમને ફળ આવે છે.

પ્ર૦ ફૂલનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ ગુલાબ, મોગરો, ચંબેલી વગેરેમાંથી અત્તર અને સુગંધી તેલ બને છે. કેસુડાં, પારિજાતક વગેરેમાંથી રંગ બને છે. કાળી ફલાવર અને કેળના પોટાનું શાક બને છે. ગુલાબ, લવિંગ વગેરે ઓસડના દામમાં આવે છે. ગુલાબ, કરેણ, મોગરો, ચંપો વગેરે ફૂલોના તોરા, હાર, ગજરા વગેરે બને છે. તેમાં ખીલ્યા વમરની કળીઓના હાર બહુ શોભા આપે છે. દેવની પુજામાં પણ ફૂલોનો ઉપયોગ થાય છે. ફૂલમાંથી ફળ અને ખી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ફળ અને ખીમાંથી પાછાં નવા જાડો ઉત્પન્ન થાય છે.

પાઠ ૭ મો. ફળ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર૦ ફળની રચના કેવી હશે ?

ઉ૦ બધાં ફૂલોને ઉપર હાલ, અને અંદર ખીયાં હોય છે. તેમાં કાષ્ટની હાલ કુમળી, કાષ્ટની જરા કઠણ, કાષ્ટની પહી કઠણ, કાષ્ટ રસ-

વાળાં, કાઠ રેસાવાળાં, કાઠ ગરવાળાં અને કેટલાક બેવડા છોડા-
વાળાં હોય છે.

પ્ર૦ કુમળી છાલવાળાં ફળ કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ કુમળી છાલનાં ફળની અંદર ગર કે રસ બરેલાં હોય છે. તેમાં
એક કે વધારે બી હોય છે, અને તે બીતું પેલા રસ કે ગર વડે
પોષણ થાય છે.

પ્ર૦ રસવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ કેરી, લીંબુ, નારંગી, બોર, ગુંદા, રાણુ વગેરે.

પ્ર૦ ગરવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

પ્ર૦ જમરૂખ, કેળાં, સફરજન, ખજૂર, પપૈયા, દ્રાક્ષ, રીંગણાં, દુધી,
સકરટેટી, તડબુચ વગેરે.

પ્ર૦ થોડી કઠણુ છાલવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળો ઉપરની છાલ જરા કઠણુ હોય છે, અને તેમાં-
નો ગર અકેકા બીયા ઉપર જુદો જુદો ચોટેલો હોય છે, તેને
કળીઓ કહે છે. તેનો સ્વાદ મીઠો હોવાથી લોકો ખાય છે, ઘડમ,
સીતાફળ અને આમલી આ જાતમાં છે.

પ્ર૦ ઘણી કઠણુ છાલવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળોની ઉપર કઠણુ છોડું વીંટાએલું હોય છે. તેમાં
કાઠમાં ગર, કાઠમાં રેસા અને કાઠમાં બીજા છોડામાં બીયાં હોય છે.

પ્ર૦ કઠણુ છાલનાં ગરવાળાં ફળ ક્યાં ક્યાં હશે ?

ઉ૦ કોડું અને આલુ બદામ (સકરપારા) ના ફળમાં ગર હોય છે.
રસ અને ગર ઘણાં મીઠાં હોવાથી માણસ અને બીજા પ્રાણીઓ
ખાય છે.

પ્ર૦ રેસાવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉં નાળીચર, કપાસનાં છાંડવાં, આકાશીઆં વગેરેમાં રેસા રેસા વીંટાએલા હોય છે. ખીનું રક્ષણ થવાને રેસા ઘણાજ ઉપયોગી છે. વળી માણસો રેસાને જુદાં જુદાં કામમાં વાપરે છે.

પ્ર૦ ત્રીજા છોડામાં ખીયાવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉં સોપારી અને બદામના ફળો ઉપર કઠણ ટોપ જેવી છાલ હોય છે. વળી બદામની મીજ ઉપર ખીનું કઠણ છોડું હાય છે.

પ્ર૦ ફળનું કામ અને ઉપયોગ શો થાય છે ?

ઉં ફળમાં જે ખી હોય છે તેનું પોષણ કરવું અને રક્ષણ કરવું એ તેનું કામ છે. જ્યારે ખી પાકીને જગવા જેવું બને છે, ત્યારે ફળનું કામ પતી રહે છે. પાકેલાં ફળ માણસો ઉતારી લે છે, અગર એની મેળે ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે છે, પ્રાણીઓના ખોરાક વગેરેના ઉપયોગમાં ફળના ખીયાં આવે છે. વળી કેટલાકમાંથી નવી વનસ્પતિ થાય છે. જેમ ખી સારાં ને મોટાં થાય છે, તેમ તેમાંથી સારાં ફળ અને મોટાં ઝાડો બને છે. કેટલાક ખી કાઢીને જમીનમાં મળી જાય છે.

પાઠ ૮ મો. ખી, તેના ભાગ અને કાર્ય.

પ્ર૦ ખી શી રીતે પેદા થાય છે ?

ઉં સીતંતુના ખીજાયમાં જે ગોળ છંદાં જેવો પદાર્થ હોય છે, તેમાંથી મર્મની ઉત્પત્તિ થવાથી ખી પેદા થાય છે.

પ્ર૦ ખીની બનાવટ કેવી રીતની હશે ?

ઉં તેવી બનાવટ છંદાના આકારની છે. ખીના ત્રણ ભાગ છે. ૧ મુલાંકુર, ૨ દાળ અથવા ફાડ ને ૩ ફેલસાં કે છાલ. ખીની રચનાનાં સૌથી કામનો ભાગ મુલાંકુર છે. મુલાંકુર એટલે મૂળના ફણુગા, ખીજની બે ફાડની વચ્ચે તાંતણા જેવો ધોળો પદાર્થ.

દેખાય છે તે. એનાથી બી બને છે, અને બીથી નવું ઝાડ પેદા થાય છે. ફાડ અથવા દાગ—બદામની મીંજતું ફાતરું ઉતર્યા પછી તેની બે સરખી ફાડો થાય છે. એને વચલે પાસે બીજાં ફર હોય છે. તેનું એ ફાડોથી રક્ષણ થાય છે. ફાતરું કે છાલ—આપણે વગર પલાળેલી બદામની મીંજતું ફાતરું ઉખાડીશું, તો ઉખડશે નહિ. પણ તેને બના પાણીમાં પલાળીને મીંજને ચપટી વચ્ચે રાખી દાખીશું, તો ઉપરનું ફાતરું ઉખડી જશે. તેમજ મગફળી, ચણા, કચુકા અને કાળુ વગેરેને શેકવાથી તેનાં ફાતરાં ઉખડી જાય છે. આ ફાતરાથી માંહેના ભાગનું રક્ષણ થાય છે.

પ્ર૦ બે ફાડવાળાં બી શી રીતે ઝાળખી શકશે ?

ઉ૦ તેની ખાત્રી એ કે તે ઉંચે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ બે પાંદડાં આવે છે. મગ, અડદ, ચણા, વાલ, પુવર, કચુકા, લાંગ, વટાણા, ગોટલો, બદામની મીંજ વગેરે બે ફાડવાળાં બીયાં છે. વળી વડ, લીમડો, પીંપર વગેરે ઝાડોને એક થડ અને તેનાથી ધણાં ડાળાં, ડાળીઓ પુટેલાં હોય છે. તે લાકડું ને છાલ છુટાં હોય છે. આ ઝાડોનાં બીયાં બે દાળવાળાં છે.

પ્ર૦ એક દાળવાળાં બી શી રીતે ઝાળખી શકશે ?

ઉ૦ તેની પરીક્ષા એ છે કે, તે ઉંચે છે ત્યારે તેને પ્રથમ એક પાંદડું આવે છે. ઘઉં, બાજરી, જાં, જવ, મકાઈ, કમોદ, વગેરે એક દાળવાળાં છે. વળી શેરડી, વાંસ, નાળિયેરી, ખજૂરી, તાડ વગેરે ઝાડનાં બીને એકજ ફાડ હોય છે.

પ્ર૦ બીને ફમણા શી રીતે પુટતો હશે ?

ઉ૦ આપણે કુંડાં, કુંડીઓ અને રામપાતરમાં માટી ભરી ઘઉં, આમલી, ફરીના ગોટલો એ બધાને વાવીએ, અને રોજ પાણી

પાઠએ, તે સાત આઠ દહાડામાં શ્વગા પુટેલા જણાશે. કચુકો
જેમએ તે તે શ્વગાને માથે ટોપકાની પેઠે બહાર નીકળેલા જણાશે.
અને તેની એ ફાડની વચ્ચે ખાંચમાં જે પોચો ગર છે, તે જગા-
એથી તેને ફ્લુગો પુટેલો જોશે. અને ઘઉંમાં જ્યાં નાકાં જેવી
ખાંચ છે, તે ઠેકાણે ફ્લુગો પુટેલો છે, વળી ગોટલો એક ખાતુ-
એથી ફાટેલો છે, તે તેની ગોટલીમાં જે ઠેકાણે નાની આંખ જેવું
છે, ત્યાંથી તેને ફ્લુગો પુટેલો છે. વાવતી વેળા ખી ગમે તેમ
જમીનમાં પડે, તે પશુ મૂળ નીચે અને થડ ઉપરજ આવે છે.

પ્ર૦ ખી શેમાં રહેલાં છે ?

ઉ૦ કાઠ ખીયાં ગરમાં, કાઠ રેસામાં, અને કાઠ કઠણ હાલમાં રહેલાં
છે. વટાણા, મગ, ચોળા, અડદ, વાલ, તુવર વગેરેનાં ખીયાં શીંગ-
માં હારખંધ રહેલાં છે. જર, બાજરીનાં ખીયાં ડુંડામાં રહે છે.
ઘઉં, ડાંગેર અને જવનાં ખીયાં ડિંખીમાં, લીમડો, કપાસ, આકડો
વગેરેનાં ખીયાં વાળ જેવા તાંતણામાં રહે છે. દ્રાક્ષ, નારંગી, લીંબુ
વગેરેનાં ખીયાં રસમાં બંધાઈ ગયેલાં રહે છે. બદામ અને નાળી-
એરીનાં ખીયાં જડા પડવાળાં છે. કરીના ગોટલા ઉપર જડાં,
ને નીચે પાતળાં પડ છે.

પ્ર૦ કેટલાક મુલકમાં નવીજ જાતનાં ઝાડો ઉગે છે, તે ખી આંથી
આવતાં હશે ?

ઉ૦ કેટલાંક ખીયાં વાયરાથી ઉડીને ખીજે સ્થળે પડે છે. કેટલાંકને
પથુ, પક્ષી લઈ જાય છે. કેટલાંકને માણસ લઈ જઈને વાવે છે.
કેટલાંક ખીયાં પાણીની ઊભાથી તણાઈને જાય છે. એવી રીતે
નવીન ઝાડો ઉગે છે.

પાઠ ૯ મો. પાંદડાં, તેની રચના અને કાર્ય.

પ્ર૦ પાંદડાં માણસને શા કામનાં છે ?

ઉ૦ પાંદડાંની છાયા માણસને ધણીજ ઉપયોગી છે. લીલાં પાંદડાંની ઘટા જોઈ માણસનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. કોઈ થાકેલો કે તાપે અકળાએલો માણસ તેની નીચે આવીને જોસે તો તે પોતાનો સઘળો સંતાપ ભુલી જાય છે. વળી પાંદડાં વહેવારમાં પણ ઘણાં કામનાં છે. કોઈ પાંદડાં ખાવાના, ઔષધના કે એવા બીજા કામમાં વપરાય છે. એ સિવાય આપણે શ્વાસ વાટે ઝેરી હવા કાર્બોનિક એસીડ બહાર કાઢીએ છીએ, તે પાંદડાનો ખોરાક છે. તેને તે પોતાનામાં ખેંચી લઈ તેના અંશો જીવદા પાડે છે. તેમાંથી માણસને ખપતો જે ઓક્સિજન તે બહાર કાઢી નાંખે છે અને બાકીનો અંશ કાર્બન પાંદડાંમાં રહે છે.

પ્ર૦ પાંદડાં જાડને કેટલાં ઉપયોગી છે ?

ઉ૦ મૂળીઆં ભોંયમાંથી જે પાણી ચૂસે છે, તે પાંદડાંમાં આવી કાર્બન બેગું મળે છે. તે પાંદડાંમાંથી સૂર્યના પ્રકાશની મદદવડે જાડને માટે જોઈતો ખોરાક તૈયાર કરે છે. એજ ખોરાકને લીધે જાડ વધે છે. પાંદડાંની સપાટી ઉપર પુષ્કળ બારીક છિદ્રો હોય છે, તે વડે તેમાં ધણી ક્રિયાઓ ચાલે છે.

પ્ર૦ જાડના માટે પાંદડાંને શી શી ઉપમા આપી શકાય ?

ઉ૦ પાંદડાંને જાડનું 'રસોડું' કહીએ તોપણ ચાલે. કારણ કે પાંદડાં જાડના માટે ખોરાક તૈયાર કરે છે. વળી તે ખોરાક એમાંજ પાચન થઈ જાડને પુષ્ટિ આપે એવો બને છે. માટે એને જાડનું જીરું કહીએ તોપણ ચાલે. વળી પાંદડાં ફેફસાંનું કામ પણ કરે છે. કમકે તેનાવડે જાડ દમ લે છે ને મૂકે છે. આપણા શરીરમાં જેમ

નસો છે અને તેમાં લોહી ફરે છે, તેમ પાંદડાંમાં પણ નસો છે, તેમાં થઇને ઝાડમાંનો રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે. પાંદડાંની પાછલી બાજુ ઝીણું છિદ્રો છે તે વાટે તે નુકસાનકારક નિરૂપયોગી પાણી વગેરે પદાર્થ બહાર કાઢી નાંખે છે. આપણા શરીરમાં નસો છે, તેમ પાંદડાંમાં પણ નસો છે, તેમાં થઇને ઝાડમાંનો રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે.

પ્ર૦ પીપળાનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ તેમાં વચ્ચે ઠંઠ સુધી એક નસ હોય છે, તેમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે, તેમાંથી તેથી પણ નાની નસો નીકળે છે. એમ આપું પાંદડું નસોથી ગુંથાએલું હોય છે. નસોની વચ્ચે કુમળા ભાગો હોય છે; એ પાંદડું સડે છે ત્યારે કુમળા ભાગો કાઢી જાય છે, અને નસોનું ગુંથણ જમનું તેમ રહે છે. એ ગુંથણ વાટેજ પાંદડામાં રસ ફરતો રહે છે.

પ્ર૦ એરંડા અને દુધીનાં પાંદડાં કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ એમને થડમાંથી નીકળતી વચમાં નસ હોતી નથી, પણ આપણા હાથનાં આંગળાંની પેઠે પાંચ સાત નસો ઠંઠથી નીકળીને પાંદડાં પર જુદી જુદી તરફ જાય છે. એમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે. એ પ્રમાણે તે પાંદડાંમાં પણ નસોનું ગુંથણ હોય છે.

પ્ર૦ કેળનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ એમાં વચ્ચે મોટી ને જાડી નસ હોય છે, તે પાંદડાના થડ જેવી જણાય છે. તેમાંથી બીજી નાની નાની નસો નીકળેલી હોય છે. એની બધી નસો સીધી દોર હોય છે. કેળની પેઠે ધાસનાં પાંદડાંમાં પણ એક નસ પાંદડાંની વચ્ચે અને તેની બંને બાજુએ બીજી નસો ધણું ખરું ડીંટામાંથી અણી સુધી એક બીજીને

સરખે અંતરે આવેલી જણાશે. એવાં પાંદડાં શીડીએ તો સીધાં ફાટે છે. વડ કે પીપળાનું એટલે નસોના ગુંધણવાળું પાંદડું એમ સીધું ફાટતું નથી.

પ્ર૦ નાગરવેલનું પાન કેવું હોય છે?

ઉ૦ એન પાનની નસો ઉતારીએ છીએ ત્યારે નસો સાથે પાતળી ચામડી જેવું આવે છે, આપણી ચામડીની પેઠે એ એક પાતળું પડ છે. એ પડ નીચે નાની કાથળીઓમાં ઝીણા કણ હોય છે; તે સૂર્યના પ્રકાશથી લીલા થાય છે, તેથી પાન પણ લીલું થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ મળતો ન હોય એવાં પાંદડાં શીકાં હોય છે; ને તેથીજ આ પાનની નીચલી કરતાં ઉપલી બાજુ વધારે લીલી હોય છે, અને સૂર્યના પ્રકાશ તરફ વળેલી હોય છે.

પાઠ ૧૦ મો. ચા અને કાફી.

પ્ર૦ ચા એ શો પદાર્થ હશે ?

ઉ૦ એ એક જાતની વનસ્પતિનાં પાંદડાં છે, ને શરીરમાં જગૃતિ લાવનાર છે.

પ્ર૦ એના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એને ડુંગરાળ જમીનમાં વાવે છે. પાણી પોથી જમીન એને માફક આવતી નથી. એનાં પાંદડાં લાંબાં, સાંકડાં, અને ગુલાબનાં પાંદડાંની પેઠે ધારે કાંગરાવાળાં હોય છે, તેનો રંગ તેજાદાર લીલો હોય છે. છોડ ત્રણ વરસના થાય છે ત્યારે પાંદડાં ચૂંટી લે છે. વરસમાં ત્રણવાર પાંદડાં વીણી લે છે. ચૂંટ્યાં પાંદડાંને છાછર ટોપલીમાં સુકવે છે. પછી તાપડામાં દેવતાના તાપે તપાવે છે, ત્યારે તે વળી ન જાય માટે હલાબ્યાં કરે છે, તેથી તે કાળી

પડે છે. સુકવતી વખતે તેને મસળે છે તેથી વીંટાઇ જાય છે.
ઐટલે પાંદડાં વળેલાં ને ચોળાએલાં લાગે છે.

પ્ર૦ ચાના છોડ ક્યાં થાય છે ?

ઉ૦ ચીન દેશમાં ધણી પાકે છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ ધણી થાય છે.

પ્ર૦ પીવા માટે ચા તૈયાર કરવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ એક વાસણમાં જોઇએ તેટલી ચા નાંખી તેમાં ઉકળવું પાણી
રેડી થોડીવાર ઢાંકી રાખવું. તેમાંથી પ્યાલા બરીને જોઇએ તેટ-
લી ખાંડ નાંખી દૂધ રેકવું. ઐટલે તૈયાર થઇ.

પ્ર૦ કાશી શેની બને છે ? અને શી રીતે તૈયાર કરે છે ?

ઉ૦ એ એક જાતના છોડનાં ફળ અથવા બીજ છે. એ અરબસ્તા-
નમાં ધણી થાય છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ થાય છે. તેને
ઘોળાં સુગંધીદાર ફૂલ આવે છે. ફૂલોમાંથી ફળ પાકે છે, ત્યારે
જેકુત છોડવા તળે લુગડાં પાથરીને છોડવાને ખૂબ હલાવે છે.
તેથી પાકાં ફળો ખરી પડે છે, તે બધાં ભેગાં કરીને સુકવે છે. સુ-
કાયા પછી તેને પથરાવડે છડીને અથવા ચરખામાં પીલીને છોતરાં
ઉખેડે છે, પછી અંદરનાં બીને સુકવીને ધીમાં શેકે છે, તેથી તેમાં
સ્વાદ અને સોડમ આવે છે. તેને દળીને ભૂટા કરે છે, ને ખપ
પડે ત્યારે વપરાશમાં લે છે.

પ્ર૦ પીવા માટે કાશી તૈયાર કરવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ વાસણમાં જોઇએ તેટલી કાશી અને પાંદડાં નાંખી ઉકળવું. ખૂબ
ઉકળે ઐટલે તેમાં જોઇએ તેટલી ખાંડ અને દૂધ રેડી ઉતારી
નાંખવું. ઐટલે પીવા જેવી થઇ.

પ્ર૦ ચા અને કાશી પીવામાં ક્યા ગુણ્ય છે ?

ઉ૦ ચા કરતાં કાશી પાચન ક્રિયામાં સારી છે, તેમજ કોવત આપ-

નારી છે. અને પીનારને જગૃત ને તાજે બનાવે છે. કાફી ઉંધ
ઓછી લાવનાર છે. ચા અને કાફી જે નિયમિત રીતે પીએ તો
ગમે તેવા તાવને તે રોકી શકે છે.

પાઠ ૧૧ મો. ૩ અને કપાસનો છોડ.

પ્ર૦ કપાસના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ કપાસના છોડ જેથી આઠ ફૂટ સુધી ઉંચા થાય છે. તેને ઘણી
ડાળીઓ, પાંખડીઓ, અને પુષ્કળ પાંદડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં
નાનાં એરંડાના પાનના આકારનાં હોય છે. તેના ઘણું કરી પાંચ
બાગ પાડેલા હોય છે. તેને પીળાં ફૂલ આવે છે. કેટલીક જાતના
કપાસને લાલ ઘોળાં ફૂલ પણ આવે છે. અંદર ત્રણ પાંખડી-
વાળું વજ્ર અંદર ને પાસે હોય છે. તેનાનું પ્યાલા જેવું હોય છે.
એના ફૂલને પાંચ પાંખડીઓ ને તે દરેકમાં નીચે કાળી છાંટ હોય
છે. એ પાંચે પાંખડીઓ ભેગી મળવાથી આંખ જેવી દેખાય છે.
તેમાં ઘણા પુકેસર હોવાથી તેના તાંતણા જેડાઈ જવાથી નીચે
વર્ણી જેવો આકાર બને છે, એ નળીમાં સ્ત્રી કેસર હોય છે. તેમાં
બી અંધાય છે, તેને કપાસીઆ કહે છે. કપાસીઆ પર ઘોળા તાર
વળગેલા હોય છે તે ૩ છે. કપાસીઆ ને ૩ મળીને કપાસ બને છે.

પ્ર૦ કપાસનું વાવેતર ક્યારે અને કેવી જમીનમાં થાય છે ?

ઉ૦ જુન મહિનામાં મૃગશર નક્ષત્ર જેસે છે ત્યારે એનું વાવેતર કરે
છે. એને કાળી જમીન વધારે માફક આવે છે. એવી જમીનને
કપાસની જમીન કહે છે.

પ્ર૦ કપાસનાં છંડવાં ફાટી છે તે વખતનું કપાસના ખેતરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ ફૂલમાં છંડવાં બંધાય છે. એ છંડવામાં ત્રણ ચાર ફાટ હોય

છે. જીંડવાં ફાટે છે, ત્યારે તેના સાંધા આગળથી ઉધડે છે, ને તેમાંથી કપાસ નીકળે છે. એ જીંડવાને કાલાં કહે છે. બ્યારે કાલાં ફાટે છે ત્યારે ખેતરો ઘોળાં ઘોળાં દેખાય છે. એ વખતે કપાસ વીણવાનું કામ શરૂ થાય છે. તે કેટલાક મહીના ચાલે છે, કપાસ વીણવાનું કામ સવારમાં કરે છે કારણ કે સવારમાં ઝાકળ હોવાથી પાંદડી ભાંગી અને ચોટતી નથી તેથી તેનું ૩ ચોકખું નીકળે છે.

પ્ર૦ કપાસમાંથી ૩ શી રીતે જીંદું પાડે છે ?

ઉ૦ લાકડાના ચરખા બનાવેલા હોય છે તેનાથી તથા કપાસ લોહવાનાં જીનમાં ચરખા વડે કપાસમાંથી કપાસીઆ અને અને જીંદું પાડે છે, ધણું કરીને કપાસમાંથી એક ભાગનું ૩ અને બે ભાગના કપાસીઆ નીકળે છે.

પ્ર૦ કપાસની કયી કયી જાતો છે ?

ઉ૦ કાનમી, મહીઆ અથવા વાગડીઆ, નરમો, તળપદો અને અમેરિકન. તેમાં કાનમી કપાસ ને અમેરિકન ઉંચી જાતના છે. કારણકે તેનું ૩ લાંબા તારવાળું, સુંવાળું અને ચીકણું છે. તેથી તેની કિંમત વધારે બેસે છે.

પ્ર૦ કપાસની નીપજ કયા કયા દેશોમાં થાય છે ?

ઉ૦ હિંદુસ્તાન, ચીન, અમેરિકા, અને મિસર દેશમાં કપાસ થાય છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત, કર્ણાટક, ખાનદેશ, વરાહ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં કપાસ વધારે થાય છે.

પ્ર૦ તેનો શા ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ આપણને જેમ ખોરાકની જરૂર છે તેમ લુગડાંની પણ ખાસ જરૂર છે. ધનવાન હોય કે નિર્ધન હોય, તેઓ તેને ખોરાક ને લુગડાં વિના ચાલે નહિ. ધનવાન હોય તે ઉંચો ખોરાક ખાય ને ઉંચાં

વસ્ત્ર પહેરે; ને નિર્ધનને માત્ર જાડું પાતળું અને લુપ્ત પાખુ ખાવાનું મળે, પરંતુ જેવા તેવા ખોરાકની અને પહેરવાને લુપ્ત-કાંની જરૂર છે, તે લુપ્તકાં રૂનાં અને છે. સુવાને માટે ગોઠાં પલ્લુ રૂનાંજ થાય છે. જેસવા ઉઠવાનાં પાવરણાં, પાણી કાઢવાની દોરી, દોરડાં, ખાટલા ભરવાની પાટીઓ વગેરે રૂનાં થાય છે. રૂને પી-છને તેની પુણીઓ વણાય છે ને પછી કાંતીને સૂતર તૈયાર કરે છે તેનાં જેવાં જોધએ તેવાં લુપ્તકાં વણાય છે.

પાઠ ૧૨ મે. માછલી.

પ્ર૦ માછલીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એના શરીરનો ઘાટ મછવા જેવો છે. તે વચ્ચેથી જાડું અને બેઉ છેડે ધીમે ધીમે પાતળું થતું જાય છે. એના શરીર ઉપર વાળ કે જાડી ચામડી હોતી નથી, પણ કરોડ ઉપર ભીંગડાં હોય છે. એનું શરીર લીસું હોય છે, તેથી તરતી વખતે સહેલથી ખસી શકે છે. એની આંખો ઘણી ચળકતી છે, તથા બહુ જીભા ને તીજા દાંત છે. તે વડે તે નાનાં માછલાં ને કીડા ખાઈ શકે છે. એના બરડાની કરોડ બહુ નરમ અને વળે એવી છે, તેથી મરજીમાં આવે તેમ પોતાનું શરીર વાળી શકે છે. એ પેટે ચાલનારાં પ્રાણી છે, એને પગ હોતા નથી. તે ઈંડાં મૂકે છે.

પ્ર૦ માછલીનું રહેઠાણ ક્યાં હશે?

ઉ૦ તે પાણીમાંજ રહે છે. પાણી સિવાય તે એક ઘડી પણ જીવી શકે નહિ. વળી એક સમુદ્રની માછલી ખીજ સમુદ્રમાં જીવી શકતી નથી. તેમજ મીઠા પાણીમાં રહેનાર માછલી ખારા પાણીમાં અને ખારા પાણીની મીઠા પાણીમાં રહી શકતી નથી.

પ્ર૦ પાણીની અંદર માછલી શી રીતે શ્વાસ લઇ શકે છે ?

ઉ૦ માછલીને શ્વાસ લેવાની કાચળીઓ હોય છે. અને તારા પડદા જેવી ઝાલર હોય છે, તેની નીચે જળ જેવી રાતી કાચળીઓ હોય છે તે વડે પાણીમાંથી ઐ શ્વાસ લે છે. માછલી પાણીમાં તરે જાય છે, એટલે કાચળીઓ તેમાં મળી ગયેલી હવા કાઢી લે છે, અને નકામું પાણી ઝાલર વાટે બહાર કાઢી નાંખે છે.

પ્ર૦ પાણીમાં છેક થોડી હવા હોય છે, તેટલાથી તેનું જીવન શી રીતે નભે છે ?

ઉ૦ એને બહુ હવાનો ખપ નથી. આપણા શરીરની ગરમી નીભાવવાને ધણી હવાની જરૂર હોય છે, પણ માછલીનું લોહી ઠંડું હોવાથી એનું શરીર પણ ઠંડું રહે છે, તેથી એને ધણી હવા જોઈતી નથી.

પ્ર૦ માછલી પાણીમાં શી રીતે તરી શકે છે ?

ઉ૦ એને તરવાનું સહેલું પડે તેટલા માટેજ એના શરીરનો ઘાટ મજબૂત જેવો કરેલો છે. મજબૂતમાં જમ હલેસાં ને સુકાન હોય છે, તેમ માછલીની છાતીએ બે, પેટ આગળ બે, અને પાંચમું પીઠે છે, તે હલેસાં જેવુંજ છે; અને એની પુંઝડી તે એનું સુકાન સમજવું.

પ્ર૦ માછલીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ કેટલાક લોકો માછલીનો આહાર કરે છે. દરીઆ કાંઠાના કેટલાક તેનો વધારે આહાર કરે છે, ને માછલીનો જખરો વેપાર ચલાવે છે. માછલીનું તેજ કાઢવામાં આવે છે, તે દવાનો ઉપયોગમાં આવે છે. ઘણી પાણીમાંનાં માનાં જીવંત તથા મેલ આપને પાણીને સ્વચ્છ કરે છે.

પાઠ ૧૩ મો. સાપ.

પ્ર૦ સાપના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ સાપ એ પેટે ચાલનારું પ્રાણી છે. એને પગ હોતા નથી. તેમ છતાં તે ધણીજ ઝડપથી ચાલે છે; તેનું કારણ એ કે તેને કરોડમાં ઘણાં છુટાં છુટાં હાડકાં હોય છે; તે તેની પાંસળીઓ પેટ-પરની ચામડીને વળગેલી હોય છે. તેના ઉપર ભીંગડાં હોય છે, તે ભીંગડાં વડે ભોંયને વળગી રહે છે. તેની પાંસળી પરના મજબુત લોચા સંક્રાચી તથા પહોળા કરી ઝડપથી શરીરને આગળ ખેંચી જાય છે. ઘણા સાંધા હોવાથી તે મરજી મુજબ વળી કે વીંટાઈ શકે છે. તેના ઉપર જે ભીંગડાંવાળી ચામડી હોય છે, તે તેને નવી ચામડી આવે છે, ત્યારે ઉતારી નાંખે છે, એને સાપની કાંચળી કહે છે. કેટલાક નાગ-સાપને માથે ફેણ હોય છે, તે સુંદર લાગે છે.

પ્ર૦ સાપના કેટલા વર્ગ છે તે તે કયા કયા ?

ઉ૦ એ વર્ગ છે. ૧ ઝેરી અને ૨ ઝેર વગરના. ઝેરી સાપનું માથું પહોળું હોય છે, તેના જડખામાં ઝેરની કોથળી હોય છે, તેમાંથી એક નળી પોલા દાંતમાં ઉતરે છે, તે અણી સુધી પહોંચે છે. એ દાંત મોંમાં તાજવા તરફ વળેલો હોય છે. નાગ કરડે ત્યારે એ દાંત સીધો થઈ જાય છે, અને જડખાં ખીડાય ત્યારે ઝેર નીચોવાઇને ડાંખમાં પડે છે.

પ્ર૦ સાપનું ઝેર ઉતારવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦ ડાંખને ઉપલે પાસે દોરી તાણી બાંધવી. પછી ડાંખને ચીરીને નીચેથી પાટો બાંધવો. એ ઉત્તમ ઉપાય છે. પછી ખિલચીંગ પાહર કે કાંડીની દવા મળે તો ચોપડવી. હાલમાં આપણા દેશ-

નાં સરકારી દવાખાનામાં નાગના ઝેરની દવા મળે છે તેને પણ વાપરવી.

પ્ર૦ ઝેર વગરના સાપનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ ઝેર વગરના અને ઝેરી સાપોનો ઘાટ તો સરખોજ હોય છે. તેમને પેલા કાણાવાળો ઝેરી ઘાંત હોતો નથી. એમાંના કેટલાક બહુ જાડા અને લાંબા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મોટા અજગરો યાય છે, તે ઝેરી નથી, પણ તે ઘેદું કે બકડું આપું ગળી જાય છે. તે બહુ જબરા હોય છે, તેથી માણસ કે ગાયને શરીરે વીંટાઈ વળે, તો તેનો ઘાંતને કચરધાણુ કરી નાંખે છે.

પ્ર૦ આ સિવાય સાપની બીજી કયી જાતો હોય છે ?

ઉ૦ ચીતલ અને કાઠ એ બચંકર ઝેરી સાપ છે. તેમાં ચીતલ લીલા કાળા રંગની હોય છે, તે કરડે, કે તેની માણસને લાળ ચાંડે તો તેનું શરીર કોહી જાય છે, તે ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં મટતું નથી. કાઠ એ કાળા જુરા રંગની હાથેક લાંબી હોય છે, તે પણ ઝેરી છે. તેનું ઝેર ઉતરવું મુશ્કેલ છે.

પ્ર૦ સાપને મળતાં દૂબળાં કયાં પ્રાણી છે ?

ઉ૦ કીડા અને પાણીમાં માછલાં હોય છે. તે પણ પેટે ચાલનારાં છે.

પ્ર૦ સાપ કયાં રહેતા હશે ?

ઉ૦ તે જમીનમાં દરમાં રહે છે. તે પોતે દર ખોદતા નથી પણ ઉંદરો ખોતાને રહેવા માટે દર ખોદે છે તે દરમાં સાપ રહે છે. એટલે ઉંદરો નાશી જઈ બીજાં ઠેકાણું દર ખોદી રહે છે. અને માટે કહેવત છે કે—“ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભોરીંગ.”

પાઠ ૧૪ મો. દેડકું.

પ્ર૦ દેડકાનું રહેઠાણ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ તે પાણીમાં અને જમીનમાં રહે છે. જમીનપર રહેનારા તાપન વખતમાં ઝાડનાં પાંદડાંમાં, છોડ નીચે, અથવા ભીંની જગામાં ભરાઈ રહે છે. પાણીમાં રહેનારા તળાવ, કુવા અને કાદવવાળી જગામાં રહે છે. કાદવ સુકાઈ જાય ત્યારે જમીનની માંહે રહે છે. શિયાળામાં ટાઢ અને ઊનાળામાં તાપને લીધે દેડકાં જોવામાં આવતાં નથી, પણ ચોમાસામાં તે ઘણાંજ હોય છે.

પ્ર૦ દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર કહો.

ઉ૦ પતંગીઆંની પેઠે દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર ચાલુ છે. તેની જીંદગીની ત્રણ અવસ્થા છે. ૧ ઇંડાં, ૨ માછલીની પેઠે પૂંછડીવાળી સ્થિતિ, ૩ દેડકું.

પ્ર૦ દેડકાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦ ગરમ ઋતુમાં દેડકી પાણીને તળાવે કાળાં રંગનાં અગ્રકતાં ને પારદર્શક ઇંડાં મૂકે છે. તે પાણી ઉપર તરતાં રહે છે. તેને ઝેની માદા સેવવા બેસતી નથી, તેનું લોહી ઠંડું હોવાથી સૂર્યના તાપથી સેવાય છે; તે આઠ દહાડામાં તે ઇંડામાંથી માછલીના લાટનું અચ્ચું નીકળે છે. તેને શ્વાસ લેવાને ઝાલર ને લાંબી પૂંછડી હોય છે. આ વેળા તે ભાજપાલો ખાય છે. ચાર છ અઠવાડીઆમાં પાછલા પગ આવે છે, અને પૂંછડી મુદ્દલ રહેતી નથી; આ વેળા આંખ અને ફેફસાં અને છે, અને આગલા પગ ચામડીમાંથી બહાર નીકળે છે, તેથી દેડકાં જોવો દેડકા યઈ રહે છે. દેડકું બન્યા પછી સાપ જેમ કાંચળી ઉતારે છે, તેમ તે પણ ચામડી ઉતારે છે, અને પોતાના પાંજ વડે ચામડી ચીરીને શાડી નાંખી તેના દરક કકડો ગળી જાય છે.

પ્ર૦ દેહકાના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ તેનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું, પહોળું અને ત્રિકોણાકાર છે. તેને ડોક નથી, આંખો મોટી અને બહુ ચંચળ છે, તેની આંખુઆંખુ પીળા રંગની કાર છે; આંખનું રક્ષણ કરવાને પોપચાં છે. તેના મોંઢાના ઉપરના જડખામાં ઝીણા અણીવાળા દાંત છે. પણ નીચેના જડખામાં નથી. આ દાંતથી માખી કે ખીબા એવા જંતુઓ ગળી શકે છે. એની જીભનું મૂળ આગલા ભાગમાં અને ટેરવું ગળા તરફ છે, તેથી તે પોતાની જીભને પાછી વાળીને મોંઢાથી ઘણું છોટે બહાર કાઢી શકે છે. જીભ પર ચારેખાંજી ચીકાશવાળો પદાર્થ લાગેલો હોય છે. તેનું પેટ ચપટું, પહોળું અને ખેડોળ છે. તેને પાંસળાઓ હોતી નથી, પણ કરોડની બંને બાજુ યોડાં યોડાં હાડકાં છે, તેનું પેટ જમીનને અડકતું રહે છે, તેથી તે પેટે ચાલનાર પ્રાણી કહેવાય છે. તેને ચાર પગ છે. આગલા પગે ચાર ચાર અને પાછલા પગે પાંચ પાંચ આંગળાં છે, પણ પાછલા પગની આંગળાઓ પાતળા પડ જેવી સંધાએલી હોય છે, તેથી તેને તરતાં શકે છે અને ચેકડો મારી ચાલે છે. તે પોતાના શરીરથી ૩૦-૪૦ ગણું કૂદી શકે છે. તેની ચામડી ચીકાશવાળી હોવાથી પાણીમાં રહી શકે છે. તેની ચામડી પર વાળ કે બીંગડાં હોતાં નથી, પણ તપખીરીયાં ને ઝાંખા રંગનાં તલકાં હોય છે, તેથી બીંગડાં જેવું લાગે છે. ચામડી ઘણું કરીને લીલા ભુરા રંગની હોય છે, અને નીચેના ભાગ પીળા હોય છે.

પ્ર૦ દેહકાના રંગ શી રીતે બદલાય છે ?

ઉ૦ તેની ચામડી ચળકતી અને લીલી હોવાથી બ્યારે લીલા ધાસમાં

હોય ત્યારે લીલો, પાણીમાં હોય ત્યારે આસમાની અને જમીનમાં હોય ત્યારે માટી જેવો જણાય છે. અને એ પ્રમાણે 'રંગ બદલાવાનું' કારણ ખીન પ્રાણીથી રક્ષણ થવા માટે જણાય છે.

પ્ર૦ દેડકાં શું ખાતાં હશે ?

ઉ૦ તે પ્રથમ રિચર થઇને બેશી રહે છે, જેવો શિકાર તેની લાંબી જીભ પહોંચી વળે એટલે છેટે આવ્યો કે તરતજ ઘણી ઝડપથી જીભ બહાર કાઢી શિકારને પકડી મોંમાં લઈ ગળી જાય છે. તે જીવતાં જીણાં જીવડાં, ગોઠળગાય, માખીઓ અને કીડા ખાય છે. નાનાં દેડકાં પાણીની શેવાળ અને છોડની કુમળી ટીશીઓ પણ ખાય છે.

પ્ર૦ દેડકાં શ્વાસ શી રીતે લે છે ?

ઉ૦ તે નસકોરાં અને મોં વાટે શ્વાસ લે છે. હવાના ધુંટડા નસકોરાં વાટે પાણીની પેઠે ઉતારે છે, પણ યાકી જવાથી વધારે હવા લેવાતી નથી, તેથી એની કાણાંવાળી અને બીંની આમડી શ્વાસ લેવાને કામ આવે છે. આ રીતે થોડી હવા તેના લોહીને ગરમ કરવાને પુરતી ન હોવાથી તેનું લોહી ઠંડુ રહે છે.

પ્ર૦ દેડકાં શા ઉપયોગનાં છે ?

ઉ૦ તે પાણીની માંહેનો મેલોતયા જીણાં જીવડાં ખાઈ જઈ પાણી ચોક્કસ કરે છે. વળી સાપ વગેરેનો તે ભક્ષ છે.

પાંડ ૧૫ મો. તીડ.

પ્ર૦ તીડના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ કીડાના વર્ણનું પ્રાણી છે. તે બહુ કરીને તીતીથોડાને મળતું છે. કીડાની પેઠે તેને બે શીંગડાં, છ પગ અને ચાર

પાંખો હોય છે. તેના પાછલા પગ લાંબા, જડા, અને નેરાવર હોય છે, અને તેના પર કરવના ઘાંતા જેવી કાંગરી હોય છે. તેની આગલી પાંખો જરા લાંબી અને પાછલી ધણી પહોળી હોય છે. એ પાંખો કાગળના પંખાની પેઠે બિડાય છે. તીડનું મોઢું ને જખરું હોય છે.

પ્ર૦ તીડની ઉત્પત્તિ શ્રી રીતે થાય છે ?

ઉ૦ જ્યારે આપણા દેશમાં વરસાદ બંધ થવાનો થાય છે, ત્યારે તીડ રેતી કે ગોરાડુ જમીનમાં ઈંડાં મૂકે છે. માદાના શરીરને છેડે શીંગડાં જેવી કઠણ અણી હોય છે, તે વડે તે જમીનમાં એકાદ તરુ ઈંડું દર પાડે છે, અને તેમાં ઈંડાં મૂકે છે. એ ઈંડાં મેલાં પીળા રંગનાં અને આકારે લાંબગોળ પણ બાણુએથી જરા વધારે પહોળાં હોય છે. માદા દરેક દરમાં શુભારે ૫૦ થી ૭૫ ઈંડાં મૂકે છે. તે ઈંડાં ઉપર માદા ફીણુ જેવો પદાર્થ પાથરી દે છે, તેથી તેઓ એકબીજાને વળગી જાય છે. જ્યારે તે સુકાય છે ત્યારે દરનું મોં બિડાય છે. ઈંડાં ત્રણેક અઠવાડીયાં સુધી બોંબમાં રહે છે. પછી દરેકમાંથી લીલા રંગનો કીડો નીકળે છે. તે શરીર-પરની લીલી ચામડી કઠી નાંખી ખરપડીની પેઠે ઠેકવા માંડે છે, ને કુમળી ટીશીઓ અને પાલો આછ ઉગતા પાકને નુકસાન કરે છે. એ કીડો પોતાની ચામડી વારે વારે ઉતારી નાંખે છે, પછી તેને કીણી પાંખો આવે છે, છેલ્લીવારની ચામડી કઠી નાંખ્યા પછી તે રાતા તપખીરીઆ રંગનું તીડ બને છે.

પ્ર૦ તીડનો ખોરાક શું હશે ?

ઉ૦ તીડ બહુ ખાઉધરાં હોય છે. જે કંઈ લીલાતરી મળે તેને ખાધને સાદ કરી મૂકે છે. કપાસ, મળી, તલ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં,

કઠોળ અને ખીજ બધી જાતના ઘણા તેમજ જાડની તાજી ટીશીઓ, અને ઘાસ ખાય છે.

પ્ર૦ તીડની વસ્તી ક્યાં અને કેટલી હશે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં રજપુતસ્થાન અને સંભારદ્વિ પર્વતમાં ઘણું કરીને તીડનું રહેઠાણ છે. તે ઘણુંકરીને બેંચમાંજ રહે છે. તે જ્યારે બહાર નીકળે છે ત્યારે તેનાં ટાંજે ટાંજાં ખોરાકની શોધમાં ઉડતાં દેખાય છે. એ ટાંજાં કોઇવાર તો એટલાં ખીચોખીચ અને ગાઢના ગાઢ સુધી લાંબાં પહોળાં હોય છે, કે સૂર્યને પણ વાદળાંની પેઠે ઢાંકી દે છે. તે જે જાડ પર બેસે છે તેનો ઘણુ વાળા દે છે. તેવાં જાડ ફરીને ણવાની આશા રહેતી નથી. તે મનોહર વાડીઓને પણ વેરાન કરી દે છે. પાકને લણતાં પહેલાં જે તીડનાં ટાંજાં આવી પહોંચ્યાં, તો ત્યાંની વસ્તીને દુકાળ અને જૂખમરો ચોટ છે, આવી રીતે તે અગણિત નુકસાન કરે છે.

પ્ર૦ તીડથી થતું નુકસાન અટકાવવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦ તીડનાં ઈંડાં ખોળી કાઢીને તેનો નાશ કરવો. તેમ કરવાથી લાખો તીડ પેદા થતાં અટકશે, અને કરોડો ખાંડી ધાન્ય નાશ પામતું બચશે; જે એમ ન બને તો બચ્યાંને પાંખો આવતાં પહેલાં તેમને જાડનાં ડાંખળાં અને સાવરણીઓ વડે જુડી જુડીને પૂરાં કરવાં. પછી તેનાં ખોખાં ખાઇઓમાં નાંખી ઉપર માટી પુરવી. તીડ ઉડતાં થયા પછી તેમનો નાશ કરવો એ કઠણ છે, પણ આગ ને ધુમાડો કરવાથી તેમને મરાશે તો નહિ, પણ અટકાવી શકાશે.

પાઠ ૧૬ મો. મચ્છર.

પ્ર૦ મચ્છરના શરીરની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ મચ્છર કીડીના વર્ગનું પ્રાણી છે. માથું, છાતી અને જઠર એવા એના ત્રણ ભાગ પડે છે. એને છાતી આગળ છ પગ હોય છે. તે માખીની જાતનાં છે, તેથી તેને એ પાંખો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે મચ્છરનું શરીર તપાસીએ, તો તેના માથાનો ભાગ વિવિધ પાસાદાર આંખોથી ઢંઠાએલો હોય છે. તેને તીક્ષ્ણ આંખીવાળી ને પોલી સુંઢ હોય છે, તે સોય જેવી દેખાય છે. મચ્છરને એ શીંગડાં હોય છે, નરનાં શીંગડાંને ફાંટા હોય છે, તેવા માદાને હોતા નથી, માદા સ્થિર પાણીપર ઇંડાં મૂકે છે, ને પછી મરી જાય છે. એ ઇંડાંમાંથી ઇયળ જેવા જંતુ નીકળે છે, તે થોડીવાર ઉંઘમાં પડે છે અને પછી મચ્છર બની જાય છે.

પ્ર૦ મચ્છર કયી કમી જાતના થાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર ઘણી જાતના છે, પણ મુખ્ય એ વર્ગ પડી શકે છે. ૧ ઝેરી ને ૨ સાધારણ. ઝેરી જાતના ડાંખેથી તાવ લાગુ પડે છે. સાધારણ મચ્છરો મોટા હોય છે, ને બીંતે એસે છે ત્યારે ખુંધા દેખાય છે. ઝેરી મચ્છર બીંતમાં ઢળકતાં એસે છે. તેની પાંખે ત્રણ ચાર તપખિરીઆ રંગનાં ટપકાં હોય છે, સાધારણ મચ્છરનો રંગ કાળાશપર હોય છે, તેઓ ગણિગણાટ કરે છે. ઝેરી મચ્છર ડાંખે તેની ખબર પડતી નથી પણ સાધારણ મચ્છરનો ચટકો તો ચમ ચમે છે.

પ્ર૦ ઝેરી મચ્છરો તાવ શી રીતે ફેલાવે છે ?

ઉ૦ ઝેરી મચ્છર તાવવાળા માથુસને કરડે, ત્યારે તાવના જંતુ મચ્છરના જઠરમાં લોહી ભેગા જાય છે, ત્યાં ઉછરીને તેઓ સુંઢ પાછળ લાજની ગાંઠો હોય છે, તેમાં પેસે છે. ઝેરી મચ્છર તંડર-

સ્ત માણસને ડાંખે છે, સારે તેની લાજ અને તે તાવના જંતુઓ માણસના લોહીમાં પેસે છે, અને ફેલાય છે એટલે તેને તાવ આવવા માંડે છે.

પ્ર૦ મચ્છરો તાવવાળા માણસના શરીરમાંથી તાવના જંતુ ન લઈ જાય તેને માટે શું કરવું ?

ઉ૦ તાવવાળા માણસના પિછાનાપર મચ્છરદાની બાંધી રાખવી.

પ્ર૦ મચ્છરનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર બંધિઆર પાણીમાં ઇંડાં મૂકે છે. માટે આસપાસનાં ખાખોતીઆં પૂરી નાંખી ગંદવાડ થવા દેવો નહિ. મચ્છરની લીખો શ્વાસ લેવાને પાણીપર તરી આવે, તેજ વખતે ખાખોતીઆં વજેરેમાં દર દશ ચોરસ ફુટે અઘોળ કરોસીન તેજ રેડવું; તેથી લીખો ઉપર આવી શકશે નહિ, અને અંદર રહી ઇંધાઈ મરશે. આ કામમાં ડામર પણ ઉપયોગી છે. જે મચ્છર ઉછરી આવે તો ડામર, ગંધક, લોખાન, અને લાકડાના ધુમાડાથી તેનો નાશ થઈ શકશે.

પાઠ ૧૭ મો. હાથી.

પ્ર૦ હાથીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ સઘળાં પ્રાણીઓમાં હાથી મોટામાં મોટું પ્રાણી છે. એની આમડી જાડી ને કાળા રંગની છે. તેના પર જાડા ને આછા વાળ છે, તેને નાકને બદલે સુંદ છે. તે વડે તે શ્વાસ લે છે, ખાવાનો ખોરાક, પાણી વજેરે સુંદ વડે લઈ મોંમાં મૂકે છે. કાંઈ પદાર્થ કાલવો હોય તોપણ સુંદ વડેજ ખાલે છે. ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ તેની સુંદના છેડે આંગળીના ટેરવા જેવું ટેસ્વું હોય છે તેના વડે પકડી શકે છે. એના મોં આગળથી સુંદ ઉપર એ દાંત નીક-

જેલા હોય છે, તેને દંતુશળ કહે છે; એને ધાંભલા જેવા ચાર પગ છે. સુપડા જેવા બે કાન છે. તેના શરીરના પ્રમાણમાં તેની આંખો નાની છે, તેને એક પૂંછડી છે. તેનામાં અત્યંત બળ હોય છે.

૩૦ હાથીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ મોટા રાજાઓ શોભાને માટે હાથી પાળે છે, તેઓ હાથી ઉપર અંખાડી મૂકીને તેમાં બેસીને કોઈ કોઈવાર ફરવા નીકળે છે. તે ભારે બોબો ઉપાડવા અને તાણવામાં વપરાય છે. લાંબી મુસાફરીમાં હાથીની સવારી ઘણી ઉપયોગી છે. તે દહાડાના ૬૦-૭૦ માઈલ ચાલી શકે છે. પહેલાંના વખતમાં તોપો નહતી, ત્યારે દુશ્મનનું વશકર ચગદી નાંખવાના કામમાં હાથી વાપરતા. એ બનાવર ઘણું શાંત, કઠ્ઠાગઈ, સમજવાળું અને માયાળુ હોય છે.

૩૦ હાથીની વસ્તી કયા દેશોમાં છે ?

ઉ૦ લંડા અથવા સિંહલદ્વીપમાં તથા આફ્રિકાનાં જંગલોમાં હાથીની વસ્તી વધારે છે. એ જંગલી હાથીઓને પકડી શકાતા નથી. માણસોથી તેમની પાસે પણ જામ શકાતું નથી. તેમને પકડવા માટે લાકડાંનો મોટો કોટ કરી હાથીનાં ટોળાં જંગલમાંથી હાંકી લાવી પુરે છે, ને તેમાં તેમને ઘણા દહાડા ભુખે મારે છે, તેથી નરમ પડે છે, ત્યારે પાળેલા હાથી જેડે રાખી તેમને હેળવે છે.

૩૦ હાથીને શો ખોરાક જોઈએ છીએ ?

ઉ૦ તે ઘાસ, રોટલા, અનાજ સર્વ ખાય છે.

૩૦ દંતુશળ અને હાથીનાં હાડકાંનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ દંતુશળના ચુડા બનાવે છે, તે ઘણા કિંમતી ગણાય છે, તેને ગૃહસ્થ લોકોજ વાપરે છે. ગરીબોને તો હાડકાંના ચુડા વાપરવા

પડે છે. તે સિવાય ચપ્પુના હાથા, ધડીઆળના અછોડા, કાંસ-
કીઓ, લાકડીઓ વગેરે થાય છે.

પાઠ ૧૮ મો. પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ.

પ્ર૦ પ્રાણીઓ, તેમનો રંગ, અને રહેઠાણની આસપાસના પદાર્થોના
રંગની વચ્ચે શો સંબંધ હોય છે?

ઉ૦ ઉત્તરના ખરફના મુલકમાં રીંછના વાગ સફેદ હોય છે. અરબ-
સ્તાન જેવા રેતાળ મુલકમાં ઉંટનો રંગ રેતી જેવો પીળચટો બ-
દામી રંગ હોય છે. આફ્રિકાના સિંહો ભુખરા તપખીરીઆ રંગના
હોય છે. ઝાડીમાં રહેનારા વાઘ સુકાં લીલાં ઝાંખરાં અને ભોથાંને
લીધે તેની કાળા પીળા પદાવાળી ચામડી ઓળખવી મુશ્કેલ પડે
છે. અંધારે ફરનારા ઉંદર, કોળ, અને વન વાગલાં મેલા રંગનાં
હોય છે. ધુઅડ પણ રાત્રે ઉડે છે, તેનાં પીંછાં રંગે ઝાંખાં હોય છે.

પ્ર૦ પ્રાણીઓનો રંગ અને તેની આસપાસના પદાર્થોનો રંગ મળતો
આવવાનાં કારણ શાં?

ઉ૦ તેનાં બે કારણ છે. વાઘ જેવા પ્રાણીની બાબતમાં એકે એકે
શિકારને તેના આવ્યાની ખબર પડે નહિ, તેથી નજીકમાં અજાણ્ય-
પણે આવી જવાથી તલપ મારી શિકાર ઝડપી શકે છે. ખીજું
રંગને લીધે પ્રાણી ઓળખાય નહિ, એટલે દુસ્મન જઈ તેના પર
છાનોમાનો ફાળ મારી શકે નહિ. નાનાં પ્રાણી અને તેની આસ-
પાસના પદાર્થોનો રંગ મળતો હોવાનું કારણ એજ છે. પોપટ બળ-
વાન પ્રાણી નથી માટે તેનો રંગ લીલો છે. એથી ઝાડ ઉપર તેનો
માળો હોય, તેનાં પાંદડાંની વચ્ચેથી દુસ્મન ઝટ દેખી કે ઓળખી
શકતો નથી. પાંદડાં પર રહેનારાં શુવડાં પણ લીલાંજ હોય છે, તેનું
કારણ પણ એજ છે.

પ્ર૦ એકજ વર્ગનાં જંગલી પ્રાણીઓના રંગમાં ફેર હોતો નથી, પણ પાળેલાંના રંગમાં ઘણો ફેર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ જંગલી પ્રાણીઓને રંગનો ખપ હોય છે, તેથી તેઓ તે બદલાતાં નથી. પાળેલાં પ્રાણીઓને રંગનો ખપ નથી માટે તેનો રંગ બદલાય છે. જેમકે બધાં વડનો રંગ લગભગ સરખો હોય છે, પણ કુતરાં જુદાં જુદાં રંગનાં હોય છે. વગડાક ઢોર અને પાળેલાં ઢોરનો, સિંહ અને બિલાડીનો, રંગમાં ભેદ એજ કારણથી છે.

પ્ર૦ કેટલાંક પ્રાણીઓનો રંગ બમકદાર હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ બમકદાર રંગ તેમને શોભા આપે છે, અને તે વડે તેઓ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે.

પ્ર૦ કેટલાંક પુલનો રંગ બમકદાર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ તે પણ શોભા આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. જંતુઓ ફૂલના બમકદાર રંગથી લોભાઇને તે પર જઇ ખેસે છે ને મધ ચૂસે છે, ત્યારે પુકસરવાળા ફૂલમાંથી સ્ત્રી કસરવાળા ફૂલમાં પરાગ લઇ જાય છે, ને તેથી ખીજ તૈયાર થઇ તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન થાય એવાં બનાવે છે. એ જોતાં ફૂલના રંગનો હેતુ ખીને પકવવાનો, અને તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન થા એવા બનાવવાનો પણ હોય, એમ લાગે છે. રંગ સિવાય ફૂલોની સુગંધી પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. કેટલાંક ફૂલો રાત્રેજ ખીસે છે. તે અંધારે સહેલથી જણાઇ આવે માટે તેનો રંગ ફીકકો ધોળો હોય છે.

પ્ર૦ કેટલાંક રંગનો રંગ ચક્રચકિત હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ રંગનો રંગનો રંગથી પક્ષીઓ ખેંચાઇ તે તરફ જાય છે. તેઓ

ફળનો મર ખાય છે. અને બી અથવા ફળીઆ જમીનપર પડવા દે છે. એ બી જમીનમાં દટાય અને ત્યાં ઉગે, ત્યારે નવું ઝાડ થાય છે. એ પ્રમાણે રંગતી મદદ વડે ફળો નવું ઝાડ ઉત્પન્ન કરવાનું પોતાનું કાર્ય કરે છે.

પાઠ ૧૯ મો. હૃદય અને લોહીનું ફરવું.

પ્ર૦ હૃદય કાને કહે છે.

ઉ૦ શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં લોહી પહોંચાડવાને છાતીના ભાગમાં લોહીની ટાંકી હોય છે તેને. તે માંસનું બનેલું છે, તે અંદરથી પોલું છે.

પ્ર૦ હૃદયનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ આપણા શરીરમાં છાતીની અંદર સહેજ ડાબે પાસે હૃદય આવેલું છે, તેમાં એક ડાબું તે બીજું જમણું એમ બે ખાનાં છે. હૃદય માંસના લોચાનું બનેલું છે. તેનો આકાર શંકુ જેવો છે; તે આગલી મેર ગોળ તે પાછલી મેર ચપટું છે. દરેક માણસના હૃદયનું કદ લગભગ તેની મુઠી જેવડું છે. તેના ડાબા ખાનામાં સ્વચ્છ લોહી ભેરું થાય છે. તેની ડાબેથી એક મોટા નળ નીકળે છે, એ નળમાંથી નાની નળીઓ ફેલાયેલી છે. એ નાની નળીઓમાંથી તેનાથી નાની, અને વળ તેમાંથી એક નાની વાળ જેવી નળીઓ નીકળેલી હોય છે. હૃદયના ડાબા ખાનામાંથી લોહી મોટાં નળમાં વહે છે, અને ત્યાંથી આખા શરીરમાં નાની નળીઓ વાટે જાય છે. જે નળીઓમાં થકને લોહી વહે છે, તેઓને પોરી નસ ક નાડી કહે છે.

પ્ર૦ શરીરમાંનું બમડેલું લોહી કી રીતે સ્વચ્છ થાય છે ?

ઉં આપણા શરીરનો ધાતુ અથવા શક્તિ આપનાઈ તત્વ હમેશાં ક્ષીણ થાય છે, અને પાછું તાજું થાય છે. ક્ષીણ થયેલું તત્વ લોહીને બગાડે છે. એ બગડેલું લોહી કીણી વાળ જેવી નળીઓમાં થઈને બીજી નળીઓમાં પેસે છે. પછી એ નળીઓમાં થઈ તે વધારે મોટી નળીઓમાં જાય છે. આખરે અસ્વચ્છ લોહી મોટા નળીમાં વહેતું વહેતું હૃદયના જમણા ખાનામાં પેસે છે. અસ્વચ્છ લોહી લઈ જનારી નળીઓને શિરા કહે છે. અસ્વચ્છ લોહીનો રંગ આસમાની હોય છે, તેથી શિરાઓ પણ આસમાની દેખાય છે. હૃદયના જમણા ખાનામાંથી એ લોહી ફેરસાંમાં જાય છે. ત્યાં આપણે શ્વાસ વાટે લીધેલી હવા તેને સ્વચ્છ કરે છે. તેમાંના મેલ આપણે શ્વાસ પાછો કાઢીએ છીએ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ લોહીના ફેરવાને શેની ઉપમા આપી શકાય ?

ઉં રેંટમાળની. કેમકે સ્વચ્છ થયેલું લોહી ફરીથી ફેરસાંમાંથી શિરાઓમાં થઈને હૃદયના ડાબા ખાનામાં દાખલ થાય છે, ત્યાંથી તે પાછું શરીરમાં ફેરવા નીકળે છે, એમ નિરંતર ચર્ચાજ કરે છે.

પ્ર૦ હૃદયને શેની ઉપમા આપી શકાય ?

ઉં બંબાની કારણકે બંબાની પેઠે હૃદયનું ડાબું ખાનું સંકોચાઈ લોહીને ધોરી નસોમાં હડસલે છે; તે સંકોચાઈને પાછું પુલે છે, અને ફરી સંકોચાય છે એમ બંબાની પેઠે નિરંતર ચાલ્યા કરવાથી લોહી આખા શરીરમાં ફરી વળે છે.

પ્ર૦ આપણે છાતીપર હાથ મૂકીએ છીએ ને બબકારો થાય છે, તે થવાનું શું કારણ ?

ઉં હૃદય સંકોચાય છે અને પુલે છે, તેથી ટકારો થાય છે, અને

તેને લીધે ધ્વજકારૈ થાય છે. ધોરી નસોમાં પણ તેવાજ ટકોરા થાય છે. આપણા કાંડા આગળ અને બીજા કેટલેક ઠેકાણે આપણે નાડી જોઈ શકીએ છીએ; ધોરી નસનો ધ્વજકારૈ માલમ પડે છે. તંદુરસ્ત માણસની નાડીના દરમિનિટે શુભારે ૭૦ થી ૮૦ સુધી ધ્વજકારા થાય છે. નાનાં છોકરાંમાં એથી વધારે થાય છે, અને બાળકોની નાડીમાં દરમિનિટે ૧૨૫ સુધી ટકોરા ગણાય છે.

પ્ર૦ લોહી શરીરમાં ફરે છે એવી શોધ કાણે કરી ?

ઉ૦ હારવી નામના અંગ્રેજ ડાક્ટરે ૪૦ સં ૧૬૨૮ માં શરીરમાં લોહી કેવી રીતે ફરે છે તેની શોધ કરી હતી.

પાઠ ૨૦ મો. જરૂર અને પાચનક્રિયા.

પ્ર૦ પાચનક્રિયા એટલે શું ?

ઉ૦ જે ક્રિયાએ કરીને આપણું ખાધેલું બદલાઈને લોહી થાય છે, તેને પાચનક્રિયા કહે છે.

પ્ર૦ માણસને શા માટે ખોરાકની જરૂર છે ?

ઉ૦ જેમ વરાળયંત્રમાં કાલસા નાખવા પડે છે, તેમ માણસને ખોરાકની પણ જરૂર છે. યંત્રમાં જેમ કાલસા ન હોય તો ગરમી પેદા થઈ સાંચો ચાલે નહિ; તેમજ ખોરાકનું સમજવું. જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ, તે શરીરમાં છેક ધીમે ધીમે બળે છે; એ કારણથી તેમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શરીરમાં ગરમી રહે છે. તે ગરમીને લીધેજ આપણે કામ કરીએ છીએ.

પ્ર૦ ખોરાકનો મુખ્ય ઉપયોગ શા છે ?

૧. ઉ૦ શરીરમાં ગરમી પેદા કરવાનો; ૨. શરીરનો ધસારો સમારવાનો; ૩. શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો. જેમ જેમ આપણે કામ કરીએ, તેમ

તેમ શરીર ધસાય છે, તે ધસારાથી શ્વાસ, પરસેવો, મૂત્ર વગેરેની વાટે કેટલાક પદાર્થો નીકળી જાય છે. એ ઘટ ખાઇપીને પુરી પાડવી જોઈએ. ખાળકોને એ ઘટ પુરી પાડવાને ખાવું જોઈએ એમ નથી, પણ પુષ્ટિ અને જોરાગર થવાને વધારે ખાવું પડે છે.

પ્ર૦ સાધારણ રીતે ખોરાકના વર્ગ કયા છે ?

ઉ૦ ૧ લોટ અથવા પેજવાળા એટલે લોહી જેવા અને સાકરીઆ. એમાં ખાંડ, જાળ, સાકર, ગુંદ, કંદમુળ, ચોખાનું સત્વ વગેરે પદાર્થો છે.

૨ ચરબીવાળા અથવા તેલી; એમાં ઘી, તેલ જેવા તેલી પદાર્થો ખાવાથી શરીરમાં ચરબીનો વધારો થઈ ગરમી પેદા થઈ સારી તાકાદ આવે છે.

૩ માંસ ઉત્પન્ન કરનારા, એમાં બધી જાતનાં કડોળ તથા દાણુ છે તેમાં માંસ પેદા કરનારા પદાર્થો છે. આ જાતના ખોરાકથી શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ થાય છે.

૪ હાડકાં બનાવનારા. એમાં વનસ્પતિના ખાર એટલે લીંધુ, આમલી, દ્રાક્ષ, શેરડીનો રસ, તાજાં ફળ, શાક ભાજી વગેરેમાં જે ખાર હોય છે તે હાડકાં મજબુત કરી લોહી સાફ કરે છે. પોટાશ, સિંધવ, મીઠું એ પદાર્થો પણ શરીરના બધા ભાગો સાફ કરવામાં તથા વધારવામાં કામ આવે છે.

પ્ર૦ ખોરાક જઠરમાં શી રીતે જાય છે ?

ઉ૦ મોંમાં મૂક્યો કોળીઆ દાદો વડે ચવાય છે, અને આવતી વખત ધુંક સાથે મળવાથી તેનો નરમ લોદો તૈયાર થાય છે. ગળામાં એ નળીઆ છે. આમલી નળી શ્વાસ જવાને અને પાછલી નળી અન્ન જવ માટે છે. શ્વાસ નળી આમળ હોવાથી તેમાં અન્નનો

લોદી પેશી ન જ્ય માટે તેના પર એક ઢાંકણું છે. જ્યારે ખોરાક ગળામાં ઉતરવા જાય છે, ત્યારે શ્વાસ નળી પર ઢાંકણું એની મેજે દેવાઈ જાય છે. ખોરાક તે માર્ગે થઈ અન્ન નળીમાં થઈ જઠરમાં જાય છે. કોઈ વેળા ખાધેલું કે પાણીનો સહેજ ભાગ શ્વાસ નળીમાં જાય, તે અકળામણુ આવે છે. તે ઉધરસ ખાંધને જ્યારે તેમાંથી કાઢીએ, ત્યારે જીવને નિરાંત વળે છે. આવું થાય તેને અંતરસ ગયું કહે છે. એટલા માટે ખાતી વેળા બહુ સંભાળ રાખવી.

૫૦ જઠરની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ માંસના લોચાનું બનેલું છે, એનો આકાર ચામડાની મસક જેવો ને સ્થિતિસ્થાપક છે. તે પેટની ડાબી બાજુએ આડું પડેલું છે, તેને ઉપર ને નીચે એવાં બે કાણાં છે. તે ઉપર કાણાનો સંબંધ આંતરડાં સાથે છે. નીચલું કાણું ખોરાક ગયા પહેલાં બંધ હોય છે. ખાધેલો ખોરાક અહીં પાચન થાય છે. જઠરમાંથી એક જાતનો ખાટો રસ નીકળે છે, તે વડે ખોરાકના માંસ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો પીગળાને તેમાં મળી જાય છે, તે લોહીની શિરાઓ ચૂસી લે છે. જઠરમાં પાચન થયા સિવાયનો જે ભાગ હોય છે, તે નીચલા કાણા વાટે આંતરડાંમાં જાય છે.

૫૦ કાળજની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ જઠરની જમણી બાજુ છે. તેનાથી જઠરની એક બાજુ જરા ઢાંકાએલી છે, તે રતાશ પડતા બદામી રંગ જેવું છે. આખા શરીરમાં બધાથી મોટામાં મોટો માંસનો લોચો એ છે. એ લોહીમાંથી પિત્ત નામનો લીલાશ પડતો પ્રવાહી પદાર્થ નોખો પાડે છે. કાળજમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે; ખોરાક નાના આંત-

રડામાં આવે છે, ત્યારે પિત્ત એ નળી વાટે ત્યાં જાય છે. તેની મદદથી ચરખીવાળા પદાર્થો પાચન થાય છે.

પ્ર૦ જઠરમાં પાચન થયેલા પદાર્થોનું શું થાય છે ?

ઉ૦ જઠરની નીચેના અંગમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે, તે નળી વડે ઉપલા અંગમાં થયેલો રસ આંતરડાંમાં જાય છે. તે રસમાં એક એવો ગુણુ છે, કે હાડકાં બનાવનારા, સાંકરીઆ અને ચરખીવાળા પદાર્થોનો બધો નહિ પચેલો ભાગ એક રસ થઈ જઈ આંતરડાંમાંનાં કીણાં છીંદ્રો વાટે લોહીમાં મળી જાય છે. ખોરાકનો બાકી રહેલો ભાગ મોટા આંતરડામાં જઈ ત્યાં આગળ પાચન થઈ લોહીમાં મળે છે, અને બાકી રહેલો કુચો જે મળ કહેવાય છે, તે મોટા આંતરડામાં થઈ પુઠ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ ખોરાકમાં શી સંભાળ રાખવી જોઈએ ?

ઉ૦ બારે પદાર્થો ઝટ પચી શકતા નથી, માટે તે વધારે ખાવા નહિ. પચે તેટલું ને ખરાબર જૂખ લાગે ત્યારેજ રૂચી પ્રમાણે ધીમેથી ચાવીને ખાવું, અકરાંતીયું ખાવું નહિ. ખાવાપીવામાં સંભાળ ન રાખવાથીજ રોગ થાય છે; મદ્યાહમાંતો ખુબ સંભાળ રાખવી. સૌથી મોટું સુખ શરીરની આરોગ્યતાનું છે.

પાઠ ૨૧ મો. ઉનનાં અને સુતરાઉ વસ્ત્રો.

પ્ર૦ માણસને વસ્ત્રોની શા માટે જરૂર છે ?

ઉ૦ માણસ માત્રમાં શરીરની ગરમીનું માપ સરખું હોય છે. ગમે તો તે નીરોગી હોઈ ગમે તેવા ઠંડા કે ગરમ મુસલકમાં વસતા હોય, તવંગર હોય કે બિખારી હોય, તો પણ તેઓનાં શરીરની ગરમી

એક સરખી હોય છે. એ ગરમી સાચવી રાખવાને વસ્ત્રોની જરૂર છે. વસ્ત્ર વના એકલા ખોરાકથી ગરમી સાચવવી કઠણ પડે, એજ કારણથી વસ્ત્રો માણસની અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે.

પ્ર૦ કિનનાં લુગડાં પહેરવાનું કારણ શું ?

ઉ૦ કિન જાતે ગરમ નથી, પણ તે શરીરમાંની ગરમીને ઉતાવળે નીકળી જતી અટકાવે છે, અથવા તેમાંથી ગરમી ધીમે ધીમે વહે છે. જેમ એક માટીના વાસણમાં થોડું ગરમ પાણી રેડીને ખુશ્કી હવામાં રાખીએ, તો તે પાણી ઠંડુ થવા માંડે છે, પણ વાસણપર કિનવં લુગડું વીટાળ્યું હોય, તો તેમાંનું પાણી ઝટ ઠંડુ થતું નથી. વળી એક લોઢાનો સળીઓ એક છેડેથી દેવતામાં મૂકીશું તો તેના ખીન્ને છેડો ઝલાશે પણ નહિ, પણ લાકડું એક છેડે બળતું હોય તો તેનો ખીન્ને છેડો ઝાલી શકાશે. એટલે લોઢું ગરમીને ઘણી ઝડપથી અને લાકડું ધીમેથી વહેવા દે છે; લાકડાની પેઠે કિન પણ પોતાનામાં ગરમી ધીમે ધીમે વહેવા દે છે, તેથી તે મંદવાહક છે, તે શરીરમાંથી ગરમી ઉતાવળે નીકળી જવા દેતું નથી, પણ સુતરાઉ વસ્ત્રો લોઢાની પેઠે ગરમીને ઝડપથી વહી જવા દે છે. માટે તે વડે ટાઢમાં કિનના જેટલું સુતરાઉ લુગડાંથી શરીરની ગરમીનું રક્ષણ થતું નથી.

પ્ર૦ શરીરના કયા ભાગોની વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે ?

ઉ૦ શરીરમાં છાતી તે પેટ એ બે ભાગો ઘણા અગત્યના છે; કેમકે તેમાં હૃદય, ફેફસાં, જઠર, આંતરડાં જેવા મુખ્ય અંગો રહેલાં છે. માટે ટાઢમાં એ અંગોને સાચવવાની ખાસ જરૂર છે. એજ કારણથી શિયાળામાં ફલાનલનું બદન પહેરવું; અને તેના ઉપર ગમે તો, સુતરાઉ લુગડાં પહેરવાં.

૨૦ ઉનનાં લુગડાં શરીરને ખીજે શો શાયદો કરે છે; ને સુતરાઉથી શું નુકસાન થાય છે ?

ઉ૦ આપણી ચામડી વાટે પરસેવો વરાળ રૂપે બહાર નીકળે છે, તેથી શરીરની ગરમી ઓછી થઈ આપણને ઠાંડ વાય છે. પણ જો ઉનનાં લુગડાં પહેર્યા હોય તો પરસેવો થતાંજ તે ચૂસી લે છે. ઉન ઝીણા તાંતણાનું બનેલું છે, ને તેની રચના સુંદર જાળીદાર હોય છે. જાળીપર પરસેવો ફેલાઈ જાય છે, અને તેની વરાળ ઘણી ધીમે ધીમે થાય છે. આ ઉનનો ખીજો શાયદો છે. ઉનને બદલે સુતરાઉ વસ્ત્રો પહેર્યા હોય અને ઘણો પરસેવો થતો હોય, તો આપણને શરદી કે ખીજો મંદવાડ થવાની ધાસ્તી રહે છે. કારણ કે સુતરાઉ લુગડાં પરસેવો ચૂસી શકતાં નથી. સતર કરતાં ઉન પોચું ને વધારે છિદ્રાળું છે. એ છિદ્રોમાંથી તાજી હવા ચામડીપર વાય છે. આ હવા મંદવાહક છે. તે ઉનની જાળીઓમાં ભરાઈ રહી ગરમીને બહાર નીકળી જવા દેતી નથી. આ પ્રમાણે ઉન અને હવાના મેળાપથી શરીરની ગરમી વધારે સચવાય છે.

૩૦ ઉનાળામાં સુતરાઉ લુગડાં શા માટે પહેરવાં જોઈએ ?

ઉ૦ ઉનનાં લુગડાં પહેરવાથી બહુ તાપ લાગે છે. એ ઋતુમાં મલ-મલનાં કે ખીજી જાતનાં સફેદ સુતરાઉ લુગડાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. સફેદ લુગડાં સૂર્યની ગરમીનું શોષણ ન કરતાં તેને પાછી ફેકે છે. તેથી ગરમીનો જમાવ થતો નથી.

પાઠ ૨૨ મો. સુતરનો વણાટ.

૩૦ કપાસ શી રીતે ભોઠાય છે એટલે કપાસીઆ ને શી રીતે જુદાં પડે છે ?

ઉં કપાસ ધણુંકરીને જીનમાં લોઢાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં ચરખા વડે હાથથી કપાસ પીલતા હતા. એ ચરખાને નીચે એક લાંબી પાટલી હોય છે, તેના બે છેડેથી બે થાંભલીઓ ઢોાય છે, થાંભલીઓના ઉપલા છેડે બે લાટો એક લોઢાની ને ખીજ લાકડાની હોય છે, લાકડાની લાટનો એક છેડો થાંભલી બહાર રાખેલો હોય છે. તેને ફરવવા માટે ખીજું લાકડું જોડેલું હોય છે, તેનાથી એક હાથે ફરવતા જાય અને ખીજે હાથે લાટો વચ્ચે કપાસ પુરતા જાય છે, જેથી કપાસીઆ નીચે પડે છે, ને ૩ પછવાડે જાય છે. જીનમાં પણ એવા ધણા ચરખા હોય છે તે વતી, કપાસ પીલાય છે. એવાં જીન આપણા ગુજરાતમાં સુરત, સાયણ, ભરૂચ, પાલેજ, છટોલા, ડભોઇ, અમદાવાદ, વીરમગામ, આણંદ, ઉમરેઠ, પેટલાદ, નડીઆદ, મોરખી, ધોલેરા, વગેરે ઠેકાણે છે.

પ્ર૦ ર્ને શી રીતે સાફ કરે છે ?

ઉં ર્ને ઝુડીને ઢગલા કરે છે, અને પીંજવાને પીંજણુપર ચઢાવે છે. લાકડાના જાડા કામઠાને દોરી કે તાંત ખેંચીને બાંધેલી હોય છે, તેને પીંજણુ કહે છે. પિંજરે એક હાથે કામડું પકડે છે, અને ખીજે હાથે ગોટીલો મારી તાંતને ઝડપથી હલાવે છે. જેમ તાંત હાલે છે, તેમ ૩ પીંજણને પોચું બાગલા જેવું બને છે, અને ધુજા, કસ્તર વગેરે ર્માંથી નીકળી ઢગલા હેઠે મેગું થાય છે. પછી સાફ થયેલું ૩ ઉપાડી લે છે.

પ્ર૦ સાફ કરેલા ર્ની પુણીઓ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉં એક માટલું ઉંધું પાડી તેના ઉપર સાફ કરેલા ર્ના પોલને મૂકે છે, અને વાંસની સળીઓ વતી પુણીઓ વણે છે. એ પુણીઓને રેંટીઆવતી ઠાંતવાથી સુતર થાય છે.

૩૦ રેંટીઆની રચના કહો.

ઉં એમાં એક લાંબા લાકડાને એક છેડે મોટા અને બીજા છેડે નાનો એમ આડા કકડા જડેલા હોય છે. તેમાં મોટા કકડા ઉપર બે મોટા ઉમા કકડા રોપેલા છે, નાના કકડા ઉપર બે નાના કકડા ઉમા રોપેલા છે. મોટા કકડાની ખાંચમાં એક ધરી ઘાસેલી હોય છે. એ ધરીને વચ્ચે પાંખડા પાંખડાવાળું ચક્ર હોય છે, તે ચક્રની ધરી સાથે લાકડાનો હાથો જડેલો હોય છે, અને પાંખડાઓની ઠાચે પાતળા દોરી વીંટાએલી હોય છે. બીજા છેડે નાનાં ખોસેલાં લાકડાંની ખાંચમાં બે ચામડાનાં ચમરીઆં ખોસે છે, તેમાં ઉદરડોની પુંછડીના ધાટની લોઢાની તરાક નાંખે છે. એક સુતરની દોરી જીને માળ કહે છે, તેનો એક આંટા ચક્ર અને તરાક ઉપર આવે તેમ બાંધે છે; તેથી હાથો ફરવતાં ચક્ર ફરે છે, તેને લીધે માળ શરવાથી પેલી તરાક ધણી ઝડપથી ફરે છે. બેરાં એક હાથે રેંટીઓ ફરવે છે, ને બીજા હાથે ચપટીમાં પુણી લઈ તરાકને થોડી વળગાડીને પ્રથમ હળવે હળવે ખેંચે છે, તેથી પુણીમાંથી વળ ચડેલો ફનો ઝીણો તાર નીકળે છે, તેને સુતર કહે છે. ઝીણી ચપટી હોય તો ઝીણો તાર નીકળે છે, ને જરા પોલી ચપટી રાખે તો જડો તાર નીકળે છે.

૩૦ ફને હાથવડે શી રીતે કાંતતા હશે?

ઉં એક હાથની ચપટીમાં ૩ રાખે છે, અને એક લાકડાની ચક્રડી પર જરા ફને વળગાડે છે, તેથી તે ચક્રડીને વળ દઈ બીજા હાથે ફરવે છે, એટલે તેમાંથી ઝીણો તાર ખેંચાઈને આવે છે. તે તારને ચક્રડીમાં ખોસેલી સળી ઉપર વીંટાળે છે. આ પ્રમાણે હાથ વડે બાહ્યો જનોઈઓ બનાવવાને કાંતે છે.

તથા રખારી, ભરવાડ વગેરે લોકો બહારના વાળ ને ઘેઠાની ઉ-
નને એ પ્રમાણે હાથવડે કાંતે છે.

પ્ર૦ નખના સારથી રૂનું સુતર શી રીતે કરે છે ?

ઉ૦ બંગાળા તરફના કારીગરો પોતાના હાથનો નખ વધારી તેમાં
ઝીણા સાર પાડે છે, અને એ સારથી સુતરના ખુબ ઝીણા તાર
કાઢી તેનો એવો તો ખારીક તાર બનાવે છે કે તે જોયો હોય તો
તેની અદ્ભુત કારીગરી જણાઇ આવે છે. એ દેશમાં આવા સુતરનું
ઝીણામાં ઝીણું મલમ બનાવવામાં આવે છે.

પ્ર૦ કયી રીતે સુતર વણવાથી શાયદો થાય છે ?

ઉ૦ હાલમાં વરાળખંત્રથી સુતર વણવાના સંખ્યા યથેલા છે. કેટલાક
તો એવા છે કે તેમાં એક બાજુએ કપાસ નાંખવામાં આવે છે,
તે પાલાઇ રૂ અને કપાસીઆ જુદા પડે છે, તે રૂની પુણીઓ વ-
ણાઇ, ઝીણું સુતર કંતાઇ કોકડીઓ અને શાળકા તૈયાર થઇ તેનાં
લુગડાં વણાઇને બહાર નીકળે છે. મુંબાઇ, સુરત, અમદાવાદ,
વડોદરા, ભાવનગર, મોરબી, વઢવાણ વગેરે જગાએ સુતર કાંત-
વાના તથા લુગડાં વણવાના સંખ્યા છે, તેને મીસો કહે છે. એમાં
થોડી મહેનતે ધણું કામ થાય છે. તેથી હાથ કરતાં તેમાં
શાયદો છે.

પ્ર૦ સુતરનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ સુતર બે જાતનું છે. દેશી ને વિલાયતી. રંટીઆથી કાતેલું તે
દેશી, ને સંખ્યાથી કાતેલું તે વિલાયતી. દેશી સુતર ટકાવ છે, પણ
વિલાયતીની કુમાશ સારી હોવાથી તે આંખને ગમે છે. સુતરનાં
લુગડાં વણાય છે, શીવવાના દોરા, હડીઓ ને પાટીઓ પણ થાય છે.

પાઠ ૨૩ મો. રેશમ અને રેશમનો વણાટ.

પ્ર૦ રેશમ શી રીતે બનતું હશે ?

ઉ૦ રેશમ એક જાતનાં નાનાં જીવડાંમાંથી નીકળે છે. એ જીવડાં પતંગીઈ બનીને ઉડી જનારા કીડાના વર્ગનાં છે. એના રૂપમાં અમુક ફેરફાર થાય છે. એ જાતનું જીવડું પ્રથમ કીડા જેવું હોય છે, પછી થોડો વખત સુસ્ત પડી રહે છે, અને અંતે પતંગીઆ જેવું પાંખવાળું જીવડું બને છે. તે શેતુરનાં પાંદડાં ખાધને જીવે છે. ઉંઘમાં પડતાં પહેલાં તેને સહીસલામત રહેવાને અને નિરાંતે ઉંઘવાને ધર બનાવવું પડે છે. તે પોતાના મોંમાંથી તાર કાઢી પોતાની આસપાસ વીંટાળીને રહેવાનું ધર કરે છે. તેને કોશેટા કહે છે. જે તારનું ધર કરે છે તેનેજ આપણે રેશમ કહીએ છીએ.

પ્ર૦ કોશેટામાંથી રેશમ શી રીતે કાઢવામાં આવે છે ?

ઉ૦ તેનું ઉપલું પડ જીવડું પાડવા માટે કોશેટાને ઉના પાણીમાં બોળા રાખે છે, તે પછી અંદરની ગોટી ઉકેલીને તેની ગોટી કે જીંજળી વાળે છે, આવા રેશમને કાચું રેશમ કહે છે. આપણે કાચું રેશમ જોઈએ છીએ તે બહારગામથી આવે છે.

પ્ર૦ કાચા રેશમને મજબુત વણવા લાયક શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ૦ એને વણવા લાયક કરવાને જાત જાતનાં ઝોળરો વાપરે છે. તે વડે રેશમનો તાર એક પરથી બીજા પર વારાફરતી વીટી છે એટલે વણવા લાયક થાય છે.

પ્ર૦ રેશમ મજબુત બનાવ્યા પછી એમનું એમજ કાપડ વણે છે કે કાંઈ બીજી કારીગરી કરવી પડે છે ?

ઉ૦ તેને ચીકાશ અને મેલ કાઢી નાંખવા સારૂ ઘોષને સાફ કરવું

પડે છે. પછી જો રંગીન રેશમનો ખપ હોય તો તેને રંગે છે. લાલ, કીરમજી કે પીળો રંગ કરવામાં દેશી રંગ વાપરે છે. હાલમાં ખીજા તરેહવાર રંગ કરવામાં વિલામતી રંગ વપરાય છે, તે સોંધા છે, અને સહેલથી ચઢે છે, પણ દેશી રંગ જેવા સારા અને ટકાઉ નથી.

૩૦ રેશમનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ તેનું તરેહ તરેહવાર કાપડ બનાવે છે. આપણા દેશમાં રેશમી કાપડ લાકડાની સાળ પર વણે છે. પણ યુરોપ ખંડમાં તે વરાળથી ચાલતા લોખંડ કે પોલાદના સંચામાં વણાય છે. એવા ઘણા સંચા વિલાયતમાં ચાલે છે, કેટલુંક રેશમી કાપડ એકલા રેશમનું વખણાય છે; કેટલુંક એક તરફ રેશમ અને એક તરફ સુતર એમ સેળસેળ વણે છે, કેટલુંક કાપડ રેશમ સાથે કસબ બેળીને વણે છે, તે ઘણું સુંદર અને કીમતી ગણાય છે. તવંગર લોકો રેશમની પાત્રડીઓ અને ખીન્ને પોશાક પણ કરાવે છે. રેશમી લુગડાં હલકાં, નરમ તે રૂપાળાં હોઇ ગરમ, સુવાળાં તે ટકાઉ છે.

૨૦ રેશમ ક્યા દેશમાં નીપજે છે ?

ઉ૦ ચીન દેશમાં રેશમ થાય છે, તે સાફ ગણાય છે. ધરાન દેશમાં થાય છે, તે ચીનદેશ કરતાં ઉતરતું ગણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ રેશમની નીપજ થવા માંડી છે.

પાઠ ૨૪ મો. ખાંડ અને ગોળ.

૩૦ ખાંડ અને ગોળ શેનાં થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનાં થાય છે. શેરડી બે જાતની થાય છે, રાતી અને ઘોળા.

રાતી શેરડી, ઘોળા રતાશ પડતા રંગની થાય છે, ને ઘોળા શેરડી રાતી કરતાં પોચી, જાડી, વધારે રસદાર ને પીળાશ પડતા રંગની હોય છે.

૩૦ કેવી જમીનમાં શેરડીનો પાક સારો થઈ શકે છે ?

ઉ૦ ચીકણી, ગોરાકુ, ઝટ પાણી ચૂસે તેવી, વળી જે જમીન ચૂનાના ભાગવાળી હોય તેમાં શેરડી ધણી સારી થાય છે.

૩૦ શેરડીનું વાવેતર ક્યારે અને શી રીતે કરે છે ?

ઉ૦ વૈશાખ માસમાં અખાત્રીજ પછી ધણુંકરીને શેરડી રોપે છે. જે જમીનમાં શેરડી રોપવાની હોય છે, તેને બે ત્રણ વાર ખેડી જમીન પોચી કરે છે, ને તેમાં પુરતું ખાતર ભરે છે. પછી તે. સરીઆં કાઠી કમારા કરી ખુબ પાણી ફેરવતા જાય છે, ને તેનાં ખી રોપતા જાય છે. ત્રણ ત્રણ ગાંઠોના શેરડીના કકડા કરેલા હોય છે, તે વેંતને છેટે જમીનમાં (સરીઆની નીકમાં) ગારામાં દખાવતા જાય છે. તેને દાખતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેની ઉગવા જેવી આંખો તે દખાઈ જાય નહિ.

૩૦ શેરડી વાવ્યા પછી તેની શી માવજત કરવી પડે છે ?

ઉ૦ શેરડી વાવતી વખતે તેમાં ગવાર અને બાજરીનાં ખી વેરે છે. કારણ કે શેરડીનાં ફળુઆ ધણા કામળ છે, તે ઉગતાં તેના ફળુઆ સસલાં વધારે ખાય છે, તે ન ખાય તથા તેને તાપ વધારે લાગે નહિ, તેટલા માટે ગવાર અને બાજરીના છોડ જલદી મોટા થાય છે, તેથી તેની છાયા શેરડીને મળે છે. તેમજ ગવાર અને બાજરીના છોડની ગુણમાં સસલાંને ખાવાનું ફાવી શકે નહિ. શેરડી જરા મોટી થાય છે ત્યારે ગવાર ને બાજરીના છોડ કપાડી લેજે. શેરડી વાવ્યા પછી ત્રણ ચાર દહાડે ફરીથી પાણી પાવું

પડે છે, ને પછી દર આઠવાડીએ પાણી મૂકવું પડે છે. એને પાણી ખૂબ જોષએ છીએ. શેરડી એકેક હાથ ઉઝી થાય છે, એટલે તેને થડ આગળ દીવેલીનેા ખોળ ખે ત્રણ વખત મૂકે છે; એ ખોળતું ખાતર શેરડીને ઉત્તમ ગણાય છે. લગભગ ચારેક માસની શેરડી થાય છે એટલે સાંઠા થવા માંડે છે, પણ તે વખતે ગળપણુ થોડું હોય છે. એ શેરડી મહા મહીનામાં પીલવા જેવી થાય છે, સાંઠા ઉઘડે છે ત્યારે શિઆળ તથા જુડો ધણો ખિગાડ કરે છે ને સાંઠા કાપી નાંખે છે. તે ખિગાડ ન કરે તેટલા સાર શેરડીની વાડ ધણીજ મજબુત કરવી પડે છે.

૫૦ શેરડીને શી રીતે પીલવામાં આવે છે ?

૬૦ શેરડી તૈયાર થઈ એટલે તે પીલવા માટે આવળના લાકડાનેા કોણુ તૈયાર કરાવે છે. પછી શેરડીને મૂળ સુદ્ધાંત ઉખેડી પાંદડાં ઉખેડી લેછે, ને મૂળ તથા આંખો છોલી નાંખી સાંઠાના ખખે હા-યના કકડા (કાતળાં) પાડે છે, કાતળાં પાડવામાં કાળજી રાખી તેના હંડે જીભો રાખવી પડે છે. જેમ ધાંચી લોકો ધાણી ફેરવે છે તેમ કોણુને ખળદ જોડી ફેરવવામાં આવે છે. એ કોણુમાં એક મોઢું ને ખે નાનાં એમ લાટીઆં હોય છે, તેના પર રકુની પેઠે વળવાળા અવળા સવળા આમળા હોય છે, તેથી વચલું લાટીયું શરે છે ત્યારે બાજુ પરનાં ખેલ ફેરે છે. તેની નીચેના ભાગ-માં સાંઠા પૂરવામાં આવે છે. તે ખે લાટીયાં વચ્ચે દખાય છે, એટલે તેનો રસ ઘાળામાં પડે છે. તેની બાજુપર નીક હોય છે, તે નીકમાં થઈ તેને હંડે એક નાળસું હોય છે, તેમાં થઈ લોહાની કે માટીની કુંઠીમાં તે રસ પડે છે. રસ નીકળે ત્યાં સુધી

એ કાતળાને એ ત્રણવાર પીલે છે; એટલે પાઠાં થાય છે તેને બહાર કાઢી નાંખે છે.

૩૦ ગોળ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ૦ કુંડીમાં બેગો યથેસો રસ ગાળીને લોઢાની કઢાઈમાં રેડે છે. પછી તે રસને ખૂબ ઉકાળે છે. ઉકાળતાં તેનો મેલ કાપવા સારૂ તેમાં રાખ નાંખે છે, તથા ગોળનો રંગ સારો થવા માટે દૂધ રેડે છે. જે મેલ ઉપર તરી આવે છે, તે કાઢી નાંખે છે. મેલ કાપવા રાખ સિવાય ચૂનો અને ખારો પણ નાંખે છે, રસ ખૂબ ઉકળેને ઘાડો થવા આવે, ને જોઈએ તેવી ચાસણી થાય એટલે કઢાઈને નીચે ઉતારે છે. તે ઠંડો પડવા આવે છે એટલે ટોપલામાં ભરે છે, અગર તે માટલાંમાં ભરે છે, એટલે ગોળ તૈયાર થયો કહેવાય.

૩૦ ખાંડ શી રીતે તૈયાર કરે છે ?

ઉ૦ ગોળની માફક રસને ઉકાળતાં મેલ કાપવા માટે ખૂબ સંભાળથી રસને ચોકખો કરે છે. પછી દાણો બંધાય ત્યારે કઢાઈને ઉતારે છે, આવેલા ગોળના જેવે તેનો રંગ થાય છે. તેમાં ચીકણો શીરો મળેલો હોવાથી તે નોખો પાડવા માટે કાણાં કાણાંવાળાં પીપમાં અથવા ઝીણાં કાણાંવાળી શણની કાચળીઓમાં ભરે છે. આ કાણાં વાટે ચીકણો રસ નીચે ટપકીને નીકળી જાય છે, એટલે દાણાદાર કણીઓ બને છે. આ પીળાશ પડતી કણીઓનો રંગ ઘોળો કરવા સારૂ ખીજવાર ઉકાળે છે. પછી પીળા રંગને ચૂસી લેનાર હાડકાના, કાચલાના થરવાળી મોટી ચાણીમાં ઉકાળેલો રસ રેડે છે, તેથી સફેદ રંગ બને છે. આ રીતે તૈયાર થયેલી ખાંડના કાચળા અને પેટીઓ ભરે છે. વિશાખતી

પરદેશી ખાંડ સાથે કરવામાં જનવરોનું લોહી વાપરે છે, માટે તે ન વાપરતાં દેશી ખાંડ વાપરવી.

૩૦ શેરડીનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનો કોઈ પણ ભાગ નકામો નથી તેના સાંઠા ગળ્યા હોવાથી લોકો તેને ચૂસે છે. તેનાં પાંદડાં, તોગા, તે રસ કાઢતાં રહેલા કુચા ઢોરોને ખવરાવવાના કામમાં આવે છે. તેના રસમાંથી ગોળ અને ખાંડ બને છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ખાંડનાં પતાસાં, સાકર, અને તરેહ તરેહની મીઠાઈઓ બને છે. ચામાં પણ ખાંડ વપરાય છે. વળી તે દવાના કામમાં પણ આવે છે.

सूचनी.

अमारे त्यांची आ राज्यनी शाळाओमां थावनतां गुजराती, अंग्रेज विगेरे तमाम पुस्तकां तथा स्टेशनरी सामान भणे छे. कथ्याअंध बेनारने साई कमीशन आपवामां आवशे. जडारगामना ओईरपर पुस्तु ध्यान आपवामां आवशे.

अमारा तरुथी प्रगत थयेलां पुस्तकां.

किंमत. श. आ. पा.

१. सु. श्रीज धोरलुनी नोट. (आ राज्यना नवा धोरलु प्रमाणे तमाम विषयो साथे).	०—३—०
२. सु. श्रीज धोरलुनी नोट.	०—५—०
३. सु. योथा धोरलुनी नोट.	०—६—०
४. सु. भायभा धोरलुनी नोट.	०—१०—०
५. सु. छंदी	०—१२—०
६. हिन्दी प्राध्वर तथा शिक्षावणी भाग १ धाना अर्थ तरलुमा सदित.	०—३—६
७. हिन्दी शिक्षावली भाग २ जना अर्थ तरलुमा सदित	०—४—०
८. प्रश्नोत्तरुथे सृष्टिज्ञान धो. १ लु. आश्रति १ ली	०—१—६
९. " " " २ लु. " ३ लु	०—१—०
१०. " " " ३ लु. " "	०—२—०
११. " " " ४ लु. " "	०—२—०
१२. " " " ५ लु. " "	०—२—६
१३. " " " ६ लु. " २ लु	०—२—६
१४. " " " ७ लु. " १ ली	०—४—६
१५. प्रश्नोत्तरुथे वडोदरा राज्यनो सरग धतिहास.	०—३—०
१६. अरतभंडनो प्रश्नोत्तरुथे सरग धतिहास धो. ५ भाटे	०—२—०
१७. " " " " धो. ६ भाटे	०—३—०
१८. प्रश्नोत्तरुथे नागरिकना धर्म तथा आरोग्यविद्या.	०—३—०

पत्रव्यवहार नीचेना सिरनामे करवो:—

महलीवाल भगलुवाड इपाध्याय.

मुकसेलर अन्ड पब्लीशर.

सु. पेटलाड-तापा आणुड.

